

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. СВ. КЛИМЕНТІЯ ПАПИ
EDITIONES CATHOLICAE UNIVERSITATIS UCRAINORUM
S. CLEMENTIS PAPAE

Праці Греко - Католицької Богословської Академії
(Богословського Виділу)

Том _____ XXVII _____ Vol.

О. ДР. МИРОСЛАВ МАРУСИН

Чини Святительських Служб
в Київському Евхологоні
з початку XVI ст.

Ordinum Pontificalium
in Euchologio Kioviensi saec. XVI
expositio

Dr. Miroslav Marusyn

О. ДР. МИРОСЛАВ МАРУСИН

Чини Святительських Служб
в Київському Евхології
з початку XVI ст.

Ordinum Pontificalium
in Euchologio Kioviensi saec. XVI
exposito

Dr. Miroslav Marusyn

РИМ 1966 ROMAE

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. СВ. КЛИМЕНТІЯ ПАПИ
EDITIONES CATHOLICAE UNIVERSITATIS UCRAINORUM
S. CLEMENTIS PAPAE

Праці Греко - Католицької Богословської Академії
(Богословського Виділу)

Том _____ XXVII _____ Vol.

О. ДР. МИРОСЛАВ МАРУСИН

Чини Святительських Служб
в Київському Евхології
з початку XVI ст.

Ordinum Pontificalium
in Euchologio Kioviensi saec. XVI
expositio

Dr. Miroslav Marusyn

За благословенням Церковної Влади

*Блаженнішому Кардиналові Кир Йосифові
Верховному Архiepіскопові і Митрополитові Київсько-Галиць-
кому цю працю про Чини Святительських Служб в Київській Ми-
трополії світлої княжої доби смиренно присвячую.*

Рим, у святий і великий день Пасхи 1965.

о. Мирослав.

ДЖЕРЕЛА

Ватиканський Кодекс - Слов'янський ч. 9, з XII ст. Містить Божественну Літургію святого Івана Золотоустого.

Ватиканський Кодекс - Слов'янський ч. 10, містить церковне правило.

Криптофerratський Кодекс - Евхологiон Грецький ч. Г.β. I., з X ст., уживаний на Флорентійському Вселенському Соборі.

Ватиканський Кодекс - Слов'янський XIV, знаний як Літургікон Київського Митрополита Кардинала Ісидора, написаний під кінець XIV або на початку XV ст.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Архисератикон, грецький, виданий у Венеції 1714.
Великий Евхологійон, грецький, виданий у Венеції 1811.
Евхологійон іли Требник, составлен по волі областного Собора бившого во Львові гряді, в літо 1891, Львів 1925.
Літургія святих Отців наших Якова Апостола і брата Господнього, Василія Великого й Івана Золотоустого, по-грецьки, Париж 1560.
Служебник Святительський, іздан трудом ієрея Александра Бачинського, Львів 1886.
Служебник Митрополита Петра Могили, напечатаний в чудотворній лаврі Печерській Київській 1629.
Типікон сиріч Устав церковного пінія і особенного правилочтенія, Перемишль 1852.
Типікон сієсть Устав, Москва 1906.
Чиновник Архисерейскаго Священнослуженія, Москва 1897.
Breviarium Romanum, Editio typica 5. IV. 1961.
Caeremoniale Episcoporum, Editio tertia post typicam, Torino 1886.
Liturgiae sive Missae sanctorum Patrum: Iacobi Apostoli et fratris Domini, Basilii Magni, e vetusto codice latinae translationis, Ioannis Chrysostomi, interprete Leone Thusco, Parisiis MDLX.
Rituale Ecclesiae Leodiensis, Leodii 1782.
Булгаков С. В., *Настольная Книга для священно-церковнослужителей*, Харьков 1900.
Ваврик М., ЧСБВ, *Флорентійські Унійні традиції в Київській Митрополії, 1450-1460 рр.*
До історії єпископської присяги в XV-XVI ст. Цінний пам'ятник обрядовости.
(Записки ЧСБВ, том IV [X], вип. 3-4, Рим 1963).
Дмитрієвський А., *Описаніє літургіческих рукописей хранящихся в бібліотеках православного востока*, 3 томи, Київ - Петроград 1895 - 1917.
Дмитрієвський А., *Ставленник*, Київ 1904.
Дольницький І., *Підручник церемоній*, Львів 1907.
Ковалів П., *Молитовник - Служебник пам'ятка XIV століття*, Нью-Йорк 1960.
Микита А., *Руководство в церковний Типікон*, Унгвар 1901.
Неселовский А., *Чини хіротесій і хіротоній*, Каменець-Подольск 1906.
Пелеш Ю., *Пастырское Богословіє*, Відень 1885.
Петрушевич А. С., *О способі ізбранія і поставленія в дияконській і священнической чин із мірских лиц в XVI ст. на Южной Руси*, «Богословскій Вісник» за рік 1900, Львів, ч. II, стор. 81-88.
Петрушевич А. С., *О способі ізбранія і поставленія єпископа*, «Богословскій Вісник» за рік 1900, Львів ч. III, стор. 155-165.

- ПЕТРУШЕВИЧ А. С., *Віроісповіданіє новопоставляемого руського єпископа пред кїєвським митрополитом, начиная с половины XIV ст. ділаємов*, « Богословскій Вісник » за рік 1901, Львів ч. II, стор. 93-101.
- СОЛОВІЙ М., *Божественна Літургія: Історія - розвиток - пояснення*, Рим 1964.
- ЧУВАТИЙ М., *Історія Християнства на Русі - Україні*, том I (до р. 1353) Рим - Нью Йорк 1965.
- ANDRIEU M., *Les « Ordines Romani » du haut moyen âge*, I-V, Louvain 1931-1961.
- ANDRIEU M., *Le pontifical romain au moyen âge*, I-IV, Città del Vaticano 1938-1941.
- BAUMSTARK A., *Le liturgie orientali e le preghiere « Supra quae » e « Suplices »*, Grottaferrata 1913.
- BECKMANN J., *Quellen zur Geschichte des christlichen Gottesdienstes*, Guetersloh 1956.
- BONA I., *Rerum liturgicarum libri duo*, Romae 1671.
- BORELLA P., *Il rito ambrosiano*, Brescia 1964.
- BRIGHTMAN F.E., *Liturgies Eastern and Western*, Oxford 1896.
- ХРΥСОСТОМІКА (Crisostomica), *Studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo*, a cura del Comitato per il XV-o centenario della sua morte, Roma 1908.
- DE MEESTER P., *Studi sui Sacramenti amministrati secondo il rito bizantino*, Roma 1947.
- GOAR J., *Euchologion sive Rituale Graecorum*, Graz 1960.
- HANSSSENS I.M., *Institutiones liturgicae de rebus orientalibus*, I-II, Romae 1930.
- LESAGE R., *Dizionario pratico di Liturgia romana*, Roma 1956.
- LIGIER L., *Textus selecti de magna oratione eucharistica seu anaphora*, Romae 1964.
- MARTOMORT A.G., *La Chiesa in preghiera, Introduzione alla liturgia*, Grottaferrata (Roma) 1963.
- MATEOS I., *Le Typicon de la grande èglise*, I-II, Romae 1962-1963, in « Orientalia Christiana Analecta », N. 165-166.
- MARTÈNE E., *De antiquis Ecclesiae ritibus*, I-IV, Paris 1700-1706, Antwerpen 1736-1738, Bassano-Venezia 1788.
- MUZYCZKA I., *De aqua in liturgia byzantina*, Civitas Vaticana 1957.
- QUACQUARELLI A., *Retorica e liturgia antinicensiana*, Roma (Grottaferrata) 1960.
- RAES A., *Introductio in liturgiam orientalem*, Romae 1947.
- RAES A., *Le liturgicon Ruthène depuis l'union de Brest*, in « Orientalia Christiana Periodica », vol. VIII, N. 1-2, Romae 1942.
- RENAUDOT E., *Liturgiarum orientalium collectio*, I-II, Paris 1716.
- THALHOFER V. und EISENHOFER L., *Handbuch der katholischen Liturgik*, I-II, Freiburg im Breisgau, 1912.
- WENGER A., *La reconciliation des heretiques dans l'eglise russe, Le Trebnik de Pierre Moghila*, « Revue des Etudes Byzantines », T. XII, 1954, 144-175.
- WENGER A., *Les Influences du Rituel de Paul V sur le Trebnik de Pierre Moghila* « Revue des Sciences Religieuses », Volume hors série.

SUMMARIUM

Inter manuscripta Slavorum in Bibliotheca Vaticana asservata Codex Vaticanus N. XV, in lingua ucraina antiqua manuscriptus versus finem saec. XV vel initio saec. XVI, liber Euchologium seu Trebnik Metropolitae Kioviensis nominari potest. Collectionem enim ordinum, orationum, benedictionumque secundum usum, consuetudinem et traditionem Ecclesiae Kioviensis habet. Librum hunc prae manibus habentes, in tractatione nostra officia pontificalia ut erant in usu in Metropolia Kioviensi saec. XV et ante explicare conati sumus. Tenemus pro oculis non solum usum antiquum, sed etiam comparisonem fecimus cum libro Pontificali, Archieratikon dicto, quo hodie hierarchae ucraini utuntur. Sermo fit itaque de ordinatione lectoris, subdiaconi, diaconi et sacerdotis, de consecratione h. e. chirotonia episcopi, de consecratione Ecclesiae et Antimensiorum, necnon de variis officiis ab ipso Metropolita diebus festis anni liturgici celebratis. Quaestio historica et in parte philologica ultimo tempore a Patre Michaele Wawryk, OSBM in docto articulo, in honorem Cardinalis Isidori, Metropolitae Kioviensis scripto, satis explicata fuit (cfr. *Analecta Ordinis S. Basilii Magni* vo. IV (X), fasc. 3-4, Romae 193, p. 329-460).

In disertatione nostra ordines Sacramentorum a sacerdote administrandos etiam habentur.

In fine disertationis index capitum totius Euchologii in lingua ucraina habetur. Videbatur nobis rem utilem esse indicem latinum cum brevi expositione Codicis manuscripti illustrare.

INDEX CAPITUM EUCHOLOGII KIOVIENSIS SAEC. XV VEL INIT. SAEC. XVI EORUM BREVIS EXPOSITIO ET QUAEDAM OBSERVATIONES:

Folium 1. Euchologii deest. Continebat orationes in die partus.

In folio 2. iam habemus orationem «quando infans imponitur cunis.»

3. Oratio dicenda octava die post partum, ad cruce signandum puerum accipientem nomen (f. 3). Usus est octavo die, infantem ab obstetrice in templum deportari et prae foribus sisti. Sacerdos autem a benedictione auspicatus, dicit: *Sanctus Deus. Sanctissima Trinitas* cum *Pater noster*. Tum vero signat eius frontem, os et pectus dicitque orationem: *Domine Deus noster, te rogamus, te precamur, signetur lumen vultus tui super servum tuum hunc etc.*

4. Ordo servandus ad faciendum infantem cathechumenum (f. 3). Baptizandi zonam sacerdos solvit et exutum, excalceatumque ad Orientem statuit, discinctum, nudo capite et absque calceamentis, demissas manus habentem. Et in faciem eius ter insufflat, terque faciem et pectus eius cruce signat et manu eius capiti imposita dicit orationem: *In nomine tuo Deus veritatis*. Sequuntur exorcismi tres.

Et insufflat sacerdos in os, in frontem et in pectus pueri, dicens:
Malignum omnem et immundum spiritum absconditum, et sedem quasi nidum in eius corde sibi reservantem, ab eo expelle.

Tunc sacerdos baptizandum ad Occidentem convertit manus in altum protendentem et ait ter: *Abrenuntias Satanae, et omnibus operibus eius, et omnibus Angelis eius, et omni pompae eius et omni cultui eius?* Post abrenuntiationem Satanae sequitur coniunctio Christo et recitat baptizandus symbolum fidei: *Credo in unum Deum.*

5. Alius ordo brevior et oratio, quando baptisma maturandum est ob infirmitatem graviorem infantis (f. 11).

6. Ex statutis Sancti Ioannis Chrysostomi de baptismo infantium (f. 11)

7. Ordo abluendi infantis die octava (f. 11 v).

Post dies septem iterum puerum deferunt in ecclesiam, ut abluatur. Lintheisque eum solvit sacerdos et zonam discingit, orationem dicens: *Deus, qui servo tuo per sanctum baptisma peccatorum redemptionem et regenerationis vitam largitus es.* Et post orationes, accepta spongia nova, aqua frontem eius, caput, pariter et pectus detergit et reliqua dicens:

Baptizatus es, illuminatus es, unguento Confirmationis unctus es, sanctificatus et ablutus es: In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti.

8. Oratio dicenda die 40 - ma post partum (f. 12 v).

Quadragesimo die templo rursum praesentatur puer, ut Ecclesiae aggregetur id est, ut in Ecclesiam induci principium sumat, a matre iam vero plene mundata lotaque adstante etiam qui susceptoris munus in baptismo obiturus est, offertur, sacerdos vero post initium consuetum, matre cum puero caput inclinante, super eum signum crucis facit et manu caput eius tangens, dicit orationem:

Domine Deus omnipotens, Pater Domini nostri Jesu Christi, qui naturam omnem rationalem et rationis expertem verbo tuo condidisti.

Post orationes vero sacerdos accepto puero, ante fores templi, cum eo crucem efformat, dicens: *Ecclesiam ingreditur servus Dei.*

In templum deinde inducit, dicens: *Ecclesiae sit consors servus Dei.*

Tunc inferit usque ad altaris portam, dicens: *In Ecclesia recipitur servus Dei.* Et ad sanctum usque altare inducit, si fuerit masculus, si vero foemina adusque speciosas portas, dicens: *Nunc dimittis.*

9. Oratio ad faciendum paganum cathechumenum (f. 13 v).

10. Ordo recipiendi in Ecclesiam Dei venientes ex variis haeresibus (f. 14).

11. Quomodo errores suos abrenuntiare debent manichei ad Ecclesiam venientes (f. 15).

12. Quomodo et quando instituendus sit cathechumenus (f. 19).

13. Ordo servandus in recipiendis manicheis et oratio (f. 20 v).

14. Sancti Methodii patriarchae Constantinopolitani statutum de recipiendis variis haereticis in Sanctam Ecclesiam (f. 21 v).

15. Ordo recipiendi iudeos conversos (f. 25).

Ordo servandus circa eos qui ex hebraeis ad christianam fidem accedant, sacerdote videlicet dicente et ipso hebraeo ad verbum repetente, renuntiatio vero est eiusmodi: *Renuntio omni Hebraeorum consuetudini, et ritibus, et legalibus, et azymis, et agni immolationi, et tubis, et tabernaculorum festo et reliquis omnibus Hebraeorum festis... Et credo in Patrem et Filium et Sanctum Spiritum, sanctam et consubstantialem et individuum Trinitatem.*

16. De Melchisedecianis, Theodotianis et Aphinganis eorumque falsis doctrinis (f. 28 v).

17. Professio fidei ab Aphinganis facienda (f. 29).

18. Ordo servandus in recipiendis saracenis (f. 30 v).

19. Oratio in pueros litteras addicturos (f. 33 v).

20. Ordo sponsalium et nuptiarum (f. 34).

Post Divinam Liturgiam, stante in sanctuario sacerdote, coniugio copulandi prae sacris foribus consistunt, vir quidem a dextris, mulier autem a sinistris; sunt vero reposita in dextra sanctae mensae parte duo ipsorum annuli.

Tum sacerdos, recens nuptorum tertio capita signat, tradiditque illis cereos accensos, et in templum illos inducit et post thurificationem incipit: *Benedictus Deus noster.*

Si quidem voluerint eodem temporis spatio coronati, ingrediuntur eodem die templo sponsi, cum cereis accensis, praecedente sacerdote cum turibulo et Epistolae et Evangelii lectionem, accepto in manibus communi poculo, sacerdos distribuit ipsis usque tertio, viro primum et deinde uxori, et confestim deducens eos sacerdos, pronubo retro sustinente coronas, vertitur in circuli formam et cantatur: *Age chorum Isaia. Virgo gessit uterum et peperit filium Emmanuel, Deum et hominem, Oriens nomen eius.*

21. Officium in benedicendos bigamos (f. 37 v).

22. Ordo in constituenda fraternitate spiritali (f. 38 v).

23. Ordo in facienda adoptione (f. 40 v).

24. Ordo confessionis (f. 41 v).

25. Ordo ad accipiendam Sanctam Eucharistiam (f. 48 v).

26. Ordo servandus in communione graviter aegrotantium (f. 62).

27. Quando aliquis monasterium accedit ut recipiatur in fratrem (f. 63).

28. Ordo servandus quando aliquis desiderat fieri reclusus (f. 64).

29. In abluendis sacris reliquiis (f. 66).

30. Ordo dandi in communionem aquam die Theophaniae Domini benedictam, quando non potest dari Sacramentum Altaris (f. 68).

Sancta communione ob patrata graviora scelera privatis aquae benedictae

modicum epotandum, sanguinis Domini, sicut et corporis vice, panem eulogicum in Liturgia praebet Ecclesia orientalis, illaque sanctificationem aliquam in anima operari arbitrantur. Hinc tam panis eulogicus quam aqua sancta Theophaniae nuncupata, magnam a orientalibus dum sumuntur requirunt reverentiam et excitant devotionem.

31. Ordo recipiendi novitium (f. 69).

Post troparia et duas orationes sacerdos tendet eum in crucis formam, dicens: *In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti*. Et induit eum tunica et pileum nulla prece subiuncta imponit. Et fit dimissio.

32. Ordo dandi parvum habitum (f. 71 v).

Edito minori signo, horisque iam a fratribus inceptis, adducit Ecclesiae praefectus tonsione initiandum monachum qui metanias facit prae sacris foribus et ad chorum unumquemque unam. Et cum sacra Liturgia incepta fit, stat ille in regis portis discinctus, excalceatus et aperto capite. Cantatis vero antiphonis, post ingressum fit officium parvi habitus sive mandiae.

33. Ordo vestiendi magnum habitum (f. 71 v).

In Liturgia Divina, peracto Evangelii ingressu, abiicit sancti habitus angelici candidatus, capitis tegimen et quas habet in pedibus caligas et ter reverentiam corporis demissione exhibens, post varia troparia respondet sacerdoti interroganti: *Ad quid accessisti, frater*.

Post orationes tondet eum in formam crucis et induitur tunica et accipit pallium magni habitus, tunc cucullum, analabum et cingulum. Et in fine tradit illi crucem et cerum accensum et osculatur monachus a fratribus, qui psallunt: *Virtutem mysterii agnoscamus, fratres*. Et fit dimissio.

34. Ordo ministrandi extremam unctionem (f. 84 v).

Officium sancti Olei decantatum a septem sacerdotibus congregatis in ecclesia aut in domo extremam unctionem susipientis.

35. Officium agonizantium (f. 101 v).

36. Officium funebre monachorum (f. 106).

37. Ordo canendi super colybum in memoriam monachorum defunctorum (f. 121).

38. Officium laicorum defunctorum (f. 14).

39. Ordo canendi super colybum in memoriam fidelium mortuorum (f. 132).

40. Quomodo canendum pro defuncto post mensam (f. 134).

41. Hoc caput deest in manuscripto. Continebat Divinam Liturgiam Sancti Patris Ioannis Chrysostomi.

42. Divina Liturgia Sancti Patris Basilii Magni (f. 155).

43. Officium Mysteriorum Praesantificatorum (f. 165).

45. Oratio super colybum in honorem Sanctorum (f. 171 v).

46. Alia oratio in memoriam Sanctorum (f. id.).

47. Oratio diebus festis Domini dicenda (f. 172).
48. Orationes vespertinae (f. 172 v).
49. Orationes matutinae (f. 176 v).
50. Preces absolutoriae totius hebdomadae et festorum totius anni (f. 181).
51. Preces in processione dicendae (f. 183).
52. Collecta maior in processione dicenda (f. 183).
53. Quando celebrat Metropolita commemorationes (f. 185).
54. Officium in fundata ecclesia et figenda cruce (f. 186).
55. In dedicatione ecclesiae et altaris (f. 187).
56. Modus faciendi Antimensia sacra (f. 201 v).
57. Ordo consacrandi Antimensia (f. 202).

Postquam sacerdos Antimensia sacrae mensae imposuerit, pontifex illis e vino condito quantum sufficiat infundit, dum dicitur psalmus: *Asperges me hyssopo et mundabor*. Deinde magni Unguenti (S. Chrisma) vase accepto, illo cruces efformat et fit thurificatio, et prolati deinde reliquiis Sanctorum et ceromaxtice immixtis et in posteriori parte Antimensii in disposito loculo positis et recte inclusis, oratio fit: *Domine Deus noster, qui etiam decertantibus pro te Martyribus gloriam hanc contulisti*. Et celebratur super Antimensia neoconsacrata per septem dies Divina Liturgia, postea in loco debito ecclesiae cathedralis conservata sunt et sacerdotibus secundum necessitatem distribuuntur ab episcopo.

58. Formula inscribenda Antimensio (f. 202).
59. Officium quando mota fuerit sacra mensa (f. 208).
60. Alius ordo quando mota fuerit sacra mensa (f. 209 v).
61. In aperitione Ecclesiae ab haereticis pollutae (f. 210 v).
62. Oratio in ordinando acolytha (f. 213).
63. Preces in ordinando ecclesiarcha (ibid.).
64. In ordinatione lectoris et cantoris (f. 21 v).

Offertur ordinandus episcopo et a pontifice ter in capite signatur et in crucis formam tondetur ab eo, dicente: *In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti*. Et induit eum tunica, hoc est parvo phelonio, post orationem Liber Apostolicus lectori traditur.

65. In ordinando subdiacono (f. 214).

Pontifici in speciosa porta sedenti ante Liturgiae initium ordinandus in subdiaconum offertur. Iubet pontifex eum stichario vestiri et praecingi, pollubrum etiam cum vase et mantili deferri. Post orationes praescriptas subdiaconus aquam lavandis manibus infundit, dicens ter: *Quotquot adestis fideles*.

66. Ordinatio diaconi (f. 215).

Postquam alta voce pontifex protulerit: *Et erunt misericordiae Magni Dei* ordinandus diaconus adducitur, ter sacram mensam circumlustrat, dum canitur: *Sancti martyres*. Post orationem consecrationis diaconi et eceteniam, pontifex stolam diaconicam, hoc est orarion, humero sinistro ordinati circumponit, dicens: *Dignus*. Et tradit illi etiam sanctum flabellum, hoc est ripidion, et osculatur illum.

67. Ordinatio presbyteri (f. 216 v).

Post ingressum magnum locum habet et omnia simili modo ut in ordinatione diaconi fiunt. Pontifex partem orarii posteriorem in anteriorem pectoris ordinati reducit, deinde phelonio eum induit, illumque osculatur.

Cum autem e donis sanctis sublatum fuerit velum et populus dixerit: Dignum et iustum est, accipiens pontifex ex disco sacrorum panum particulam, hoc est totum agnum, in manus ordinati eam tradit et ille solam pontificis manum osculatur et inclinat eum super mensam sacram. Ille vero pani a se manu apprehenso, frontem inclinat atque ita inclinatus manet. Cum autem dixit pontifex Sancta Sanctis, tunc panem illum consecratum ei reddit ordinatus et ab eo prius aliis Sacerdotibus pretiosi Corporis et Sanguinis Christi particeps factus, communionem aliis distribuit, orationemque retro Ambonem recitat et per septem dies continuos quotidie celebrat.

Professio fidei ab archimandrita facienda coram Metropolita (f. 218).

68. In ordinando archimandrita officium (f. 219).

69. Electio episcopi quomodo in Metropoliva Kioviensi facienda (f. 20).

70. Statutum de nominando episcopo (f. 222v).

71. Ritus praeparationis (f. 223v) et ipsa consecratio episcopi (f. 227). Completo hymno *Ter Sancto* conscendit Metropolita crepidinem, quae est ante sanctam mensam et ab adstantibus duobus episcopis ordinandus illi offertur.

Chartophilax autem chartam ei tradit in qua haec scripta sunt: *Suffragio et consensu Deo amabilissimorum Episcoporum et sanctorum presbyterorum Divina Gratia, quae semper infirma curat, etc.*

Explicat autem evangelium pontifex, capiti et cervicibus ordinati eam imponit, manum suam vero ei impositam tenens una cum aliis episcopis, recitat orationes. Et dicto *Amen* elevat Evangelii codicem et sanctae mensae imponit. Atque ita ordinato palium imponit, dicens: *Dignus*. Deinde ordinatum pontifex ordinans exosculatur sicut et reliqui episcopi.

72. Litterae ordinationis presbyteri (f. 230).

73. Litterae ordinationis episcopi (f. 230 v).

Instructio neopresbyteris ab archimandrita aut protopresbytero facienda (f. 231 v).

74. Ordo recipiendi quemvis ingredientem (f. 232).

75. Mensis septembris die 1 - a officium novi anni (f. 234 v).

76. Officium dicendum die 14 septembris hoc est in festo Exaltationis Sanctae Crucis (f. 242).

77. Horae dicendae in vigilia Nativitatis Domini Nostri Jesu Christi (f. 244 v).

78. Horae in vigilia Epiphaniae Domini dicendae (f. 259).
79. Officium magnae benedictionis aquae in festo Epiphaniae (f. 273).
80. Preces in abluenda sacra mensa (f. 278).
81. Ordo ablutionis pedum in Coena Domini (f. 280).
82. Lectio Epistolae et Evangelii in Liturgia Sancti Basilii in Coena Domini (f. 284 v).
83. FERIA V maioris hebdomadis, Passio D.N.I.C. (f. 288).
84. Horae persolvendae feria VI maioris hebdomadis hoc est in Parasceve (v. 299).
85. Vesperae in feria VI in Parasceve (f. 319).
86. Officium super cathechumenos in feria VI maioris hebdomadis (f. 322).
87. Officium Sabbati magni (f. 325).
88. Preces benedictionis aquae a metropolita dicendae (f. 326 v).
89. Officium matutinum Sabbati magni (f. 327 v).
90. Officium in sepulchrum Domini Nostri Jesu Christi (f. 336 v).
91. Variae lectiones Sabbati magni hoc est paromiae (f. 338).
92. Officium in Dominica Paschatis et sermo Sancti Patris Ioannis Chrysostomi (f. 339 v).
93. Quomodo dicuntur horae per totam hebdomadam Paschatis (f. 342 v).
94. Divinae Liturgiae antiphonae in die Paschatis (f. 343).
95. Vesperae diei Paschatis (f. 344).
96. In festo Pentecostes antiphonae (f. 345).
97. Eadem die vesperae preces cum genuflexione (f. 346 v).
98. Benedictio aquae die 1 - a mensis Augusti (f. 355).
99. Responsoria diebus festis Domini, Beatae Mariae Virginis et Sanctorum, in quibus dicitur Polyeleon (f. 356).
100. Officium in festo Exaltationis Sanctae Crucis (f. 358).
101. Officium pro aegrotis (f. 360).
102. Tempore pestilentiae canon ad Dominum Nostrum Jesum Christum (f. 369).
103. Canon ad petendam pluviam (f. 371 v).
104. Canon ad petendam aeris serenitatem (f. 376 v).
105. Canon pro principe et populo tempore belli (f. 380 v).

106. Canon ad beatam Mariam Virginem in quovis necessitate (f. 385).
107. Alius canon ad Beatam Mariam Virginem (392 v).
108. Oratio ab episcopo dicenda quando intrat in aliquam urbem (f. 396).
109. Oratio ad absolvendas principes (f. 397).
110. Oratio ad absolvendas principissas (f. 397 v).
111. Oratio super milites bellaturos (f. 398).
112. Oratio super navigaturos (f. 399).
113. Oratio super naves bellantium (f. 399 v).
114. Oratio super peregrinatos (f. id.).
115. Oratio super incipientes ieiunium (f. 400).
119. Oratio ad benedicendum carnem, lac et caseum Paschatis (f. 402 v).
120. Oratio ad benedicendum panem sanctum hoc est artos in die Paschatis (f. id.).
121. Oratio in frangendo sancto pane, artos, in Dominica Sancti Thomae, prima post diem Paschatis (f. 403).
122. Oratio die Sancti Apostoli Petri super filios spirituales (f. id.).
123. Oratio super araturos (f. 403 v).
124. Oratio in sementem (f. id.).
125. Oratio ad benedicendam messem (f. id.).
126. Oratio super afferentes primitias escarum (f. 404).
127. Oratio ad obtinendam dilectionem et pacem (f. id.).
128. Oratio ad reconciliandos inimicos (f. id.).
129. Oratio ad absolvendum ab interdicto (f. 404 v).
130. Oratio in tonsione capitis (f. id.).
131. Oratio in ornando capite neoconiugatae (f. 405).
132. Oratio super gregem (f. id.).
133. Oratio in immolando tauro vel ariete (f. 405 v).
134. Oratio in fundanda nova domo (f. id.).
135. Oratio in benedicenda nova domo (f. 406).
136. Oratio ad fodandum puteum (f. id.).
137. Oratio ad benedicendum novum puteum (f. id.).
138. Si quid polluti in puteum inciderit (f. 406 v).
139. Si quid polluti ceciderit in vas vini vel olei (f. 407).
140. Oratio ad purificandam vas quodvis pollutaum (f. id.).
141. Oratio in praeparando vinum aut mel (f. 408).

142. Oratio in liberatione servi et manumissione (f. id.).
 143. Quaestiones Sancti Anastasii (f. id.).
Oratio ad absolvendum a quovis vinculo (f. 409).
Oratio ad absolvendum a iuramento temere facto (f. 409 v).
 144. Oratio a comunicaturis dicenda (f. id.).
 145. Ad reconciliandos poenitentes (f. 409 v).
 146. Oratio absolutoria defunctorum (f. 412).
Desunt sequentia 28 folia quibus continebantur variae orationes breviores,
22 capitibus distinctae.
 178. Narratio de monacho qui 3 aureos clam servabat ex Dialogo Sancti Anastasii Antiocheni, sine initio (f. 440).
 179. Statutum Sancti Vladimiri (f. 440 v), Jaroslavi filii eius (f. 443), et Magni Ducis Basilii Demetriadis (f. 447).
 180. Cyclus solaris (f. 447 v).
 181. Tabula paschalis f. 448 v).
 182. Cyclus lunaris (f. 450).
 183. Calendarium 12 mensium, incipiens a mense ianuario (f. id.).
 184. Commentarius in Divinam Liturgiam Sancti Ioannis Chrysostom (f. 453 v).
 185. Sancti Basilii poenitentialia monasticum (f. 473).
 186. Litterae Episcoporum Metropolitae Kioviensis terrae Lithuaniae ad Patriarcham Constantinopolitanum de expulsionem Photii Metropolitae Kioviensis (f. 481).
 187. Orationes super iudeos et saracenos conversos (f. 485).
 188. In dedicatione Ecclesiae (f. 487).
 189. Preces pro aegrotante (f. 487 v).
 190. Troparia ad Beatam Mariam Virginem supplicia (f. 488).
 191. Ordinatio Cyrilli Metropolitae et aliorum Episcoporum cum instructione ad sacerdotes (f. 490).
 192. Tabella paschalis in annos 1540 - 1584 (f. 496).
 193. Epistola Ieremiae patriarchae Constantinopolitani (f. 50).
 194. Officium rubi ardentis in monte Sinai (f. 502).
 195. Canon pro defuncto (f. 511).
 196. Canon pro benefactoribus, sine fine (f. 513 v).
- Folia alia usque ad 522 desunt, praeter f. 520 in quo fragmentum Epistolae Photii Metropolitae Kioviensis habetur.
- Tunc litterae absolutoriae metropolitae vel episcopi (f. 523 v et 525).
Oratio ab episcopo in urbem ingrediente dicenda (f. 527).
Benedictio vexillorum et armorum (f. 529 et 530).
Finis Euchologii Kioviensis manuscripti desideratur.

ВВЕДЕННЯ

В історичному погляді на виховання кандидатів до духовного стану є коротка згадка про свячення презвітерів та про хіротонію єпископів в старій Київській державі, у княжих часах: (1). Тут буде мова про обряди нижчих та вищих свячень, до хіротонії єпископа включно, а відтак про інші архисрейські служби. Все це на основі Київського Евхологіона, по-українськи Требника, з XV чи половини XVI сторіччя. Рукопис цього Евхологіона зберігається у Ватиканській бібліотеці. Його назва у каталогах цієї ж бібліотеки: Евхологіум Славонікум, Число 15. Загальний опис згаданого кодексу подаємо на кінці.

У минулому столітті мусів його мати в руках митрополит Йосиф Сембратович, в часі свого побуту в Римі. Тоді з доручення Апостольського Престолу була створена окрема літургічна комісія для підготовки нового повного Требника. В тій комісії провідну роль мав відіграти митрополит Йосиф Сембратович. До помочі йому був призначений отець Мартинов, Т. І., тоді в Парижі. В розмові з отцем Кирилом Королевським в Римі, на кілька місяців перед його смертю, згадували ми той кодекс. Отець Кирило твердив, що кодекс був в руках отця Мартинова, мусів бути теж в руках митрополита Йосифа. Та до належного використання його не дійшло, бо тодішня римська літургічна комісія для підготовки нового видання Требника не завершила свого завдання. Вміжчасі був проголошений Львівський Собор і справу віддано в руки Отців Собору. Львівський Собор справді зайнявся обрядовими справами і вирішив теж важніші питання дотно книги Евхологіона чи радше тих чинів, що в Евхологіоні, Требнику, містяться. Також тоді, 1891 року, Собор вирішив видати новий Требник. Зміна на митрополитському престолі, бурхливі роки початку цього сторіччя, перша світова війна і її тяжкі наслідки не дозволили однак скоро перевести заду-

(1) МАРУСИН М., *Погляд на виховання кандидатів духовного стану*, Богословія, т. XXI-XXIV, р. 1943-1963, стор. 40 і далі.

мане діло. Щойно 1925 року митрополит Андрій Шептицький, сповняючи, як сказано на першій сторінці виданого ним нового Требника, волю Львівського Собору, видав такий Евхологіон або Требник. Книга була видана у Львові, в друкарні Ставропігійського Інституту, « по древнім і новійшим Требникам, от совіта музеєй, ізбранных на сіє діло, Високопреосвященним Архієпископом і Митрополитом Галицеским, Андреем Шептицьким, ему же і председательствующу ».

Виданням книги трудився отець Тит Мишковський. Тут не місце говорити широко про згаданий Требник. Але належить до обов'язку сказати, що видання перевищило всі дотеперішні українські видання Требника і нині воно може бути доброю підставою для дальшої ревізії і для нового видання повного Евхологіона, згідно з останніми напрямними й бажанням Святого Апостольського Престолу. Вміжчасі у Римі появилася малий Требник і він нині є в загальному вжитку по наших церквах тут на еміграції. Видання великого Требника є в підготові. До деякої міри зачату вже працю стримав Вселенський Собор, подібно, як видання Требника у минулому столітті стримано з огляду на Львівський Собор. При виданнях нових літургічних книг вгляд у старі кодекси є обов'язковий. Чим глибший він, тим і краще для нового видання.

Чини рукоположень та інші святительські служби містяться як в Евхологоні так теж у Святительському Служебнику. Це річ зрозуміла. При тому Київський Евхологіон по всім познамкам був книгою самого київського митрополита. Кодекс, що має тепер 529 листків (бракує в ньому початку і кінця та деяких листків у середині), отже книга, що має записаних понад тисячу сторінок, мала завдання бути свого роду « Збірником » для Митрополита, щоби міг послуговуватися нею цілий Божий рік, на всі празники й різні торжества та й на всяку потребу. Чини рукоположень починаються на 213 листку, а кінчаються на 231, займають отже 36 сторінок рукописного письма. Зачнемо огляд святительських служб від чинів священничих свячень, а потім перейдемо до свячення церкви, антимінсів та інших Богослужб, залишаючи в дечому порядок самого списку. Наше завдання тут не є опис Евхологіона ані з історичного ані з філологічного боку. Ставимо собі завдання описати святительські служби, подані в цій книзі та й подати до них критичні завваги, пояснення, з окремим наświetленням того процесу, що його зазнав обряд так в давніших часах як і після XV сторіччя.

ЧИНІ РУКОПОЛОЖЕНЬ

ЧИНИ НИЖЧИХ СВЯЧЕНЬ

В Христовій Церкві ще від апостольських часів всі віруючі діляться на дві відмінні класи: на духовенство, тобто пастирів, і на мирян або Христове стадо (1). Видимим знаком, що вказує на вибір пастирів, був від самого початку обряд посвячення. В найдавніших часах цей обряд обмежувався до положення рук єпископських та відчитання відповідної до посвячення молитви. З бігом часу збільшились степені свячень, а разом з тим постали різні «чини рукоположень», по-грецьки «хіротесій», якщо мова про нижчі свячення, та «хіротоній», коли йдеться про вищі свячення (2). В грецьких богослужбових книгах нижчі свячення мають назву: хіротесії, а вищі свячення: хіротонії. Слов'янські літургічні книги не розрізняють між тими двома термінами. Так хіротонію як хіротесію називають вони просто назвою «рукоположення». Але на означення нижчих свячень уживають радше слова «поставленіє». Говориться отже про «поставлення на четця». Часом є мова про «посвячення» і тоді чин називається наприклад «посвячення на піддиякона». Якщо ж йдеться про надання якої гідности чи благословення на певний уряд в Церкві - протопресвітера, економа, хартофілакса (по модерному канцлера-архіваря), тоді Требники подають чин «возведенія». Наші церковні книги не могли зрештою відмітити вже тої тонкості, що заходить між двома грецькими назвами, бо зір перекладчиків не сягав в ті далекі часи, коли в Атенах чи у Старому Римі під словом «хіротонійн» розуміли вибір на якийсь уряд чи достоїнство через піднесення рук (3).

Які степені священства знають наші церковні книги? Щодо т. зв. ієрархічних степенів, то вони одні й незмінні від апостольсь-

(1) Дії, 20, 28 і далі.

(2) Никольский К., *Пособіє к изученію Устава Богослуженія*, С. Петербург, 1907, стор. 701 і далі.

(3) Неселовский А., *Чины хиротесій и хиротоній*, Каменець Подольск, 1906, стор. II.

ких часів, а саме маємо єпископський, пресвітерський та дияконський степені. Що до нижчих чинів, то число їх мінялось від найдавніших часів в різних церковних областях. Так отже й українські рукописні кодекси та й взагалі богослужбні книги мають різне число нижчих свячень, відповідно до часу й видання книги. В X сторіччі, з хвилиною володимирового хрещення та зі створенням київської митрополії, в нашій Церкві разом з церковним правом та звичаями прийшли й обрядові звичаї з Царгороду. А що в тому часі в Царгороді клир складався з єпископів, пресвітерів, дияконів, піддияконів, четців, півців та свічконосців - то такі самі ж степені були і в Києві. Щойно з хвилиною відлучення московської митрополії від Києва, отже вже в часах по Флорентійській Унії, як митрополит Ісидор мусів опустити свою митрополію та й перебувати в Римі, в Києві український обряд зазнав деяких змін чи радше певного розвитку. В чинах нижчих свячень можна тоді знайти ще й свячення аколітів, дверників (остіаріїв) та екзорцистів, тобто клириків, що мали власть заклинанням та молитвою прогнати демонів. Київський Евхологій не знає цих свячень, а слідує тільки вірно за царгородською традицією. Це теж один із доказів, що список, хоч і прийнятий покищо за такий, що походить з XV сторіччя, то все ж подає чини Богослужб так, як вони відправлялись у старій київській митрополії від самого початку встановлення тої церковної області, від загального поширення християнства на Україні. З того погляду він має для нас велике значення. Грецьких рукописних списків маємо більше в таких світових бібліотеках як Рим, Париж, Кристоферрата, Атени, Александрія, Синайський монастир та інші. Деякі з них сягають і IX століття та є в доброму стані. Слов'янські списки не такі численні та й не старші вони за наш Київський Евхологій.

1. Чин свячення свічконосця.

Сучасний наш Архиєратикон та й Великі Требники не подають окремого чину свячень свічконосця. Те саме і в грецьких літургічних книгах. Вже Симеон Солунський на переломі XIV та XV сторіччя не знаходить його в церковній практиці, в тільки згадує як одне зі свячень, що його уділяє святитель поза святилищем, тобто в храмі вірних. Чин цей подає Кристоферратський кодекс кардинала Віссаріона (той самий, що його уживали у Флоренції, на

Вселенському Соборі), його можна знайти в книзі Гоара (4). Та старших свідоцтв як X сторіччя не маємо. В кожному разі він був відомий у східній Церкві і його подає Київський Евхологійон як перший чин свячень, а саме на 213 листку. По всій правдоподібності можна також заключати, що в XVI сторіччі цього чину в богослужбових книгах вже не було.

Чин свячення на свічконосця в Царгороді був короткий та простий. Вся його суть зводилась до трьох речей: благословення ставленника (кандидата на свічконосця), відчитання над ним молитви та надання йому окремої одежі, що по-грецьки називалась «тегіпомені столі», а в нас називали її «проображеною оджедою», і вона мала вигляд тої короткої фелоні, що її уживали ранше при свяченні четців. Обов'язок свічконосців був носити запалену свічку, чи лампаду, в часі богослужб в церкві та в процесійних ходах, перед священиком, що йшов з святими Тайнами до хворого, тощо. Свічконосці носили теж святі ікони, хоругви, патериці. Скоро цей обов'язок перейняли на себе четці і тому в пізніших книгах, в чині посвячення на четця, святитель читає також і молитву посвячення на свічконосця.

З Царгороду прийшов чин посвячення свічконосця до Києва і він для нас цікавий. Чин свячень свічконосця в списку має назву: *Устав биваємий на поставленіє свіщеносца*. Устав зачинається рубрикою, що опреділює місце й час посвячення свічконосця. А саме: *Святителю стоящу на своем місті, одіану во всю святительскую оджеду, прежде святія літургії, преводим бивает таковий святителю, і преклоняет главу, і знаменає єя святитель, і молится сице:* «Іже всю твар світом просвітив чудес твоїх ... ти і раба твого (імярек) приходи свіщу нося, святих твоїх таїн возлюбивша, украси нескверними ти і пречистими красотами...». По цій молитві святитель *одіває єго уставленим одіванієм, і помолился о нем отпустит*. Немає тут ніякої згадки про те, чи святитель по возгласі наведеної тут молитви *на поставленіє свіщеносца*, текст якої той самий у всіх сучасних Архисратиконах та Евхологіях, давав новопоставленому свічконосцеві запалену свічку, як це тепер у нас звичай. Звичай давати свічконосцеві свічку є пізніший. В західній Церкві його не знаходимо ранше VIII віку. Від тоді свічконосець мав завдання йти зі свічкою в руках перед папою, що йшов на від-

(4) GOAR J., *Euchologion sive Rituale Graecorum, Photomechanischer Abdruck der 1730 in Venedig erschienenen Ausgabe*, Graz 1960, стор. 198 і далі.

праву богослужби. До VIII віку святий давав свічконосцеві торбинку з льняної матерії для несення Пресвятої Евхаристії хворим та в'язням (5)

Зараз по уставі *на поставленіє свіщеносца* слідує *молитва на поставленіє еклісіяря*. Ця молитва коротка: « Господи Боже наш, іже всякому даши на потребу, ізадалеча строяй, прийми раба свого (імярек) на служеніє святій твоїй церкві, гді славити святоє твоє імя, благословенієм і благостію єдинородного ти сина... »

В чині говориться, що святий стоїть, убраний в усі святительські ризи на своєму місці. Це місце перед початком Божественної Літургії це ніщо інше як митрополича восходниця, тобто трон, поставлена чи то посередині храму чи з правого боку перед іконостасом. Також є *определений час* свячень, бо під словом « перед початком Божественної Літургії » треба розуміти момент, коли митрополит вдягнув уже ризи, помив руки, поблагословив свічниками народ і був готовий дати благословення на початок Божественної Літургії. Хто ж приводив кандидата до митрополита, в книзі не кажесться нічого. Але в Києві звичайно робив це хтось з достойників: митрополичий архидиякон, протопресвітер, тощо. Щойно в книгах XVII сторіччя говориться, що кандидата приводять на середину храму два піддиякони і що кандидат робить три поклони наперед в сторону святилища, а відтак три поклони в сторону митрополита чи святого, а відтак підходить ближче і схиляє перед святим головою (6). З мовчанки Київського Евхологіона про ті обрядові рубрики не треба заключати, що їх не було. Вони однак були самозрозумілі, як зрозуміло є, що по отриманні свячень свічконосець віддавав до ризниці отриману одежу. Також, коли мова про те, що святий тричі благословляє голову ставленника, то треба догадуватись, що в часі молитви святий тримає руку на голові свічконосця. В Київському Требнику згадки про це однак немає.

2. Чин свячення читця та співця.

Найстарший, відомий нам чин посвячення на читця знаходимо у VIII книзі Апостольських Постанов. Згідно з уставом цього

(5) THALHOFFER V. - EISENHOFER L., *Handbuch der katholischen Liturgie*, Band II, S. 403 і далі.

(6) Никольский К., *цит. твір*, стор. 702.

пам'ятника чин складався з двох суттєвих частин: положення руки на ставленника та відчитання молитви - « Боже вічний, багатий на милость і щедроти, що об'явив через сотворені речі уклад цілого світу, Ти, що бережеш число вибранців Твоїх, Сам і нині споглянь на слугу Твого, якому нині поручається читання святих книг перед людьми Твоїми, і дай йому Духа Святого, Духа пророчеського, що умудрив Ездру, слугу Твого, на читання законів Твоєму людові, і нині, Ти, що Тебе призиваєм, умудри слугу Твого і подай йому, доручене діло бездоганно виконувати і вищого степеня достойним бути. Через Христа з яким слава й поклін Тобі і Святому Духу на віки. Амінь » (7). В цьому чині нічого не говориться про постриження волосся ані про які інші обряди. Про постриження волосся говорить виразно щойно Трулянський Собор в 33 правилі, отже цей обряд був уже відомий в VII столітті або й ранше. Зачинаючи від IX сторіччя, маємо вже цілий ряд пам'ятників, що подають досить вироблений, розвинений чин. До таких належить чин, поданий в нашому списку як *Устав биваємий на поставленіє четця і півця*.

Кандидат на читця й півця дістає свячення перед святою Літургією, подібно як свічконосець. Чин зачинається словами: *Благословен Бог наш. По Отче наш* слідує тропарі в такому порядку: *Апостоли святії, моліть. От уст твоїх, якоже злато возсія благодать. Во всю землю ізійде віщаніє твоє*. Тоді тропар Григорію Богослову: *Пастирская свиріль*. Значить наперед йде тропар Іванові Золотоустому, а відтак Василієві Великому. Тропарі закінчуються: *Слава і нині: Молитвами Господи всіх святих і Богородици*. Потім святитель тричі благословить голову поставляємого і крестообразно постригає его кажучи: *Во ім'я Отця і Сина і Святаго Духа*, а пристоящі відповідають *Амінь на кождо іменованіє*. Святитель дає читцеві т. зв. *краткую фелонь*, і щераз благословить тричі його голову та й читає молитву, поклавши руку на голові четця: *Господи вседержителю, ізбери раба твоего (імярек) і освяти его*. І дає читцеві книгу Апостола, а він, прийнявши книгу, співає прокімен та читає стих прокімена і відтак читає Апостола, чи то з Апостольських Дій, чи дещо з послань святого Павла. Читає тільки початок зачала й кінець. Якщо є свячення на співця, то святитель дає співцеві книгу Псалтир і він *мало пів во ней, пріємлет мир от святителя, і отпущен биваєт* (Лист 213 на об.).

Зовсім подібний чин знаходимо в рукописі кодексу Барберіні

(7) *Апостольські Постанови*, кн. VIII, гл. 22.

з IX сторіччя, що подає так молитву на висвячення читця як і ті обряди, що були виконувані перед і по відчитанні молитви. Різниця тільки та, що читця постригали вже перед уведенням до храму, а святий тільки « печатав хресним знаменем » голову його і поклавши на нього руку, читав молитву: « Господи Боже вседержителю, вибери цього раба Твого й освяти його », молитву, що її і нині ще читає святий (8). В криптоферратському кодексі кардинала Віссаріона знаходимо вже ті ж слова на постриження волосся, що і в нашому списку, а саме: « Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа ». Святий постригав хрестообразно голову читця, а відтак хтось інший з нижчого клиру докінчував обряд стрижіння волосся.

При посвяченні на читця згадується про вручення книги Апостола, справа до нині ще актуальна в дискусіях між західними та східними богословами й літургістами, відома під назвою « *traditio instrumentorum* ». Зі старих кодексів видно наглядно, що передання деяких « інструментів » є давнього походження, бодай з того часу як не було ще виразного поділу і на обрядовому полі між Сходом та Заходом. Обличчя у відмінну одіж та передання певних інструментів було свого роду зовнішньою маніфестацією для уделеного обряду і крім положення рук та молитви ставало з часом складовою частиною того чи іншого свячення.

Чин свячення на читця в нашому списку виразно взятий з Царгороду. Але на Україні відомий був ще чин взятий з александрійської церкви і слід його ще нині маємо в Архисератиконі, що його видав отець Бачинський і що його нині ще наші архиєреї уживають. Згідно з цим чином, кандидата на читця приводить до святого архиєпископа і каже: « Благослови, Владико ». А святий звертається до ставленника й каже: « Господь нехай благословить тебе на четця святої церкви (імярек) во ім'я Отця і Сина і Святого Духа... » При тім святий постригав читця хрестообразно, відтак клав на його голову руку й омофор та читав молитву, в якій згадується, що « Авраам постриг Мелхіседека » і що Господь наш Ісус Христос був при постриженні Апостолів своїх. По прочитанні уривка з Послання Святого Павла до Римлян, новопоставлений чтець брав умивальник та полотенець і подавав святому для помиття рук. При тому кликав: « Єлиці вірні », тобто по-грецьки: « Осой Пістої! » По умитті рук святий давав поучення: « Сину, первий ступень

(8) Голар Я., *цит. твір*, стор. 194 і далі.

священства є чин четця... » і закінчував його возгласом: « Благословен Бог, се раб Божий (імярек) поставлений в четці святої церкви (імярек), во ім'я Отця і Сина і Святого Духа », а народ тричі проголошував « Достойн » або по-грецьки « Аксіос » на честь четця і многоліття на честь святителя (9).

Відносно молитви, в якій говориться, що Авраам постриг Мелхіседека, то походження її апокрифічне. Згадує про цю апокрифічну подію Данило-паломник в описі свого паломництва до Святої Землі в половині XII сторіччя.

Поява тропарів: « Апостоли святії, моліте милостивого Бога », Тропарів Трьом Святителям: Василю Великому, Григорію Богослову та Іванові Золотоустому вказують на XV сторіччя. А що святитель відразу висвячував кандидата на четця та співця, то він не тільки читав згадані тропарі і відтак Апостола, але співав теж прокімен та Аллилуя по Апостолі враз із стихами, тобто ті частини богослужби, що взяті з Псалтиря.

Київський Кодекс каже тільки, що у випадку свячення на співця святитель дає йому Псалтир та й каже співати якийсь псалом.

3. Чин свячення піддиякона.

Апостольські Постанови, згадуючи про свячення піддиякона, вимагають від святителя, щоби поклав руки і прочитав наступну молитву: « Владико Боже неба і землі і сотворителю всього, що на них, Ти, що в skinі свідчення поставив наглядачів над сторожею святих твоїх посудів, Сам і нині споглянь на цього твого слугу, вибраного піддиякона, і дай йому Святого Духа, щоб був достойн доторкатися святих твоїх посудів і творив волю твою завжди, через Христа Твого, з Ним же тобі слава, честь і поклоніння і Святому Духові, во віки. Амінь » (10).

Вище поданий чин без сумніву є вихідною точкою для дослідження дальшого розвитку чину посвячення на диякона. Нажаль від IV до VIII сторіччя включно ніяких документів немає і тому годі прослідити весь процес крок за кроком.

В кодексі Барберіні ставленник підходить до святителя, а цей благословляє його. Відтак кладе руку на голову і читає молитву:

(9) Неселовский А., *цит. твір*, стор. 48 далі.

(10) *Апостольські Постанови*, кн. VIII, гл. 21.

«*Господи Боже наш, що єдиним і тим же Духом Святим*», молитву уживану й нині так у нас як у греків. По возгласі молитви ставленник сам подавав святителю воду на умиття рук, при чому кликав трикратно: «*Єлиці вірнії*», а в часі святого Причастя отримував святі Тайни з рук святителя, тоді як дияконів, піддияконів та вірних причащав один з пресвітерів (11).

В чині свячень піддиякона звертає на себе увагу оклик «*Єлиці вірнії*», пов'язаний з обрядом умиття рук.

Як відомо, цей оклик-возглас проголошують диякони під кінець літургії оглашених на знак, що неохрещені тобто катехумени мають опустити храм, а в часі приношення жертви можуть остатись тільки вірні. Колись диякони мали навіть обов'язок стежити пильно, чи всі кандидати до хрещення дійсно опустили церкву. Зчасом дияконам прийшли до помочі піддиякони і вони перебрали від них обов'язок відсилати оглашених. Вони отже проголошували слова: «*Оглашенні вийдіть*» та слова: «*Єлиці вірнії*». А тому, що до XIV сторіччя рукоположення на піддиякона відбувалось щойно по євангелії та по проповіді, перед початком літургії вірних, то й новопоставлений піддиякон взивав голосно: «*Єлиці вірнії*» (12).

Також із Апостольських Постанов та других старих пам'ятників знаємо, що священослужителі вмивали руки перед початком літургії вірних і що воду на умивання рук подавали піддиякони, як це ще нині є в часі архисрейської служби (13).

Обряд умивання рук та виголошування слів «*Єлиці вірнії*» дещо інакше пояснює Гоар. На його думку піддиякон словами «*Єлиці вірнії*» просить зібраний в церкві народ, щоб цей позитивно висловився до його свячень. А святитель, вмиваючи руки, дає вислів цим зовнішнім знаком, що на випадок посвячення недостойного кандидата, вина спадає не на святителя, але на нарід за те, що узнав цього кандидата достойним. Таке пояснення може бути хіба символічне, а не історичне (14).

В кождім разі нині, коли свячення на піддиякона відбувається перед початком Божественної Літургії, а то й поза літургією, оклик «*Єлиці вірнії*» є до певної міри анахронізмом.

Цікаве, що в наших закарпатських епархіях ще до останнього

(11) Гоар Я., *цит. твір*, стор. 204.

(12) Гоар Я., *цит. твір*, стор. 204.

(13) *Апостольські Постанови*, кн. VIII, гл. 11.

(14) Гоар Я., *цит. твір*, стор. 207.

часу зберігся звичай висвячувати піддиякона перед великим входом, по молитві « *Ніктоже достоїн* », тобто точно на тому місці, коли святитель мие руки. Але оклик нововисвяченого піддиякона, як це знаходимо і в інших книгах, дуже zdeформований, коли звучить: « *Єлико вірний* ». Деформація ця мусіла прийти поступово (15).

В Київському Евхології піддиякон кличе не « Єлици вірнії », а « *Єлико вірній* » і то не тільки в часі умивання рук святителя, але ще два рази, а саме коротко перед освяченням святих дарів. Про це й буде мова при наведенні тексту нашого списку.

Перед відчитанням молитви рукоположення на піддиякона святитель, згідно з приписом Київського Евхологіона, каже зняти з четця коротку фелонь та й дати йому стихар, одіж питому піддияконам, і відтак опоясати його. Опоясували піддиякона по бедрах, і то піддияконським поясом, не як нині деякі це роблять, що дають піддияконові для опоясання дияконський орар та опоясують його навхрест так, як це робить диякон перед святим Причастям.

Ще нині грецький піддиякон, в часі служіння Вселенському Архирезві, на торжественній Богослужбі, припоясується по бедрах. В ризниці Собору святого Петра в Римі є окремі піддияконські та дияконські ризи.

З тексту в Київському Евхології нічого не можна довідатись, чи був звичай посвячувати нараз кількох піддияконів, замінюючи дотичні слова молитви з однини на множину. Текст не має ніякої екстенії, ані не каже піддияконові « падати лицем на землю ». Не говориться теж нічого, чи та які молитви має він читати після свячень, не кається теж, чи має він по умитті рук архирейських нести умивальницю з водою до народу. Бо був звичай колись, що нарід тою водою, наче б йорданською, помазував чоло, очі, ніздря. Це звідси, що святитель перед умиттям рук читав молитву: « Господи Боже, освятивий води йорданския... » (16).

Порядок піддияконських свячень, поданий на листі 214 має наголовок: *Чин биваємий на поставленіє поддіякона*. Свячення на піддиякона відбувається перед святою літургією. Кандидата (тобто четця) приводять до святителя. І каже святитель зняти з нього коротку фелонь та й вдягнути його в піддияконський стихар, і опоясати поясом. Відтак святитель тричі благословить голову поставляемого і читає молитву: « Господи Боже наш, іже єдинім і

(15) Микита А., *Руководство на Церковний Типікон*, Унгвар 1901, стор. 244.

(16) Никольський К., *цит. твір*, стор. 422-423.

тимже Святим Духом розділяя...» По молитві святий кладає ручник на рамя піддиякона і дає йому до рук умивальницю й посудину з водою, а він цілує десницю святителя і зливає воду на руки його та й каже: «*Блико вірній*» три рази. Святитель благословить його, і він іде до піддияконів та й очікує великого входу. На великому вході «*ідет і сей послі всіх попов і діяконов*» і несе в руках умивальницю й збанок з водою. По словах «*Благодать Господа нашого Ісуса Христа...*», тобто на початку анафори, новопоставлений піддиякон співає на середині церкви голосно: «*Блико вірній*» тричі. Він щераз виголошує ці слова по «*Побідную піснь поюще, вопіюще*».

Нераз бували й дияконські свячення того самого дня, тобто на тій же святій літургії по закінченні анафори, по словах: «*І да будут милости*». Піддиякон очікує отже на дияконські свячення перед царськими дверми, тобто перед іконостасом. Як прийшов час дияконських свячень, по словах «*І да будут милости*» провадили його два диякони до святилища через царські двері та й обводили довкруги трапези, при співі тропарів: «*Святій Мученици*». Устав нічого не згадує ані про формулу введення поставляемого в святилище, ані про цілування руки й омофора архиврейського. Не є виключене, що цей торжественний початок пропускали, може й тому, щоби святий не мусів сідати перед трапезою, на якій вже були освячені святі дари. Це тільки здогад, оправданий настільки, що іншого випадку, крім нинішніх дияконських свячень, не знаємо, що святий чи взагалі літургізуючий священник сидить при освяченні на трапезі святих дарах.

В латинському обряді піддиякон перебрав деякі чинності диякона, а саме крім читання апостола на Службі Божій належить до нього подання чаші дияконові, він також вливає до чаші воду, після цього як диякон налив вина, тримає дискос перед ступенями престола аж до хвилини коли дискос служить священникові, по святім Причастю очищує чашу і відносить її на бічний стіл. Піддияконат тому у латинській літургії та праві віддавна належить до вищих чинів.

Київський Евхологiон, як святийська книга, подає, що сам святий уділяє так вищі як нижчі свячення. Належить тут тільки згадати, що в Церкві був звичай, силою якого деякі вищі достойники мали колись, і нині ще мають, право уділяти нижчих свячень, мимо цього, що самі не мають повноти священства, тобто не є єпископи. В сучасному церковному праві кардинали-неєпископи а також архимандрити, тобто абати, більших монаших згромаджень уділюють

нижчих свячень. Ці останні однак мають право висвячувати тільки монахів власної обителі, згідно власного чернечого чина (Кодекс Кан. Права, кан. 239 § 1, ч. 22; 294 § 2; 957 § 2; 964 § 1; 973 § 1). Цю практику potwierджує також сучасне Церковне Право для Східніх Церков, проголошене окремими Апостольськими Листами - « Моту Пропрію » - Папи Пія XII (Клері санктитаті, кан. 185 § 1, 22; 364 § 3, 2).

ЧИНИ ВИЩИХ СВЯЧЕНЬ

1. Чин свячення диякона.

Апостольські Діяння, в шостій главі, говорять про вибір сімох дияконів для помочі Апостолам у служінні трапезам, тобто для харитативної служби (1). Апостоли, помолившись, положили на них руки. Диякони прийняли Духа Святого, тобто окрему божественну благодать для так важної служби. Чин посвячення дияконів від апостольських часів до нині дуже розвинувся, як, зрештою, всі інші чини рукоположень.

В Київському Евхології його побудова вже майже така сама, як нині. Він поданий на 215 та 216 листку: *Устав биваємий на поставленіє диякона*. « По битію святого возношенія і дверей отверженіі, святителю возгласившу: *І да будут милости великого Бога і Спаса нашего Исуа Христа со всіми вами*, прежде рещи диякону: *Вся святія помянувши*, хотяй поставлен бити, приводим бивает архидияконом і іним ніким от диякон ко святій трапезі, з десния страни святителя, книгохранитель же от лівия, і дасть свиток написан святителю ». В часі анафори отже були замкнені царські двері. Їх відмикають перед словами: *І да будут милости*, щоби поставляємий диякон міг увійти через царські двері до святилища. Слідують три обходи довкруги святої трапези, як це була згадка вгорі, після опису уставу свячень на піддиякона. Поставляємого провадить в нас архидиякон, а книгохранитель, по грецьки картофілякс, тобто по модерному архівар, подає святителю *свиток*, тобто реєстраційний листок кандидата свячень. По возгласі архидиякона *Воньмім*, святитель читає голосно, *во слух всім предстоящим* слова: *Божественная благодать, яже всегда немощниа исцеляющая, і недостаточная исполняющая, поставляет (імярек) благоговійнаго поддиякона на дияконство, помолімся убо о нем, да прійдет нань благодать Святаго Духа*. Всі відповідають тричі *Господи помилуй*. Щойно тепер поставляємий клякає перед святою

(1) Дії, VI, 1-6.

трапезою на праве коліно, а святитель тричі робить знак хреста (*) над головою його і відтак кладе руку на голову його та й молиться тихим голосом так, що тільки священники й диякони в святилищі чують його. Ця молитва та сама, що в теперішньому чині дияконських свячень. Зараз по цій молитві архидиякон говорить тихим голосом мирну ектецію, зложену з таких прошень: *Миром Господу помолімся. О свишнім мирі. О мирі всего міра. О архієпископі нашем (імярек), священства, заступленія, пребиванія, мира, здравія, спасенія его. О рабі божієм нині поставляємом дияконі (імярек) спасенія его. Яко да чоловіколюбец Бог нескверно і неблазю єму служительство дарует. О великом князі і всей полаті і воіх его. О граді сем, всяком граді і страні. О ізбавитися нам от всякия скорби. Заступи, спаси, помилуй. Пресвятую, пречистую, преблагословенную.* По цім святитель кладе щераз руку на голову диякона й читає другу молитву: *Боже Спасе наш, іже нетлінним ти гласом апостолом своїм уставив...* По цій, другій з черги, молитві святитель кладе на лівому рамені диякона ора́р, виголошуючи торжественно: *Аксіос*, тобто *достойн*. Всі співають тричі: *Аксіос*. Святитель дає новопоставленому дияконові ріпіду в праву руку і ставить його близько себе, коло святої трапези, і він *омаховает* *святія дари* або, як кажуть новіші наші рубрики, «стерече святих дарів». Перед тим диякон цілує десницю святителя й лице його, та й обмінюється поцілунком з іншими дияконами.

Диякони цілуються в той спосіб, що кождий диякон, тримаючи трьома пальцями ора́р свій, наперед цілує кінець ора́ра, а відтак цілуються взаємно з другим дияконом. На цьому кінчиться чин свячення на диякона. Один з дияконів йде на амвон та співає ектецію *Вся святія помянуше*. Новопоставлений диякон перший перед іншими дияконами причащається Святого Тіла й Крови Господньої, а по святім причастю співає на амвоні: *Прості пріємши*. Устав приписує новому дияконові служити в церкві сім днів під ряд. Такий самий припис відноситься й до новопоставленого ієрея, а також на новопосвячених Антимінсах правиться Божественна Літургія сім разів і щойно по цім можна святі Антимінси взяти з трапези до сосудохранильниці для розподілу їх відтак між потребуючих священників.

(*) Цей знак святого хреста, по-грецьки «Сфрагісас», є не тільки благословенням, але також таїнственною печаттю, що її витискає святитель на голові кандидата. Тому й у церковних книгах є вислів: «печатати хреспим знаменем».

Вкінці устав каже, що свячення на диякона може відбутись також на Пржедєосвященій Службі, а саме по приносі святих дарів на трапезу, перед єктенією: Ісполнім молитву нашу Господеві.

Вище сказано виразно, що святитель кладе на ставленника одну праву руку, а не дві. Заходить питання: Як було в апостольських часах, чи Апостоли клали одну руку чи обі? Габерт відповідає, що в апостольських писаннях слово рука в множині уживається тільки там, де був не один, а більше рукополагаємих (2). Але в другому посланні до Тимотея Апостол Павло пише: « Нагадую тобі, щоби ти підогрівав дар Божий, котрий в тобі через положення рук моїх » (3). Значиться Апостоли, висвячуючи пресвітерів чи дияконів, клали обі руки. Це потверджують ще більше Павлові слова: « Рук ні на кого не клади поспішно », тобто не переконавшись наперед, що кандидат достоїн свячень (4). Зрештою цьому питанню Церква ніколи не прикладала більшої ваги. Нині є загально прийнятий звичай, що святитель в часі рукоположення, з хіротонією на єпископа включно, кладе на голову праву руку та омофор. Так бодай є в церквах східніх обрядів. В західній Церкві єпископ-святитель кладе на голову обі руки.

Яку молитву читали Апостоли при положенні рук в часі свячень дияконів, того нема ніде записано. Також не знаємо ніякого тексту з перших трьох століть. Аж Апостольські Постанови подають молитву свячень на диякона: « Боже вседержителю, істиний і неживий, багатий во всіх, що призивають Тебе правдою, страшний в радах, мудрий мислю, сильний і великий. Вислухай нашу молитву, Господи, і будь уважний на моління наше і яви лице Твоє на цього слугу Твого, вибраного Тобі в дияконство і сповни його Святого Духа й сили як наповнив Ти Степана мученика і наслідника в страстях Христа Твого і сподоби його, служачого доброугодно, поручену йому службу неповинно, непорочно й досконали довершити і вищого степеня сподобитися, заступництвом Єдинородного Сина Твого, з Ним же Тобі слава честь і поклін і Святому Духу, на віки. Амінь » (5). Деякі елементи цієї молитви знаходимо і в сучасній молитві свячень.

На окрему увагу заслуговує звичай Київської митрополії, що диякона до свячень приводили не два інші диякони чи протодиякон,

(2) *Архієратікон*, стор. 120-125.

(3) II Тим., I, 6.

(4) I Тим., V, 22.

(5) *Апостольські Постанови*, кн. VIII, гл. 18.

але митрополичий архидиякон та книгохранитель, отже два церковні достойники.

По молитві свячень єпископ дає дияконові дві речі: на ліве рамя його накладає орар, а в руку дає йому ріпіду.

Так у давніх списках, як у друкованих Евхологіонах та Святительських Службениках, знаходимо часто виразну замітку, що святитель, подаючи поставляємому святі ризи або святі речі, підносить їх вгору та показує людям.

Орар носили диякони від давніх часів. Згадує про це вже Лаодікійський Собор (6). Орар символічно представляє ангельські крила і вказує на високий, подібний ангельському, чин дияконів.

Від IX віку знаходимо теж сліди, що диякони діставали ріпиду. Діставали її як інструмент в часі чину свячень, бо ріпиди як така відома вже Апостольським Постановам, і там згадується, що її уживають диякони для береження святих Дарів перед мухами (7).

На Божественній Літургії уживали диякони ріпід від освячення святих Дарів до слів «Воньмім, святая святим». А що на цей саме час і припадає свячення на диякона, та що нововисвячений диякон повинен відразу зачати свою службу, то святитель дає йому ріпиду і ставить близько себе і велить «берегти святі Дари».

Відносно причастя святих Тайн, то є згадка, що диякон новопоставлений причащається перший по пресвітерах, тобто перший дістає від святителя частичку святого Хліба.

Немає вже згадки, щоб диякон подавав вірним чашу, бо цей звичай остаточно занепав у VIII сторіччі. До цього часу вірні діставали окремо святий Хліб від пресвітера, а святу чашу подавав диякон і всі пили по черзі Божественну Кров так, як це ще нині роблять сослужачі священники й диякони.

Диякон перед молитвою свячення обходить тричі святу трапезу, в честь Пресвятої Тройці, за кожним разом робить поклін, а співці співають: «Святії мученици» та «Слава тобі Христе Боже».

З тексту виразно виходить, що слова «Божественная благодать», виголошені перед молитвою свячення в старому Києві не вважались за т. зв. форму свячень. В часі проголошення тих слів диякон стояв і клякав на праве коліно щойно на молитву свячення, склонивши голову до престолу і дотикаючи чолом святої трапези. Слова «Божественна благодать» - це не молитва а просто повідомлення для народу, що такий-то кандидат є вибраний і назначе-

(6) *Лаодікійський Собор*, правило 22-23.

(7) *Апостольські Постанови*, кн. VIII, гл. 12.

ний на диякона, чи пресвітера, чи єпископа і що зараз над ним буде відчитана молитва свячень. В Евхологіонах зустрічаємо цю формулу при поставленні економа, архимандрита, протопресвітера, а чейже всі вони окремої благодаті священства не отримують, всі вони мають тільки пресвітерський ступінь (8).

В кодексі нічого не згадується, чи святий кладє на голову диякона також омофор. Ніякий пам'ятник до XIV сторіччя про це не згадує, а хоч наш список вже пізніший, то все таки йде за старою традицією. Святий кладє тільки праву руку на голову диякона. Класти омофор на голову ставленника - це вже звичай пізніший і прийшов він мабуть також з Александрійської церкви (9).

Не згадується теж нічого, чи святий на одній Божественній Літургії повинен висвячувати одного чи більше дияконів. Припису про це немає ані в літургічних книгах, ані в постановах Вселенських чи помісних Соборів. Подекуди висвячувано більше пресвітерів чи дияконів так, як одночасно можна хрестити чи миропомазувати більше осіб. Та все ж такий спосіб не вважався на Сході за ідеальний. Радше був старий звичай, що святий висвячував на літургії одного диякона чи пресвітера.

Диякон - це головний служитель єпископові чи священникові передусім при відправі Божественної Літургії. В латинському обряді єпископ дає новопоставленому диякону ризи, тобто дальматику та столу, а також книгу святих Євангелій. Церковне Право дає йому власть проповідувати слово Боже та на випадок konieczности уділяти св. хрещення і св. Причастя. Він уділяє теж деяких благословень (10).

2. *Чин рукоположення пресвітера.*

В часах Апостолів рукоположення пресвітерів відбувалось так само як рукоположення дияконів через положення апостольських рук та молитву. Потім розвій пішов подібним способом як це видно було в чині дияконських свячень. В 61 каноні Іполита говорить, що рукоположення на пресвітера в усьому подібне до єпископської хіротонії з тою тільки різницею, що єпископа по висвяченні садять на катедру, тобто єпископський трон. Про хіротонію ж єпис-

(8) Гоар Я., *цит. твір*, стор. 222 і далі.

(9) Неселовский А., *цит. твір*, стор. 143.

(10) V. THALHOFFER-EISENHOFER L., *цит. твір*, т. II, стор. 430.

копа 40 канон Іполита каже, що вона відбувається через положення руки на голову кандидата й відчитання молитви. Навіть Апостольські Постанови не знають ще яких нових обрядів. Від IV отже століття до часу списання нашого кодексу розвій вже був повний. До його етапів вернемося по розгляненні тексту, що поміщений в кодексі на 216 листку, на обороті:

Устав биваємий на поставленій пресвітера.

Іерейські свячення відбуваються по відспіванні херувимської пісні й по великому вході з чесними дарами. Початок свячень такий самий як в уставі дияконських свячень. Згадується тільки, що поставляємого приводить старший іерей, отже не архідиякон, але натомість є згадка про хартофілякса тобто книгохранителя. В часі молитви рукоположення поставляємий клячить на обох колінах перед святою трапезою. Є навіть сказано, що « *оба коліна приклоняють ко степені* » і нічого не говориться, чи кладе тоді (як це тепер водиться) руки хрестообразно на святу трапезу і чолом дотикає святої трапези. Молитва рукоположення є та сама, що й нині в чині іерейських свячень: *Боже безначальний і безконечний іже вся твари старій сий*. Устав говорить, що святий кладе праву руку на голову поставляємого, але нічого не згадує про те, що кладе край омофора. Мирна ектенія є та сама, що в чині дияконських свячень, тільки є зміна в прошенні: « *О рабі божіім нині поставляємом пресвітері* ». Прошення за князя слідує щойно по прошеннях за архієпископа (тобто за київського митрополита) і за новопоставляємого священника. По мирній ектенії слідує друга молитва, подібно як це було в чині дияконських свячень, а зараз по другій молитві святий дає новопоставленому ієреєві священничі ризи. Дияконський орап кладе нововисвяченому священникові на оба рамена, як епітрахиль, і виголошує голосно: *Достойн*. Те саме каже, коли дає *фелон*, а також *епітрахиль*. Немає ніякої згадки про священничий пояс і це до певної міри зрозуміло, бо пояс має уже піддиякон. Також нічого не говориться про нарукавниці, хоч з початком XV століття вони вже могли бути в нас в ужитку. Незрозуміло тільки, чи новопоставлений іерей, по одержанні епітрахилі, клав його на себе поверх фелона. Виглядає радше, що ні, але приймав його від святого для пізнішого ужитку, тобто вдягав його вже в часі другої своєї Літургії чи іншої відправи. При першій святій Літургії епітрахиль був заступлений орапом, перевішаним на шиї нововисвяченого ієрея. Інших орудій святий йому не дає. *Дав єму любов сиріч цілованіє, такожжде всі священници по ряду цілуют єго*.

І повелін був стати со прочими священники. Треба це розуміти так, що новопоставлений ієрей сослужить з іншими.

По відложенні воздуха, а саме в часі співу *Достойно і праведно єсть, прїємлет святитель от блюдца святого*, тобто бере з дискаса агнець та кладе його на праву долоню неоієрея, а цей цілує святи-телеву руку, і притримуючи праву руку лівою, як нині в часі свя-того причастя священників і дияконів, відходить на своє місце при трапезі і « *приклоняет главу над святою трапезою ... егда же речет святитель Святая святым і тогда поставленный отдаст ему святого хліба і от него причащается честнаго тіла і крови христови. По-даст же тот святого причастія і прочим пресвітером і дїаконом, таже глаголет заамвонную молитву* ». Вкінці й для новопоставле-ного ієрея є замітка про те, що має служити святу Літургію упро-довж сім днів.

Про обряд *передання агнця*, чи як кажуть літургічні тексти святого хліба, що його в новіших часах називають « залог », треба замітити ось що:

1. В найдавніших часах святитель давав новопоставленому ієреєві неосвяченого агнця на початку анафори, по відслоненні святих дарів, тобто в часі співу пісні « *Достойно і праведно єсть* ». В деяких списках при тому обряді « передання залога » співали також новопоставленому ієреєві « *Аксїос* ». Той обряд є в нашому списку і тому й вказує, що список бодай щодо обрядових приписів є старий, подає обряд бодай з XIII чи навіть XII століття, тобто обряд в київській митрополії в часі її розквіту.

2. Щойно пізніше, тобто вже в XIV столітті зачався звичай передавати залог по освяченні святих дарів, а саме після слів епі-клєзи. Той обряд відтак поширився досить сильно так, що чини ієрейських свячень пізніших століть згадують його тільки на то-му місці, тобто вже після епіклєзи.

3. Після XIV століття увійшов звичай приготувляти в часі проскомидії другого агнця, призначеного на залог для неоієрея.

4. Часом давали тільки частину агнця як залог для неоієрея.

5. В давнину неоієрей по одержанні залога цілував руку святи-теля й ставав на своє місце при трапезі та й читав молитви святої Літургії, тобто солітургізував зі своїм святителем.

6. Щойно в новіших часах появились приписи про те, що неоієрей має приклонити голову над трапезою і тримаючи святого агнця на правій руці має молитись словами: *Господи помилуй*, а відтак читати п'ятдесятий псалом *Помилуй мя Боже*. Той звичай появился, як сказано в новіших часах, тоді як неоієрей в часі бо-

жественної літургії одержував святу тайну священства, але разом зі святителем не служив свої першій святої літургії, а тільки асистував йому пасивно.

7. Загальна думка літургістів щодо обряду й символіки передання залога така, що священник є слугою самого Христа і тому йому віддане в депозит, тобто залог, Христове Тіло. Цей депозит він має зберігати дбайливо ціле своє життя, бо зі своїх слів і діл віддасть відповідь Христу Богу на страшній суді його (11).

Як видно отже з поданого вище опису свячень за Київським Евхологіоном обряд є вже вповні розвинутий, але немає ще нічого з пізніших додатків, як передання інструментів, присяга, тощо. В Апостольських Постановках вимагалось тільки, щоб святитель прочитав над ставленником молитву, поклавши на голову його руки: « Господи вседержителю, Боже наш, що Христом все сотворив єси і через Нього про все належно дбаєш... сам і нині споглянь на цього Твого слугу, голосом та судом всього клиру на пресвітерство вибраного, та наповни його Духом благодати й ради, щоб заступався й правив людей твоїх » (12).

Про будь-які обряди, крім положення рук, в давніх пам'ятниках згадки немає. Щойно твір « Про церковну Ієрархію » згадує, що в часі свячень ієрей клякає на два коліна. В період від V до IX сторіччя свідочтв про хіротонію священника немає. Такі свідочтва знаходимо аж в пам'ятниках IX сторіччя (13).

В Евхологоні Барберіні з IX сторіччя вже сказано, що єпископові подають записаний свиток (хартію), з якого читав він голосно « во услишаніє всіх ». В часі того читання приводили рукополагаємого до святителя, казали йому приклонити коліна, а святитель, поклавши праву руку на голову, читав молитву свячень, ту саму, що читається і нині: « Боже безначальний і безконечний, здання всякого старій сий... » (14).

По молитві слідувала сктенія, подібно як при дияконських свяченнях, потім ще одна молитва: « *Боже великий в силі і неізмірний в разумі...* » По возгласі єпископ переносив задній кінець дияконського орара на праве рамя новопресвітера так, що з орара робився священничий епітрахиль. Крім цього святитель давав но-

(11) DE MEESTER P., *Studi sui Sacramenti amministrati secondo il rito bizantino*, Roma 1947, p. 259-261.

(12) *Апостольські Постанови*, кн. VIII, гл. 16.

(13) Неселовский А., *цит. твір*, стор. 171.

(14) Гоар Я., *цит. твір*, стор. 244-245.

випоставленому ієреєві фелон і, поцілувавши його, ставив в ряд з іншими пресвітерами та й продовжувалась божественна служба. На слова « *Достойно і праведно єсть* » святитель давав йому залог. Нововисвячений ієрей причащався попереду інших Божественного Тіла й Крови Господньої (15).

Криптофerratський список йде дещо далше. Він вимагає, щоб новопоставлений священик, причастившись з рук святителя святих Тайн, подавав також вірним святе Причастя. Подруге - щоб читав заамвонну молитву і третє - щоб правив Службу Божу впродовж семи днів після рукоположення. Та редакція повторюється в багатьох памятниках XIV та XV сторіччя (16). Вона є і в нашому списку.

В XIV сторіччі появляються ще й інші зміни чи додатки, а саме при накладенні фелона святитель кличе *Аксіос*, тобто *Достойн*, а клир і люди також відповідають трикратним *Аксіос*.

П'ятнадцяте сторіччя є до деякої міри переломовим у чині ієрейських свячень. Чин стає тоді ще більш торжественний. Рукополагаемого приводять до святителя в торжественний спосіб, торжественно обводять його тричі довкруги святої трапези, він клякає вже на слова: *Божественна благодать*. А по епиклєсі дістає освячений святий Хліб з рук святителя на зложені хрестообразно руки, при супроводі слів: « *Прийми цей залог і сохрани його до пришестья Господнього, бо Він зажадає його від тебе* ».

Вправді так в XV як навіть і XVI столітті бували ще кодекси, що подавали стару практику попередніх століть, але тенденція збільшення обрядів не уступала, а навпаки скріплялась.

Щодо способу передання новопоставленому ієреєві святого Хліба, то вище вже сказано, як цей спосіб мінявся в різних часах. Лишається ще тільки дати відповідь на питання: Який спосіб з літургічного боку найкращий та найбільш оправданий? По глибшій застанові доводиться сказати, що спосіб поданий в Київському Евхології, подавати залог перед освяченням найбільш ідеальний і найкраще відповідає зміслові того обряду. Вправді на перший погляд могло б здаватися, що замало взято тут до уваги аскетичний аспект та чисто богословський аспект. Вже Симеон Солунський, згадуючи про обряд передання Хліба, пояснює його так, що священик є строїтелем Христових Тайн. Дістає отже в день своїх свя-

(15) Гоар Я., *цит. твір*, стор. 244-245.

(16) Неселовский А., *цит. твір*, стор. 174.

чень з рук святителя Пресвяту Евхаристію з окремим напимненням, щоб був чистий та святий і непорочно сповняв свою службу. Все це правда, але літургічний звичай треба не тільки по-богословськи й по-аскетичному пояснювати. Пояснення треба шукати в самій Літургії.

І так, ми вже бачили, що при священні четця, святитель дає четцеві святу книгу, піддияконові умивальницю, дияконові ріпиду. Священикові ж, що має бути строїтелем святих Тайн, єпископ в часі свячень дає таку річ, що в цій же хвилині виявить назовні всю священничу владсть. Є це підготований на проскомидії святий Агнець. Його дає святитель новопоставленому ієреєві в руки на те, щоб він разом зі святителем та сослужащими священниками освятив його, а по освяченні беріг аж до святого Причастя. Цей звичай найстарший, є без сумніву найкращий і найглибший. Всі інші зміни пізніших віків не тільки не удосконалили його, але тільки зробили незрозумілою його символіку і його глибоке значення. Нині мабуть ніхто з народів, що мають візантійський обряд не практикує його в такій формі, як вона була первісно введена. Залог дають по епиклєсі і то не раз не цілий, а тільки одну четвертину Агнця. Деякі дають в руки, інші на окремий дискос кладуть і так з дискосом тримає Агнця чи частичку новопосвячений священник. В нас Архієратикон Отця Бачинського має ще інший спосіб, а саме, що святитель дає нововисвяченому ієреєві крім ризів також чашу і літургікон, а відтак ставить його близько себе і каже читати молитви святої Літургії. Як приходить час святого Причастя кличе святитель нововисвяченого ієрея словами: *Іерею нині поставлений приступи*. Відтак, даючи йому на зложені навхрест руки частичку Божественного Тіла, продовжує: «*Прийми нині поставлений ієрею, часть Тіла Христового і бережи його нескверно, бо за нього воздаш отвѣт Христу Богу на страшнім суді його*» (17). Немає сумніву, що на введенні того способу передання святого Хліба вплинула та обставина, що від деякого часу зачали в нас висвячувати в часі тої самої Божественної Літургії не одного а більше священників. Постає отже питання: Як дати одного Агнця всім поставляємим? В такому положенні розв'язка була тільки одна: дати кожному часть Христового Тіла аж в хвилину святого Причастя. Розв'язка ця однак усунула глибокий первісний змісл передання залога, тобто святого Хліба і то так, що затратилось зрозуміння

(17) Дольницький І., *цит. твір*, стор. 145.

до старої символіки. Отець Бачинський помістив отже слова: «*Прийми частъ Тіла Христова...*» в чині дияконських свячень, а в чині ісрейських свячень пропустив їх, чи радше відсилає святителя на попередню сторінку, де ті слова написані повністю. Тимчасом в ніякому кодексі, в ніякій Архієратиконі чи Требнику нема сліду, щоб при поданні святого Причастя новопоставленому дияконові святитель звертався до нього зі словами, формулою, передавання залога.

В пам'ятниках XV сторіччя появляються вже приписи: «*яко подобает избирати достойних на священство и поставити во ісрейскій і дїяконскій чин*». Суть тих приписів або уставів була в тім, що кандидат на диякона чи священника ставився в означений день, тобто в понеділок, перед святителем і наперед давав відповідь архиєпископові або одному зі старших священників, яке його ім'я, звідки родом, яке в нього звання та чого він собі бажає. На останнє питання кандидат відповідав: «*Прийшов я до владыки ѿ пастиря моего преосвященного епископа (імярек), маючи бажання удостойтись положення його святительської руки, бо хочу бути священником*». А на це відповідав святитель: «*З добрим бажанням прийшов ти сюди, сину, хотячи послужити Господеві. Нехай же Христос сповнить це бажання по слову Своему святому і по твоему бажанню*». І тоді відпустив його та казав прийти ще два рази, в середу і в п'ятницю, тобто в посні дні. Після цього один зі старших священників діставав доручення від святителя перевести передординаційні практики включно з іспитом, наскільки кандидат надається в священничий сан.

Той устав, що був в наших архиєрейських служебниках чи требниках, є типічно українським уставом. Не знають його грецькі книги ані московські книги. Він має в тексті деякі слова і звороти, що зраджують вплив польської мови (18).

В Київській Евхологоні немає згадки, щоб святитель вручав новопоставленому священникові Літургікон. Про вручення цієї книги говорять пізніші видання, тоді, як приписують давати залог аж по епиклезі, тобто по молитві призивання Святого Духа.

Одним словом, як порівняти чин свячення на священника з нашого кодексу з чином пізніших редакцій так українських як неукраїнських, то різниць багато і вони великі.

(18) Петрушевич А. С., *О способі избранія і поставленія в дїяконскій і священнической чин із мірких лиц в XVI ст. на южной Руси*, «Богословскій Вістник», 1900 р., Львів, ч. II, стор. 81-88.

Чин поданий у нашому теперішньому Архієратиконі, що його уживають наші Святителі упродовж бодай триста років, походить з половини XVII століття. Він цікавий деякими особливостями, як торжественне введення диякона до святилища по великому вході і то в супроводі окремого діалогу між святителем та архидияконом. В цьому чині окреме питання відноситься до передачі інструментів: чаші, дискоса, літургікона. Всього цього в старих часах не було.

Про іспити кандидатів та їх безпосередню підготову до ієрейських свячень маємо згадку і в латинській літургії. Найстарший взір такого іспиту подає Чин свячень з VIII віку. Кандидати мусіли ставитись перед єпископа в понеділок і перед ним та в прияві прімікірія, архидиякона та інших представників клиру зложити присягу на реліквії святих, що вони не допустились ніякого злочину. В середу та в п'ятницю кандидати на священників йшли в Римі до церкви Пресвятої Богородиці (Santa Maria Maggiore) або до церкви Апостолів і тут один з церковних достойників представляв їх народові та кликав голосно: « В ім'я Господа нашого Ісуса Христа. Якщо хтось з тут присутніх знав би щонебудь про які злочини цих, тут приявних, кандидатів, то нехай виступить і скаже прилюдно. Та нехай буде свідомий своїй відповідальности ». Цю формулу тричі повторював висланий єпископом, в Римі очевидно самим Папою, священник і по трикратнім виголошенні її сходив з амвону.

Так було у восьмому сторіччі, коли не видно було ще ясної межі між обрядом рукоположення на Сході й на Заході. Звичай отже зберігся в київській митрополії ще в XV віці. У восьмому віці новопосвячені священники не сослужили з єпископом Божественної Літургії, а тільки діставали від нього посвяченого хліба і причащались. Цей посвячений хліб був більший розміром так, що переховували новопосвячені священники його ще упродовж 40 днів та й причащались його. Нововисвячений священник відправляв безпосередньо по висвяченні свою першу Службу Божу.

Концелебрація - співслуження нововисвячених священників в латинській Церкві відома щойно в XIII сторіччі (19).

3. Чин поставлення архимандрита.

Після чину хіротонії на священника Київський Евхологійон подає чин поставлення на архимандрита як такий, що не рідко був прак-

(19) V. THALHOFFER-EISENHOFER L., *цит. твір*, т. II, стор. 418.

тикований у Київській митрополії. Всі монастирі були тоді підлеглі Митрополитові і тому згідно з церковним правом належало до митрополита дати благословення новообраному архимандритові будь-якої лаври на Україні. Тоді як від новопресвітера не відбирав святий перед свяченням ніякої торжественної присяги, від архимандрита він таку присягу відбирав. Торжественну форму присяги подає отже наш кодекс на листі 218, а саме:

Лист архимандритскаго рукописанія митрополиту обім і послушаніє. В списку, як сказано, немає тексту присяги для кандидата священничого стану. Натомість перед чином посвячення архимандрита, на трьох сторінках рукопису, є поданий текст присяги, чи, як кажеться в списку *обіта й послушанія*, що його архимандрит складав київському митрополитові. Присяга ця, як звичайно, зачинається визнанням віри, а саме: « Аз (імярек) нареченний архимандрит церкви (імярек) великої лаври (імярек), в богоспасаємом граді (імярек), визнаваю і пишу сам своєю рукою і розумом, і ісповідаю перед Богом і ізбраними его ангели, правую і непорочную віру християнскую, еже ісповіданіє во імя Отця і Сина і Святаго Духа, єдино Божество, еже єсть сице: Вірую во єдиного Бога Отца вседержителя... Далі слідує символ віри до кінця. По символі віри продовжує архимандрит: К сим же приймаю святих вселенских седми собор, іже на сохрание правих веліній собрашася. Ісповідаю, яже от них уставленна любити і соблюдать канони і свята уставы, в сих іхже пріяша і аз приймаю, і іхже отвращаются і аз отвращаюся... во всем послідую і повинуюся преосвященному владыці моему і господарю архієпископу кир (імярек) митрополиту київському і всея русі і обіщевая, же ся у страсі божії і боголюбивим нравом порученное ми стадо священников і іноков церкви моея лаври (імярек), пасти і вправляти по уставу і правилу монастырскому, і от всякого зазора лукаваго чиста себе соблюдать... к сим ісповідаю чисто і право і послушливо, гдѣ ми повелит господар і владыка мой святой митрополит київський і всея русі о каковом коли ділі к собі бити і мні ся не услухати его, іхати мні к нему без всякаго перевода, хотя би мя князи і бояри внимали, мні іх не слухати в том ... аще ли который священінок іли інок обители (імярек) будет что противнаго творити, напротив уставу соборної великої церкви премудрости божой, мні тоє повідати господарю і владыці моему, святому митрополиту кир (імярек). К сим же ісповідаю сим писанієм моім еже ми правити і пасти церков божію обитель (імярек) по уставу і преданію, как держит соборная великая київская церков, премудрость божія, свята софія ... Сіє моє рукописаніє і с

печатью моєю вдах господарю і владиці моему митрополиту ківевському і всея русі... » І слідує місце й дата.

Зараз же по тексті присяги подано і чин на поставлення архимандрита. Чин цей, як і всі попередні, простий. В часі кожного свячення, що його ми бачили дотепер, святитель давав ставленникові якусь питому його чинові річ. Архимандритові дає отже набедренник, по-грецьки епігонатіон, як символ влади, чи як кажуть-меч духовний. І більше нічого не давав: ані палиці, ані мітри, ані іншої якої зовнішньої відзнаки.

Чин биваємий на поставленіє архимандрита, поміщений в памятнику на 219 листку:

Святителю стоящу преже святія трапези, вже на діаконстві, іли у дверей великих царских, одіяну во святительскую одежду, прежеде початія божественния служби, приводим биваєт ко святителю таковий, ставитися хотя на архимандриту, і з будущими братіями. Святитель зачинає словами: Благословен Бог наш, слідує Трисвяте й по Отче наш тричі Прийдіте поклонімся та псалом 142 Господи услыши молитву мою. По тім ектенія мирна, Бог Господь і явися нам, Тропар Зіслання Святого Духа: Благословен сси Христе Боже наш, тричі, псалом Помилуй мя Боже, а потім канон Божественним покровен бив медленоязичним мраком. По девятій пісні читають світилен Всесвятий Душе ісходяй із Отца.

Тоді архидіакон приводить поставляемого архимандрита до святителя, а святитель кладе руку на голову йому і читає молитву: « Бог всегда о человеческом спасеніи пекийся і сіє стадо словесное во едином собрав, і ти владыко всім, безчисленным твоім чоловіколюбієм нескверна соблюди, і твоя заповіді всегда соблюдающа да би не погибло от сего нієдина овца і от волка противнаго неснідно і раба твоего (імярек) єгоже благоволил єси поставити на свое стадо архимандритом, достойна єго яви твоею благодатію і во всіх добродітелях єго украси і от своїх благих діл образ ім будет, яко да і тії ревнители будут нескверному єго житію ».

По цій молитві святитель каже *Мир всім* і по *Глави ваша Господеві приклоніте* читає другу молитву. Відтак святитель благословляє його і дає йому набедренник (епігонатіон), а вся братія цілує новопоставленного архимандрита і співають пісню п'яту, ірмос: *Союзом любве связаєми апостоли*, а потім стихиру *Днесь благодать Святаго Духа нас собра*. По цім святитель дає відпуст словами: *Іже во видініи огненных язык низпослав Пресвятий свой Дух*, тобто отпуст празника п'ятдесятниці.

Чин поставлення архимандрита в нашій списку замітний тим,

що він відбувався перед початком Божественної Літургії. Нині возведення в сан архимандрита та на інші достоїнства церковні відбувається по малому вході. Архієрей читає над поставляємим архимандритом молитви, а по прочитанні молитов каже голосно: Благодать Всесвятого Духа поставляє тебе, через нашу смиренність, на архимандрита обителі (імярек) ». Потім кладе руку на голову архимандритові та виголошує: *Аксіос*. Якщо архимандрит має мітру, то накладають йому на голову без ніякої молитви і без співу *Аксіос*. Звичайно дають також і нагрудний хрест. По закінченні божественної літургії святитель дає жезл архимандритові та при цьому виголошує поучення про обов'язки архимандрита супроти монашої братії і навпаки, про обов'язки братії супроти архимандрита. При врученні жезла архиєрей говорить супровідну формулу, що й містить в собі суть архимандричого уряду та обов'язків: « Прийми цей жезл та утверджує ним паству твою, бо й отвіт маєш за неї віддати Христу Богу, на страшнім суді Його ».

При посвяченні ігумена чин той самий, а в молитвах слово архимандрит перемінюють на ігумен (20).

4. Чин хіротонії єпископа.

З кінцем минулого століття наш український вчений та любитель старини, отець А. С. Петрушевич помістив у « Богословському Віснику » за 1900 рік, а потім за 1901 рік, дві свої цікаві наукові статті, а саме: « О способі ізбранія і поставленія єпископа » та « Віроісповіданіє новопоставленого руського єпископа пред кївським митрополитом, начинає з половини XIV століття » (21).

Для вибору єпископа скликав митрополит всіх підлеглих собі єпископів. Участь єпископів у виборі нового єпископа була обов'язкова і від неї могла звільнити єпископа тільки дуже тяжка перешкода, приміром тяжка недуга, наїзд ворогів. Якщо хто з єпископів кївської митрополії поважився знехтувати заклик митрополита, такий підпадав церковним карам, до деградації з єпископського

(20) Никольский К., *цит. твір*, стор. 719 і далі.

(21) Петрушевич А. С., *О способі ізбранія і поставленія єпископа*, « Богословский Вѣстник », 1900, Львів, ч. III, стор. 155-165; *Віроісповіданіє новопоставляемого руського єпископа пред кївським митрополитом, начинає з половини XIV століття, ділаємов*, « Богословский Вѣстник », 1901, Львів, ч. 2, стор. 93-101.

[illegible]

сану включно. Перешкоджені владики мали обов'язок вислати на собор бодай письмо з заявою, що погоджуються на вибір, довершений на соборі владик, наче вони самі брали б у виборі участь.

Отець Петрушевич, пишучи свої дві наукові статті в «Богословському Віснику», мав перед очима старий пам'ятник, зберіганий у Національному Музеї у Львові, пам'ятник з XIV сторіччя. Щодо чину хіротонії та єпископської присяги він майже тотожний з нашим пам'ятником. Тексти в одному й другому ті самі. Тут нижче подамо майже повністю текст рубрик, а відтак присяги новопоставляемого єпископа, як матеріал для глибших студій і для порівняння з нинішнім чином хіротонії на єпископа у нас та в других візантійських обрядах.

Чин єпископської хіротонії попереджує точний устав вибору єпископа. Він поміщений на 220 листку, на обороті.

Устав како достоїт избирати єпископа:

Избраніе єпископское сице бивает: Созивает митрополит всіх єпископов, елици то суть под ним, во всем преділі єго. Аще ли же не мощно будет которому от них прійти к тому избранію, на уреченный срок і день, іли немощи великія ради іли паки нікоєй великой нужди належащий, іже імуть всі люди відати, тот посилает грамоту своєя руки, да еже аще что сотворит собор, іли кого соберут собравшієся боголюбивіи єпископи на поставленіе, то і тому того ж избранія держати, і неразлучно бити от своєя братія, еже аще они что содіють, по преданію святых апостол і богоносных отец. Аще ли же кто ні болізни діля великія іли інія нікотория нужди яко же рїхом, останется і не прійдет к такому избранію, і своего святителя большаго услушається, і братія своя отділится, і діявольскою гордостію обят будет, в непослушанія ров впадет, і князми іли нікими властью сплеться, отнимається обітов своїх, іже на поставленіе своем порушает, і такового божественная правила і закони божія церкви, чужда і обнажена святительскія чести і сана сотворяют, і святительскаго числа і притча ізгнан будет, занеже сам отлучися от них. Сія убо тако повнегдаже избратися єпископом, в місті, ідіже будет митрополит. Призывает іх к собі, і сїд с ними на єдині, лучшим єго крилошаном ту сущим токмо, і повідаєт їм о вдовствующій єпископїи. Яко потребно єсть избрати такового, іже достоїн і приличен таковому ділу. І указав їм, і поучив, і благословив, пустит іх. Онїм же воставшим і поклоньшимся єму, ісходять. Отходят в уреченное місто, во нікій притвор іли приділ церковный, і с ними книгохранитель іли нікій от клирик

больших, і писатель митрополичь с нимиже, і тамо ставше пред іконою христовою, возлагаєт єпископ, іже большим степеней, єпатрахиль на себе, імїя в руці ручную кадильницу і фиміям в ней, і кадит образ спасов і іних святих, потом єпископи, сущия от десния страни таже от лівия страни, посліди же паки образ спасов, таже начинаєт сипе: *Благословен Бог наш*. Начало обичне і тропарі *Благословен єси Христе Боже наш*, а відтак Слава і нині: *Єгда сошед языки разміси*. Потім єпископ читає сугубу ектенію з молінням за митрополита, князя і всіх благовірних князів наших і закінчує цей короткий молебень отпустом *Іже во видініи огненних язык*.

«І по молитві сідшим токмо єпископом, якоже предписахом, і книгохранителю іли нікому от больших і старійших клирик митрополичих, вірному писарю, іному же нікому же не сущу ту, і іже облиз где, яко да не услышит глаголема і абіс первий єпископ зачнет повідати, аще где кого вість достойна на таковое діло. Потом же паки ін такоже, по тому ж і всі єпископи по ряду много о том стязаніє сотворше, і єликих ту помянувшє, і всіх імен оніх лучших ізбирают. Тогда книгохранитель повеліваєт ту сущему писарю написати тіх трех імена, іхже єпископи ізбрали суть, священіонока по імени. Потом же старійший єпископ, іже іних когожде предсідит степенем, той запечатаєт таковий свиток. Вдаят єго всі книгохранителю, сами воставше ідут каждый, ідіже отпочивають. Книгохранитель принес, дасть єго митрополиту, і отступит. Он же вшед во обичное місто, ідіже молитву дієт, і свиток убо запечатлін пред спасовим образом положит, іли пред богородичним, сам же доволні помолитєся со приліжанієм, паче же і со слезами, затворився сам си єдин, потом же прієм свиток і распечатав отверзаєт і, і тако смотрив імена писаная три, єдино от них ізберет, єгоже хоцет».

Після вибору єпископа слідує акт проголошення імени кандидата. В кодексі цей акт, поміщений на листі 222 на обороті, має назву благовістя.

Устав благовістію, благовістіє же биваєт сице:

Приготовляють єго у ніковій церкві опроче соборния церкве, ідіже аще повелит святитель. І одіваєт тамо хотяй ставитися во вся ризи священіическія, стоїт во олтарі у царских дверей, лицем ко востоку. Посланный же от святителя благовістити єму, вшед во церков, стоїт. Он же стоїт во олтарі і глаголет: *Благословен Бог*

наш. Слідуює начало обичне і тропар храму та святого дня і богородичен. Потім звичайна ектенія *Помилуй нас Боже* і отпуст, а по отпусті *многолітствіє*. І скончавшим і тако мало із царских дверей виступит ставитися хотяй, і станет руки ко персем приложив крестаобразно под фелоном, мало главу приклонь, посланный же благовістити ему пришед станет на том місті, ідіже коли апостол чтець чет і смотря к нему глаголет сице: *Преосвященный наш господин і владика митрополит київський і всея русі (імярек) і єже о нем божественний і священный собор, призивают твоєя святині на епископство богоспасеннаго града (імярек)*. Хотяй же ставитися отвіщаваєт сице: *Понеже преосвященный наш господин і владика митрополит київський і всея русі (імярек) і іже о нем божественний і священный собор судиша і мене достойна бити в такову службу, благодарю і пріймаю і німала во преки глаголю*. Тако мало ниже поклонь главу і возвращаєтсѣ во олтар і снімаєт із себе ризи і ісходит.

Єгда же будет время, іли того дни, іли на заутріє, іли когда повелит митрополит, собираются єпископи ко митрополиту, єлико іх случится ту к тому поставленію приїхати, і сядет митрополит в таковом місті нареченном, іли во притворі церковнім, іли на катихуменах, єже єсть полати, на своем столі. Єпископи же такожде сядут, каждый на своем місті, по своїх степенех, во своих мантиях со істочники, якоже і митрополит. Потом приведет книгохранитель іли архидіакон ставитися хотящаго і поставит і на конци сідалищ єпископских на среді. Ту стоя, приклонится долу ко митрополиту мало приступив, і паки поклонится такожде, і пришед близ митрополита третій поклон сотворяєт. Митрополиту же сідящу, *і посох во лівой руці держащу*, десную же руку простерту ниць на правом коліну імущу он же приступив і поклонися *цілуєт правое коліно святителя, такоже руку на нем лежащую*, потом *десную страну лица*. Потом обратится ко десной страні єпископом і *цілуєт во уста* приступив от большаго і до конца, потом же ко лівой страні, пришед ко єпископом, такожде творит. Мало отступив паки поклониться, якоже і прежде, і тогда посадят єго ниже єпископов, на особном столци і сим же діємом, приуготовляється *кація*, єже єсть ручная кадильница і фиміям єдиним от діяконов, і внегда токмо святитель благословит, абіє тиміян такожде і діакон убо кадит образ святія ікони, яже ту будет, потом митрополита, і десную страну єпископов, потом же лівую страну. Півци же поют *Преосвященному (імярек) митрополиту київському і всея русі многая літа*, потом воставльше отходят, каждый во своя си. Відомо же буди, яко первое послідо-

ваніє биваємоє о благовістії, і се паки цілованія, обоя прежде літургія, во второй час дне.

По виборі єпископа та по проголошенні його народові наступає третій акт, а саме хіротонія. Вона відбувається в митрополичому соборі та в день, коли призначить митрополит. Перед свяченням наречений єпископ складає визнання святої віри. В кодексі ця частина чину хіротонії названа « малое знаменіє ». Зачинається на 223 листку на оборотній сторінці:

О малом знаменіи, устав малого знаменія сице бивает:

В который день разсудит і повелит митрополит собираются єпископи, во второй час дне, ко церкви соборной і ждут време. Уставлені же готовят і уряжают еже на потребу к таковому ділу, уряжают сице, і внутрь церкви вшед в царская врата, прямо амвону, і уготовляют усходницу, яже на се уряжена і покривают єя коври і верху сих і поставляют престол митрополич, і сверху узголовіє служебноє, *усходница же она трими степени взити на ню, от десния же страни престола* святительскаго поставляют *княжь столець, перед усходницею, ниже степеней оних*, таже оба пол поставляют столци долги, влико вміститися єпископом, сісти влико їх будет, подалі же мало от тих столов, посреди ко амвону, на помості церковном напісуєт кто умієт орла єдиноглавна, крила імія простерти, права стояща на ногах. Под ногами же єго град написати і со заборолі і столпи. Орлу же кріпко наступившу ногами на столпих оних, тако стерегут, чтобы не вступити *нань нікомуже*, сія убо тако, митрополит ісходит із своєя келії і ідет во церков, предідуцим пред ним четцем во своїх стихаріх, свіщеносцу с лампадою горящею святителевою, і клириком єго всім вослїдующим єму, і вшед во церков, восходит на уготованную єму усходницу і сідаєт на своєм престолі, і ударяют во колоколи і священником же с діакони благословящимся от него, священници убо отходят во олтар одіватися, діакони же ту одівають долі, єпископи же преже входят во олтар, і тамо токмо возлагают *верх мантий своіх фелони білі без омофоров* і тамо пожимают. Митрополит же у своєго престола на восходници став, на орлі своєм одівається, во всю свою одєжду святительскую, і півцем же поющим стих нікій. Внегда же облечется, сідаєт на своєм престолі, по тройжда *ісполати деснота*, таже повеліваєт діакону і іному с ним, шед в олтар призиваєт єпископи, сами пред ними предходят, і пришед близ написаннаго орла, ставше два по ряду, чриклоняются до чолєвини, против митрополита і тако пойдєт

єдин по єдиной страні, а другий по другой, і пришедши каждый станет на своєм місті, ідіже будет єму сидіти, такожде же творят і ініі єпископи по томужде єлико їх будет, і тако сїдають на уготовлєнних їм столїх, каждый на своєму місті по своєму степеню. І сим бившим посилає архїдиякона, митрополит, с ініми дияконами і шєдше во святїй олтар, ідіже сидит хотїя поставитися во всю одєжду поповскую, і поймають єго і ведуть к уготованному місту, ідіже і орел написан єсть, і поставляють єго у орла, і дають єму ісповїданїє писанє на листїх, і он же поклонься мало против митрополита, сєдїащу єму на своєм престолї, якоеже прєждє писахом, і князю с деснїа єму страни, і єпископом такожде на своїх містїх, прочитаєт своє ісповїданїє, во услишанїє всїм їмущем сїце: (Імярек) свящєноїнок, милостїю божїєю наречєнный во святїйшую єпископїю (їмярек), се пишу рукою своєю і разумом своїм, і ісповїдаю прєд Богом і їзбранними єго ангєли, правую і непорочную віру, єже єсть ісповїданїє: Во їмя Отца і Сина і Святого Духа, єдино божєство, єже єсть сїце: Вірую во єдинаго Бога, отца всєдержителя. І далї символ віри до кінця.

К сєму прїймаю святїх всєленских сєдми соборов їже собрашася по ученїї православнїа віри ісповїдающих, їже от них повелїнная прїятно сохрєнїти закон, і святїх повелїнїа, єлико от свящєнных наших отец, по многих врємєнїх і лїтїх зачаша, і всїх єлицїх собравшєхся прїяша прїймаю, і єлицїх отвергошася і аз отвращаюся, і паки церковнїй мир ісповїдаю і сохрєняю, і нї на єдин нрав сопротївляющихся, тїх за живот весь, к симже ісповїдаю і сохрєняю, і обїщаюся, і всєгда послїдствую і повинуюся господїну і владїцї моєму прєосвящєнному (їмярек) митрополїту кїївському і всєя русї, что і право і послушливо, їгдє митрополит господїн і владїка мой святїй митрополит (їмярек) кїївскїй і всєя русї, бити к собі, і мнї єго не услїшати, їхати ми к нему без всякаго прєвода, а чєрез мою єпископїю ставлєнников ми не ставити, нї дїякона, нї попа, нї протопопа, нї їгумена, нї архїмєндрита, нї антїмїнсов не давати, їли святїтельское что сотворити у чужєй єпископїї, і во всїх властєх їх, нї в моєго господїна владїки (їмярек) митрополита кїївського і всєя русї повїтї, нї їная дїла церковная не дїлати ми, крємї єпископїї данной ми, господїном і владїкою моїм (їмярек) митрополитом кїївським і всєя русї, їли одшєдшу ми в которую сторону чужую, не піти ми обїднї без повелїнїа митрополита, во чїїм прєдїлї нї буду. К сим же ісповїдую, не оставити ми во всєм моєм прєдїлї нї єдиногє же от нашея православнїа віри, ко арменом свадби творити, і кумовства і братєства, і їних єретиков,

которих вселенські собори прокляли. Аще ли же который поп моего повіта, втай мене сотворит, мні повідати господину і владыці моему святому митрополиту. Обіщеваюся со страхом божіим і боголобезним хотінієм, даючим стадо на ісправленіє от всякого лукавства очищати, і себе сохраняти, елика ми сила настоїт, і паки отвержаюся заклятієм нікогдаже поучаньми от бившаго нікейскаго евстратія ізгнати, тожде сотворити, яко чуждъ єсть сущи православния віри, і от церкви отринуті, і в проклятїї да будет, проклинаю же поученная і возглашенная от Михаїла бившаго продедикана, і майстора риторска, василіска, і никифора ісь тириха, попсифія, божія града великія антїохїа, і мерзкому пондевгену, от приношенія жертви, честнаго тіла і крови господа нашего Ісуса Христа, і паки же всегда от совершєннїа жертви, яко іскушена і ізгнана от святїа божїа церкви, паки лобзаю і ісповїдаю, яже во святом евангелїї владычній глас, токмо отец мой большіи мене єсть, от святых отец преданїа і возглашенная, от благочювственнаго писанїа приложена от преблаженнаго царя кир мануїла, рекшіє яко глас сей рече господь наш Ісус Христос по своєму смотренїю і писанному естєвству, яже пострада да не прїїмат іного (!), і разділено божєство от високоумїа і развращеннїа ересї, к сємуже прїїмаю с радостїю, іже в сей великій град пришедших, і собравших честный собор, єже во святїй софїї, і богоутвержденную полату, на калавру варламу, і с ним єго мудрєствующих, і лестноєсмїшающих отмєтити сомудрєствующих с ним, іже божєственную і общую благодать Отца і Сїна і Святаго Духа, і свїта будущаго віка, якоже правденици возсіють яко солнце, яко і Христос показа на горї свїт, і всяку силу і дїйство трисоставнаго божєства, і вси елика приносима божєственным єпископством зданное поучєвает і разсїкаєт, і они двовірних зданная і незданная, і єдино божєство іже вірно зданїє, божєственный он свїт, і всяку силу і дїйством молящихся божєству і яко єдиному сущє новому к Богу приложенїє, двої бози безумнїї, іменующихся і многих богов якоже іудеї і савелїяни і арїяни іменуют нам (?), нинї тїх і онїх сущє безбожных і многобожных, попираєма ісполненїє вірных, аще ся не покают, якоже святая і соборная і апостольская церков, заби о них, освященна писанїа со всяцїм очищаємо, вірующих во єдино божєство трисоставно і всесилно, никакоже соединєніє, нї разпространно, низпадающе за сили і за постатїє. Паки обіщеваюся, яко нїсьмь не дал нї что за іскушенїє за ту церков, нї єсьмь обіщався кому что дати ради сїє діло, нікому не дати, разві обичное і уставичное святїа церкви історов і олобзаю, і за сїє апостольское і отчеє преданїє, но і биша іспитанїа нова, от требла-

женного царя палеолога, кир андроніка на сіє освященное діляніє, іно ізвісно от святія божія церкве, і обіщаюся сохрании сіє преданіє, к сему ісповідаю влика імут преданія, митрополич стол да сохраним непоколибно, о всей области моєй, аще ли сотворю что таково без повелінія і без грамоти, господина і владики моего преосвященнаго митрополита київскаго і всея русі, іли преступлю что єдино от сих всіх написаних зді, лишєн буду сана своего без всякого слова.

Списана же си вся биша рукою моею, і подписана сице (імярек), священноінок, милостію божією нареченний во святійшую єпископію (імярек), своєю рукою подписах. В літо місяца індікта. І сія совершив книгохранитель приступив, і руку возлож на главу того новопоставляємаго, і клобуки із голови к тилу зняв, і возглаголає великим гласом сице *Воньмім*.

Митрополит встає і простягає руку до благословення й виглошує: *Благодать Святаго Духа нашим смиренієм імієт тя єпископом богоспасєннаго града (імярек)*. Святитель сідає на своїм престолі і всі єпископи також сідають, і тоді книгохранитель приводить новопоставляємого до восходниці митрополита. Новопоставляємый цілує коліно (тобто набедренник) і праву руку митрополита, що спочиває на правому коліні, а відтак праве лице і потім відступає на долину та йде і цілує єпископів, наперед з правої сторони, а відтак з лівої. Потім стає напроти восходниці, звернений лицем до митрополита, дещо схиливши голову і рамена. Митрополит же востав, руку простер, знаменає єго крестаобразно, глаголя сице *Благодать Пресвятаго Духа да будет с тобою*, он же поклонився до полу, і тако отходят во олтар, предідуцим пред ним двіма діяконама. І вшедшим тамо, і поставляют єго гді в єдином от притвор олтарних, с десния страни, і тако тамо стоїт. Внегда начнут літургію, он тамо стоя прочитає молитви к собі літургійния даже і до входния молитви. Внегда же малий вход будет митрополит со єпископи і со прочими святители во олтар внидет, по скончааніі трисвятой пісни і абіє шед архидіакон с іними двіма більшими презвітери, і поєвши хотящаго ставитися, ісходят от тояже страни ідіже стоял будет, і приведут єго пред царскіі двері тіі презвітери, а держачи єго под руки, і ту виступят два єпископа от більших, імут єго за руки, і сотворят метаніє трапєзі, а потом митрополиту, і обводят єго трижди, около святія трапєзи, поюще *Святій мученици, другое Слава ти Христе Боже*, а коли обведут, только сотворит метаніє святій трапєзі і митрополиту, митрополит на своем мїсті сидит. І потом вступає святитель на степень сущий пред святою трапєзою, приводим

биває к нему от ту сущих святитель двоїми ставитися хотяй от десния страни, книгохранитель же от лівия страни і даєть єму лист, в немже пишет сія. Аще не будет книгохранителя, архідіякон се творит, возглашаєт *Воньмім*. Святитель же прочитаєт писання во услышаніє предстоящим всім сице:

Суд і іскус боголюбивих єпископ і преподобних пресвітерь, Божественная благодать, яже всегда немощния ісцїляющія і недостаточния ісполняющія, поставляєт (імярек) благоговїйнаго священноінока, єпископа богохранимаго града (імярек), помолїмся убо о нем да прийдет на нь благодать Пресвятаго Духа.

Всі співають тричі *Господи помилуй*, а митрополит отворає євангелїю і возлагаєт на главу і вию поставляємому, присягшим іним святителем, таже творят три крести на главї єго, імія руку на нем лежашу. По возгласї дїякона *Господу помолїмся* святитель читає молитву: « *Владико Господи Боже наш, закон положивий всехвальним си апостолом Павлом, степенем і чином устав, єже работати і служити чесним і пречистим ти тайнам* ».

По возгласї молитви один з святителїв читає напів тихим голосом *мирну єктенїю*. Прошення ціві єктенії такі самі як в чинах висвячення дїякона і пресвітера. По єктенії святитель кладе щєраз руку на голову поставляємого і читає другу молитву *Господи Боже наш, за єже немощи чоловічєскому єстєству*. По молитві знімають євангелїю з голови поставляємого, і кладуть на святїй трапєзі. Святитель кладе на рамена поставляємого єпископський омофор і кличє *Достойн*, тобто *Аксїос* і всі пристоящі співають тричі *Достойн*. Про передання інших святительських відзнак, як хрест, панагія, мітра в списку немає згадки. Це зрештою видно було в свяченні дїякона й пресвітера, що при передачі орудїв святитель дає тільки найважніші чи найконечніші речі. Також треба мати на увазі, що поставляємий на єпископа був звичайно церковний достойник тобто архимандрит або ігумен якої лаври на Україні, отже як такий він носив вже набедренник, тобто епігонатїон, і нагрудний хрест. Не згадується нічого про мітру, бо в часі служіння митрополита він один властиво мав на головї мітру, а всі інші сослужащі єпископи мали клобуки або й відправляли без накриття голови.

По вложенні омофора святитель цілує нововисвяченого єпископа і те саме роблять всі інші присутні єпископи. При тому немає якоїсь формули привіту, як це мають вже пізніші наші архиєратикони. Дуже можливо, що митрополит говорив до новопоставленого звичайний привіт *Христос посреді нас*, а цей відповідав: *І єсть і будет*.

Пісню *Святий Боже* вже відспівали перед чином архиєрейської хіротонії. Отже тепер митрополит разом з новопоставленим і всіма сослужащими єпископами йде на горнє сідалище. Новопоставлений єпископ сідає праворуч митрополита, вище всіх інших єпископів. Він також *мирствує* на Апостолі, а в часі святого Причастя перший по митрополиті причащається Святого Тіла й Крови Господньої, а також подає святе Причастя іншим сослужащим.

Після опису обряду хіротонії в списку говориться щераз про те, з якою дбайливістю треба вибирати кандидатів на духовний стан. *Відомо же буди, яко всяко опасеніє подобает творити, істязовати, ізискувати достойних на поставленіє, такожє і о літіх істязати.* Щодо віку, то список вимагає, щоби піддиякон мав 20 років, диякон 25, пресвітер 30 років, а єпископ 40 років.

По святій літургії митрополит і всі інші єпископи знімають з себе ризи, а новопоставлений єпископ очікує в ризах на обряд інтронізації. Ставлять перед іконостасом, від сторони жертвенника, тобто від лівої сторони, престол святительський і два старші крилошани провадять новопоставленого єпископа та й садять на престол. *Абіє протопоп с десния страни, другій же поп от старійших попов с лівия страни, піднімають єго под пазухи і воставляють єго, тожде глаголюще ісполмайті деспота, і паки посажають єго і в другій воставляють єго, тожде глаголюще і в третій посадивше, і тако мало от стола оного отведше поюще (Імярек) священному єпископу богоспасаємого града (імярек) многая літа.* Се убо півци поют. Сії же крилошани снимають с него священная одежа, і потім келейник митрополич возлагає нань переманатку со істочники, і таже ікону возложит єму, потом і мантию со істочники, таже приімше єго протопоп со ініми приводят єго, ідіже митрополит со єпископи, і тако ко трапезі пойдут, і внегда сісти їм ясти, новопоставленнаго више єпископ всіх поставляють і посажають. І послі обіда митрополит первіє богородичнаго хліба взимає, по немже новопоставлений, такожде і всі єпископи. Потом же возвращают панагію к новопоставленному, той же дає всім пресвятия хліба. І потом отходят каждо ко своєму подворію.

Потом же в которий же день разсудит митрополит, собираются к нему єпископи по заутрени, і во вторий час дне, сідає ідіже обичай єсть єму сидіти со єпископи, і митрополит убо сідає на своем мѣсті, єпископи же на своїх мѣстіх, каждый поряду оба пол, новопоставлений же не входит, но пожидає внѣ, книгохранитель іли архidiaкон ісходит с ініми диякони митрополитом повелени, і поемше новопоставленнаго, приводят внутр, і вшед в двери, покланяється митро-

политу, і мало поступив паки покланяється второе, ближе поступив покланяється третє, і приступив ко митрополиту цілує в десное коліно митрополиче таже в руку десную лежащу на коліні потом десное лице, і отступив мало паки поклонься єму.

Співається *многолітствіє* митрополитові, а новопоставлений єпископ цілує всіх інших єпископів з правої й лівої сторони і тоді сідає на призначенім для нього місці між єпископами. Це торжество означає урядове прийняття новопоставленого єпископа до собору єпископів.

Вище поданий чин хіротонії на єпископа в київській митрополії дуже цікавий і цінний. В ньому наглядно видні три моменти: вибір кандидата, проголошення або наречення кандидата та свячення. Всі ці три елементи вже є в Апостольських Постановах (22).

При виборі єпископа визначний голос мав народ, що на запит начального єпископа про достоїнство кандидата відповідав вголос і то довгими окликами: Достойн! Святитель отже з двома іншими сосвятителями мусів деякий час чекати, а як нарід замовк, ставав при святій трапезі і читав молитву посвячення. Коло нього стояли два інші єпископи-сосвятителі, а інші разом з пресвітерами молились тихо. Диякони придержували над головою рукополагаемого отворене святе Євангеліє. Святитель молився так: « Владико Господи Боже Вседержителю, сущий, єдиний нерожденний... Боже й Отче Єдинородного Сина Твого, Бога й Спаса нашого..., сам і нині заступництвом Христа Твого пролий через нас силу владичнього Духа Твого... дай о імені твоім, серцевідче Боже, цьому служі Твоєму, якого ти вибрав на єпископа, пасти святе твоє стадо і архирейську службу приносити Тобі, непорочно священнослужити в ночі і в дні, чинити милостивим лице Твоє, та збирати число спасаємих і приносити Тобі дари святої Твої церкви. Дай йому, Владико, вседержителю, Христом Твоїм причастя Святого Твого Духа, щоб мав власть відпускати гріхи, по заповіді Твоїй... » (23). По закінченні цієї молитви свячення, всі священники й нарід відповідали: *Амінь*. Щойно на другий день відбувалась торжественна інтронізація і всі вітали нового владика « поцілунком о Господі ».

Потім читали з книги Закону й Пророків, з апостольських посланій, діянь та з Євангелії і рукоположений єпископ вітав народ словами: *Благодать Господа нашого Ісуса Христа і любов Бога*

(22) *Апостольські Постанови*, кн. VIII, гл. 4.

(23) *Апостольські Постанови*, кн. VIII, гл. 4.

і Отця і причастя Святого Духа нехай буде з вами. А всі відповідали: І со духом твоїм. По привіті єпископ виголошував до народу слово (24).

З трьох складових частин єпископської хіротонії по свідочтву Апостольських Постанов тільки третя частина має літургичний характер. Дві перші цього характеру не мали та і мати не могли, бо кандидата вибирав нарід і вибір міг бути різний - скорий або повільний, через одноголосну проклямацію або й з деякою опозицією. Це була зрозуміла річ в тих давніх часах, коли вибраний владику мав не тільки сповняти святительську службу, але також інші уряди. В його руках було судівництво, він відповідав за школи, мав дбати про сиріт та вдів, виконувати харитативну діяльність, а то й в часі нападу варварів боронити свій город і своє стадо. Єпископ мусів заступатись за народом перед можними цього світу, одним словом бути своєму народові батьком та оборонцем в часі напасти. Вибір нового єпископа собором єпископів закріпився щойно в XII сторіччі, а тоді й він прибрав зовсім літургичний характер. Наш Київський Евхологійон саме є одним з пам'ятників, що має той спосіб вибору й хіротонії єпископа (25).

Габерт, даючи свої завваги до чину єпископських свячень, поданому в Апостольських Постановах, дивується, що книгу Євангелій тримали диякони, а не самі єпископи та й що немає ні слова згадки про положення рук в часі читання молитви (26).

Літургичні пам'ятники, що подають розвинутий уже чин єпископської хіротонії, сягають IX сторіччя, подібно, як це ми бачили при розгляненні нижчих чинів, дияконату й пресвітерату.

Кодекс Барберіні подає хіротонію єпископа в такому порядку: по відспіванні Трисвятого святителеві подавали список-хартію, на якому були написані слова: «*Божественна благодать поставляє (імярек) боголюбивого пресвітера во єпископа*». Єпископ читав зі списку, тримаючи руку на голові нареченого єпископа. Потім розгортав Євангелію і клав її письмом додолу на голову й на верх плечий рукополагаємого. Інші присутні єпископи підтримували книгу, а первосвятитель, поклавши руку на голову йому, читав молитву: «*Владику, Господи Боже наш, закон положив єси нам через всехвального Твого Апостола Павла*». Молитву цю читають і нині на єпископській хіротонії (27).

(24) Там же, гл. 4-5.

(25) Неселовский А., *цит. твір*, стор. 220.

(26) *Архієратікон*, стор. 78-80.

(27) Гоар Я., *цит. твір*, стор. 251.

По молитві співали екстенію, слідувала друга молитва і по закінченні її, святитель здіймав Євангеліє з голови новопосвяченого єпископа, накладав на нього омофор, цілував його і те ж саме другі єпископи та й ішов нововисвячений разом зі своїм святителем на горнє сідалище, за святу трапезу. Продовжувалась Божественна Літургія, тобто читали Апостола.

Криптоферратський кодекс йде вже дещо далше. Святитель, звичайно сам патріярх, беручи в руки список-хартію, по возгласі диякона «Воньмім» читав так: «*Рішенням та волею боголюбивих єпископів і святійших пресвітерів та дияконів - божественна благодать поставляє боголюбезного пресвітера (імярек) во єпископа богоспасавмого міста (імярек), помолімся ж за нього, щоби зійшла на нього благодать Святого Духа і скажім усі: Господи, помилуй*». При положенні омофора патріярх кликав: *Достоїн!* Ввесь клир наперід, а потім народ увесь відповідав окликом: *Достоїн!*

З горного місця нововисвячений єпископ мирствував перед читанням Апостола, а в часі святого Причастя подавав святі Тайни самому патріярхові та всім сослужащим.

В словах «Божественна благодать» криється подвійний зміст. Там сказано не тільки про вибір кандидата, але також про іспит, наскільки вибраний був цього чину достойний.

Наш київський кодекс подає вже дуже розвинений чин хіротонії на єпископа, відповідно до часу, коли вже не народ та нижчий клир, але собор єпископів вибирав кандидата до свячень.

Передусім щодо самого вибору, то треба замітити, що митрополит не брав у ньому безпосередньо участі, а вибирали самі єпископи під проводом найстаршого з них. Вибирали трьох кандидатів та їхні імена виписували на окрему картку. Щодо порядку імен, то вже Симеон Солунський вимагає, щоб першим записати того, хто був перший вибраний собором владик. Картку з трьома кандидатами хартофілякс-архівар відносив митрополитові; а митрополит, помолившись, вибирав одного, кого хотів. Хартофілякс був до певної міри й посередником між митрополитом та собором єпископів. Клір, світська влада, народ до вибору єпископа в київській митрополії не мішались (28).

По виборі кандидата відбувалось в назначений день торжественно наречення єпископа. В одному з храмів митрополичого міста, але не в катедрі, збиралася «вся церков і всі чини», вибраний

(28) Петрушевич А. С., *цит. твір*, стор. 160 і далі.

єпископ правив молебень, а по отпусті молебня ставав у царських дверях і тоді приходили посланці від митрополита, зі свічками в руках, та станувши посередині храму говорили: «*Святійший Архiepіскоп та його священний Собор вибрали (нарекоша) священство твоє на архисрея церкви (імярек)*». Наречений єпископ давав на це «приличний отвіт» і благодарив Бога та дякував Архiepіскопові і всьому священному Соборові за велике достоїнство.

Після наречення відбувалось т. зв. перше цілування вибраного єпископа. Обряд цей був наступний: наречений єпископ йшов до палати митрополита, де вже були зібрані інші владики. Там у палаті, або в митрополичій церкві, митрополит сидів в оточенні підчинених йому владик. Наречений єпископ кланявся трикратно митрополитові й цілував його руку, коліно та лице, а прочих єпископів цілував тільки в лице і відтак сідав на призначеному йому місці, але не разом з єпископами, бо в нього ще не було єпископської хіротонії (29).

Кожний з цих обрядів відбувався іншого дня. В окремий теж день складав наречений єпископ визнання віри. Обряд відбувався в катедральному храмі. Нижчі клирики ставили посеред церкви восходницю, тобто підвищення, а на ньому трон для митрополита, лицем до іконостасу. По обох боках митрополичого трону ставили стільці для єпископів, а окремий столець для князя. Між восходницею а святилищем малювали на долівці крейдою т. зв. орла. Зачинаючи від солей в сторону восходниці розписували наперед на долівці ріки, крізь які мав пройти наречений єпископ. За ріками малювали місто з вежами церков, оборонних башт, мурів. Над містом малювали одноголового орла з розпростертими крилами - символ єпископа, що високо літає наукою богословських правд і як орел гніздо своє, так єпископ береже своє місто і тих, що живуть в ньому. Розмальовану картину стерегли піддиякони, щоби хто не вступив на неї.

В назначений час входив митрополит до храму і, взявши на себе мантию та посох, йшов на восходницю з царських дверей серединою розмальованої картини. На знак церемонієра виходив на церкву митрополичий хор та співав: «Іс полла еті», кланяючись митрополитові. Потім виходили священники, що займали в митрополії різні уряди, кланялись митрополитові та сідали на ступенях восходниці. Тільки хартофілякс, а з ним протонотарій ставали поруч митрополита. Знову на знак церемонієра виходили з святилища

(29) Неселовский А., *цит. твір*, стор. 231.

єпископи, одягнуті в білі фелони і такі ж епітрахилі, кланялись митрополитові та сідали на своїх стільцях. Вкінці, оточений нижчим клиром, в супроводі одного з митрополичих достойників, виходив наречений єпископ. Він переходив через розмальовані на долівці ріки і ставав по середині розмальованого міста. Там і читав, написане власною рукою, ісповідання святої віри. Документ він підписував та віддавав митрополитові, згідно митрополичому хартофіляксові.

По прочитанні визнання віри наречений єпископ входив на самого розмальованого орла. Тут скидав накриття голови і схилив голову, а хартофілякс кликав голосно: « Повеліте ». *Всі ставали*, наперед єпископи, по них сам митрополит, що і в слух всіх присутніх читав голосно: « *Благодать Пресвятого Духа через нашу смиренність поставляє тебе на єпископа богоспасаємого міста (імярек)* ». Митрополит благословив тричі нареченого єпископа хресним знаменем, а цей підходив ближче і цілував руку, коліно й лице митрополита та всіх інших єпископів по черзі, все як в обряді наречення. Хор співав: *Многая літа*. По цілуванні наречений єпископ шераз ставав на орлі, а митрополит говорив: « *Благодать Святого Духа нехай буде з тобою* ».

Якщо свячення на єпископа відбувалось цього самого дня, то нареченого єпископа вели в святилище і там вдягали у світлі ризи та й він чекав у дияконіконі до малого входу, заки покличуть його до свячень.

Митрополит же вдягався у всі ризи, сослужащі архієреї також, і зачиналась по порядку божественна літургія. Свячення на єпископа відбувалось по малім вході та по відспіванні пісні Трисвятого, як це є тепер (30).

По закінченні літургії зразу ж мала місце інтронізація нового владики. На видному місці храму стояв трон і на ньому сам митрополит садив нововисвяченого єпископа. Садив та підводив трикратно, в присутності священників та народу, що тримав у руках запалені свічки. В деяких випадках та інтронізація розвинулась у коротку Богослужбу: по словах: *Благословен Бог наш* читали молитву, а тоді тричі садили нововисвяченого владику, співаючи *Аксіос*. По отпусті було многолітствіє митрополитові та нововисвяченому архієреєві і всі підходили, щоби цілувати руку його та дістати благословення. Накінець читали молитву: *От небес пріях вси божест-*

(30) Петрушевич А. С., *цит. твір*, стор. 160 і далі.

венную благодать. В часі читання її накладали на нового владика мантию з істочниками та енколпій.

Торжество свячення на єпископа не обмежувалось тільки до церковних мурів. В день хіротонії, по спільній з іншими святителями трапезі, новий владика, в давні часи, сідав на коня та з своїм почотом об'їздив місто, благословлячи вірних (31).

Накінець, у назначений час приходив щераз до митрополита і там на соборі архиєреїв відбувалось третє зчерги « обикновенное цілованіє », після чого новий архиєрей діставав грамоту на свою єпархію. Старі кодекси не забувають згадати й на звичай, що каже єпископові зробити візиту князеві й уділити йому архиєрейського благословення (32).

Наш київський список подає цікаве не так для обрядовця, як радше для історика визнання віри, що його складав владика на Україні. Від якого взагалі часу увійшов звичай складати визнання віри перед єпископською хіротонією, годі нині з точністю сказати. Бальзамон думає, що цього вимагає вже 25 правило Картагінського Собору. Напевно вже за часів Юстиніяна був уведений звичай, що єпископ не тільки складав присягу й робив визнання святої віри, але все це писав і підписував власною рукою (33).

Вгляд в грецькі Архиєратікони дає змогу порівняти чин єпископської хіротонії в нас та в Царгороді, у великій церкві, тобто в соборі святої Софії. Засади обряд подібний. Різниця там в Царгороді була передусім та, що сам патріярх не часто, як виглядає, посвячував єпископа, а делегував для цього святителів з святішого собору архиєреїв. Якщо ж сам посвячував, то виконував усе як наш київський митрополит.

Не маємо багато джерел про хіротонію на єпископа в александрійській Церкві. А деякі відмінності там були. Чин єпископської

(31) Звичай їхати на коні був відомий тоді і на заході. В Римі практикували його навіть по висвяченні священників. А саме зараз по свяченнях нововисвячений пресвітер виходив в ризах перед церкву, там очікували його нижчі клирики з тої парохіяльної церкви, до якої він призначений, з кадилицею та свічками в руках. Два папські слуги, тримаючи за поводи осідланого коня, провадили новоієрея торжественно до місця його майбутньої праці та кликали: « *Tali presbytero talis sanctus elegit* ». Вслід за нововисвяченим священником йшов його паламар та роздавав бідним милостиню. V. THALHOFFER-EISENHOFFER L., *цит. твір*, т. II, стор. 418.

(32) Неселовский А., *цит. твір*, стор. 235.

(33) Там же, стор. 239.

хіротонії в Архиратиконі отця Бачинського, уживаного нині ще нашими святителями, ті сліди має. Так, наприклад, згідно з александрійською традицією, зараз по визнанні віри дається хіротонізуємому архієреєві епігонатіон та жезл, як символ пастирської влади. Ця обставина настільки цікава, а то й важна для нас, бо українська Церква по віднові єдності з Апостольським Престолом намагалась і під обрядовим оглядом мати своє власне обличчя. У відміну до інших « візантійців » цінила звичаї александрійські (34).

(34) По цій лінії пішов і Грецький Евхологіон виданий в Римі 1873 р., за Папи Пія IX.

павскаго сына да матиу быти. единому тако
женау познати законъ кнѣи: павскаго щемни
тесей. пѣтъ такоже двѣ кнѣи. павскаго зозора.
крамѣ. пѣтъ зозора пѣтъ такоже. да мѣстѣ
во пѣтъ зозора да мѣтъ быти:

РАБОТЫ СПЛАВЛЕНАА С ЦЕННИХ М

[illegible]

ЗРОУГАА. ГРАМОТА. НАПОВИДАНИЕ СЦЕННИКОМ.

МѢСѢЦѢ. МѢСѢЦѢСВѢТѢ, МИТРОПОЛИТѢ КІЕВСКІИ
 ПАСЕИЯРЪ. ПОСТАВЛЯЕ СМѢДІАКА ІУСѢ. ОБІЕЦН
 ПѢДПОДІАКОНЫ. ПѢДІАКОНЫ. ПѢДВРЪШНА
 ВЪ ПОПЫ ВЪСВОИ МИТРОПОЛИТѢ. КЪ ЦРКВН. ІУСѢ.
 ВЪ ГРАДѢ. ІУСѢ. ПѢЩЕ СТОПРИХДИТНЫ С НЕМЪ
 ШЕДЪ ПЕНДІАКОНЫ. ДАРЯ СЪ ЖАЕ ПѢДПОДВРЪШНА
 СТОПНИЦѢ. КИМЪ ЛВОЛІА ВЪ ЗІСНИ ПРѢШЛА ПТ. ПО
 БЛВЕНІЮ НАШЕГО СМѢРНА. ПЕТОГРѢДНА ВЪ ГРАМОТѢСІА.
 ПЛОУТОРЪЖЕНІЕ ВЪ ГРА. ІУСѢ МЦА КОТОРА ЦДНЕ ВЪ КРАДІА КОЛОРА
 АРМІОНІТѢ

МИТРОПОЛИЧА ГРАМОТА НОВОВИСВЯЧЕНОМУ СВЯЩЕНИКОВІ ТА НОВОХІРОТОНІЗОВАНОМУ ЄПІСКОПОВІ

Київський Евхологiон, святительська книга митрополита, подає на листі 230 два тексти митрополичих грамот призначених для новопоставленого священника та один текст такої ж грамоти для новохіротонізованого єпископа. Ці документи вручав митрополит священникові чи єпископові на те, щоб міг виказатися в призначеній для нього парохії, а єпископ, в призначеній йому єпархії, що він законно поставлений і що з волі митрополита перебирає уряд та має всі потрібні на це власти.

Ось текст грамоти, що її давав митрополит священникові по висвяченні його, заки посилав на душпастирську працю:

Грамота ставлення священником.

Ми (імярек) милостію божією митрополит київський і всея Русі поставили єсѣмо дѣяка (імярек) в четци, і в поддіякони, і діякони і совершили єсѣмо в попи, благодатію Святаго Духа во свою митрополію ко церкві (імярек) во граді іли в селі (імярек), с іспитанієм і с істязанієм, порученіі отца єго духовнаго, єже єсть достоїн священничествовати, а кто коли імет к нему приходити от дітей єго духовних, і оний імієт волю вязати і разрішати, і разсужати по правилом святих апостол, і по заповідем святих отец і по нашему смиренію благословенію, і сего ради дана бисть єму сія наша грамота, в котором граді (імярек), іли в котором селі (імярек), в літо которе, а которого місяца і которого індікта пригодится.

Список подає ще другу грамоту на поставлення священником. Текст цієї грамоти майже дослівно такий самий як і попередньої.

Лист 230 на обороті подає текст грамоти новопоставленому єпископові:

Грамота ставлення єпископом.

Милостію божією (імярек) митрополит святійшей митрополії київської і всея Русі. По благодати данній нам от Пресвятаго

і живоначального Духа от святія руки положенія, патріярха вселенскаго чудотворца Григорія і вселенскаго собора, еже ми ставити архієпископи і єпископи, во мѡѣй митрополїї по обичаю, якоже то ізначала святая соборная і апостольская церков предала, потому же смиреніє наше, еже о Святѣм Дусѣ, со возлюбленными сини і сослужебники смиренія нашего, со боголюбивыми єпископи градов (которих імярек) єпископїй (которих імярек) і такоже і с поволними грамотами.

Потім йде мова про вибір і хіротонїю кандидата на єпископський сан і звернення до духовних і вірних єпархїї прийняти свого владіку як пастиря:

« Ви же благородні князи і архімандрити і священїи і іноци і весь христоіменитий народ, благоповинутіє і покореніє і послушаніє іміти к нему, яко присну своєму єпископу со всяцїм благопокоренієм і любовію ».

Грамота закінчується пригадкою на ті права, що їх має єпархїяльний єпископ і що він не може переступати границь своєї судовласти. « А такого же нічого церковнаго діла не учинити, ні в мѡѣй митрополїї, ані в іних єпархїях, кромі данной єму єпископїї от Бога, і от нашего смиренія, на утверженіє сего боголюбиваго єпископа (імярек), а дана где прилучиться, в літо, індікта, а місяца котораго ли дня, а котораго святаго. А подписуєт сам святитель своєю рукою ».

*Милостію божією (імярек) митрополит
о святїйшей митрополїї
київської і всея Русї.*

ЧИН ВВЕДЕННЯ НОВОВИСВЯЧЕНОГО СВЯЩЕНИКА В ЙОГО ПАРОХІЮ

В давніх часах, як і нині, посвячували священика для точно определеної епархії. Щобільше, кандидат на священика мав вже перед свяченням виразне призначення на якусь парохію. По висвяченні перебував звичайно ще деякий час при митрополичому храмі або при якій іншій церкві і там відбував пасторальну практику. Після цього йшов на призначену йому парохію. Введення до парохії, до нової церкви, відбувалось торжественно. З доручення святителя, самого митрополита, чи помісного архиєрея, вводив молодого священика у його парохію протопоп, тобто в нинішньому розумінні декан. Торжество складалось з трьох частин: поучення протопопа, віддання ключа до церкви та молитов. Таке торжество введення в парохію могло відбуватись у празник або і в інший день, незалежно в якій порі дня, але при участі народу. По введенні до церкви священик відправляв там свою першу богослужбу.

Чин введення священика в приділену йому парохію знаходимо на 231 листі, на обороті. Там сказано також, що вводить або протопоп або архимандрит.

Повченіє от архимандрита іли от протопопа.

Повелінієм святительским, коли попу новопоставляемому церков дають і ключ церковний.

Євангельское слово, і благодать Святого Духа рече, яко світ не под спудом полагается, но на світильниці, сего ради украшает его украшаніє, і славу во славу являєт. І достоїнство достойним предгрядет і паче кого ісходить благодать свише, і совершенний дар от Духа Свята находитъ.

Благословенієм господаря нашего преосвященного архієпископа (імярек) і єго святини писанія на ученієм, по совершенію твоего священства, сея божественния церкви престолу (імярек). Я священоінок, іли пакі поп (імярек) подаю ти сей божественний престол, і ключ церковний. Якоже Господь наш Ісус Христос вірному апостолу Петру рече, і на нем святую церков создал, і ключ поручил і дал єму власть, вязати і разрішати гріхи чоловіком на землі, такожде і

аз повелінієм преосвященнаго архієпископа нашего (імярек) подаю тобі ключ церковний, да приїмеші єго со всяким благоговіиством. І буди служитель тої божественної церкви, і попищися порученное діло непорочно сохрани, да вінца от Христа достоїн будеші, і да мнитися он престол вишній, єгоже виді Ісаія, к немуже єдин от серафим послан бисть, імя угль, і не опалая пророка, но просвіщая. Тако і ти брате ієрею (імярек) взимая ключ, яко огонь от сего престола, на немже Христос по вся дні за мір ввесь жрется. І дана ти єсть власть от владики твоего вязати і разрішати чоловіки о їх согрішеніих і приймати приходящих к тобі християн в покаяніє. Подобаєт убо тобі священику, святих тайн служителю, бити несласнолюбиву, ні сребролюбиву, ні трапезолюбиву, не піяниці, не славулюбиву, не гнівливу, не зла за зло воздателю, ненавидя всякоса сладоу міра сего. Буди кроток, смирен, терпелив, постник, учитель ко вірним, яко да упасеші церковь божію і порученное ти людство, чисто поставити на страшному суді Христові. І речеші се аз і діти мої. Поученія божественних писаній імії всегда ізвѣстно іспитую, преданія апостольских правил чистим сердцем молитви возсилай ко вишнему Богу, принося жертву о собі і о людских невіжествіих. Понеже вам священиком дано разуміти тайни царства небеснаго, сердца же вірних приходящих к тобі іспитуй, согрішенія і помишленія їх, отвѣти давай по правиліх, ови обличай, ініі моли, поучаючи ко спасенію, діти свої православніі християни в чистоті імії. Сего ради постави тя Бог ієрея церкви, маєши вязати, яже суть по достоянію, такожде і разрішати достойніі не по мзді ані по боязні ані по любові, но по заповіді господній і святих апостол. Аще сія сохрани ісправиши, блажен будеші, аще ли преступиши і не ісправиши ілі в обиду даси, сам узриши в день судний, іспитанія, і за то отвѣт даси і мєсть достойную приїмеші. Доселі моє к тобі слово, єже ти буди сохрани.

По тім співають *мирну єктенію*. По прошенні за митрополита, а перед прошенієм за князя є такі прошенія за священика, що йому церковний достойник передає престол, тобто святий антиминос та ключ церковний.

О рабі божіім ієреї (імярек) нині приїмлемоу сей божественний престол і ключ церковний Господу помолімся. Яко да сей кромі всякаго гріха бив ісполнен будет благоговіиєм і чистотою, освящати божественныя тайни Господу помолімся. Сам владику чоловіколюбче безчисленным твоїм милосердієм ісполни єго благодати дару священства служби Господу помолімся.

По єктенії відразу відпуст.

ЧИН ПРИЙНЯТТЯ В БРАТСТВО

Зараз по чинах нижчих та вищих свячень, по чинах хіротесій та хіротоній, у списку є один цікавий чин, а саме чин прийняття в братство. Такий чин відправляли в монастирських обителях, коли хтось прийшов сюди, щоби як послушник-братчик закінчувати своє життя. Він не конечно мусів в обителі оставатися жити постійно. Літургійний текст називав його духовним братом, що в нашому модерному розумінні відповідало б «бути приналежним до третього чина» якого монашого згромадження. Чин прийняття в братство довершував настоятель монастиря, тобто ігумен.

Чин биваємий о коєм христолюбци, іже добрим проізволєнієм пришедшему в обитель.

І просящєму бити духовним братом тамо сущим братієм в той святій обителі, вшедши в церков глаголет священник:

Благословєн Бог наш. Потім начало обичнє. І роздають браттям свічки. По началі обичнім співають тропар: Яко посреді ученик твоїх прийде спасє, мир дая їм, прийди ко нам і спаси ни. Потім кондак і храму і богородичєн Молитвами Господи всіх святих і Богородици.

Тоді кандидат на духовного брата робить поклін в сторону святих царських дверей і другий поклін іконі Христовій, а третій поклін іконі Богородиці, та й обертається до заходу і кланяється обом хорам монашої братії і відтак приклонює голову перед ігуменом, а ігумен кладе на голові його книгу Євхологій та й читає молитву: *Господи Боже наш, сине і словє єдинородний...* сам і нині любо благий владику і раба свого, восхотівшаго духовною любовію приложитися к нам і часть єже от нас братства міти і бити і глаголатися.

По молитві єктєнія *Миром Господу помолїмся* з такими питомими для цього чина прошеннями:

О рабі божїїм (імярек) нині пришедшем во єдинєніє совокупленія братства нашего і о спасєнії єго.

Яко да чоловіколюбец Бог нескверно неблазно с нами служительство даруєт єму.

Ти владико всіх безчисленним твоїм милосердієм і чоловіколюб'єм благоволи сего брата нашего (імярек) Господу помолімся.

(Аще будет чернец і ти приложи сія):

Благоволи сего брата нашего (імярек) неісходно жити єму с нами, в честной обителі сей, і благослови єго своєю благодатію, і во всіх добродітелей єго украси.

По отпусті йдуть всі в трапезу і з ними новоприйнятий брат і дає ігумен дозвіл братам на чашу вина, а заки посадить новоприйнятого брата на приготованім для нього місці в трапезі, виголошує слова: «*Господи, Господи призри с небесе і виждь, посіти виноград сей і соверши с нами сего брата нашего (імярек) во святій обителі сей, яже насади десница твоя*».

АРХИЄРЕЙСЬКІ БОГОСЛУЖБИ ТА СВЯЧЕННЯ

СВЯТИТЕЛЬСЬКИЙ МОЛЕБЕНЬ З ЛИТІЄЮ

Деякі молебні відправляються поза храмом. З ними отже лучиться й процесійний або, як кажуть книги, хресний похід. Ціль таких хресних походів - розбудити у вірних глибші релігійні почуття. Хресні ходи бувають при оснуванні церкви, при посвяченні церкви, в часі благословлення села чи поля, на деякі празники, з нагоди ювілейних святкувань, в нещастях, тощо.

Нині при хресних ходах порядок звичайно такий: Попереду йде хор, відтак хоругви та ікони, диякони та священники, архієрейська асиста (примікірій та жезлодержець), протодиякон і диякон з кадильницями в руках, а вкінці архієрей.

Молебні з хресним ходом називаються в літургічних книгах просто литія. Великі Требники знають чини різних таких литій. Зовнішня структура литій нагадує структуру утрені (1).

В нашій списку поданий порядок литії з хресним ходом для самого митрополита. В наголовку говориться про «чин бивасмий во литію, хотящи із великія церкви ісходити». Наголовок отже взятий з грецького оригіналу, бо «велика церква» це храм Святої Софії в Царгороді. Труднощів для аплікації того чину в Києві не було. Митрополит виходив на литію з соборного свого храму Святої Софії, похід йшов до означеного місця, де й відправляли молебен, а відтак вертались всі назад до церкви.

Лист 183 та 184 подає молебен з литією: *Чин бивасмий во литію, хотящи із великія церкви ісходити.*

Ісходит святий і входить во святий олтар, странными дверми, аще імає, аще ли не імає, то середніми входить, предходящу архідиякону і покланяющу єму трижди і воскривающу каньстрисію, єже на індітіі святия трапези покров, цілує той і прієм же время, архидиякон повеліває дияконові і не глаголя *Благослови владыко* абіє глаголет *Миром Господу помолімся* і прієм поддиякон крест пред святою трапезою, приходить с ним і станет по ліву страну святиеля і святий молился сие: *Господи Боже наш помани нас грешных і недостойных раб твоих.*

(1) Никольский К., *цит. твір*, стор. 840.

І прієм время архідиякон, повеліваєт півцем, починаєт тропар литійний, приходящу же диякону і іному с кадилом і фиміаном і глаголюще: *Благослови владико, знаменаєт кадило, глаголет се: Кадило тобі приносим в воня благоуханія Христе Боже наш, низпосли убо нам благодать Пресвятаго ти Духа.*

І тако диякону кадящу сам пріємлет евангеліє от святія трапези і стоїт више іже крест держащаго, кадя же диякон святую трапезу, архієрею держащу евангеліє і поступи іже і покадит крест і абіє же пріємлет архідиякон от рук святительских святоє евангеліє і цілуєт той святитель і приносящу же і крест, того держащому, цілуєт і того і тако ісходит.

Первіє убо диякон прийдед держа кадило, таже крест держай, потом же архідиякон со евангелієм, і по сих святитель, нікимже поддържаєм.

Внегда же прийдут во третєє знамя, святитель убо стоїт посреді і обратився на восток, держа же евангеліє от десния єго, крест же от лівия, ідіже іже кадило держай, глаголюще же архідиякону: *Господу помолімся.*

Святитель же зря на восток, возглашаєт сице, творящу знаменіє кадилом: *Благословенна слава Господня от міста святаго єго.* Таже приносящу архідиякону евангеліє і крест держай того цілуєт і обоя, і іподіаконскій доместник фелони держа возлагаєт на держащаго крест, ізшедшим всім ко царским дверем, обрац ко востокм святитель молится і тако покрив главу отходит путем, пришедши же на пространное місто іли в нікое уставленноє на сіє місто, славят півци і бившу приліжному моленію, святитель молится: « Господи Боже наш приліжное сіє моленіє прийми от твоїх раб ».

По повороті до церкви закінчували « Чин биваємий тажде во литію ». По єже возвратитися святителю, і славити півцем, і совершати глаголемую литію, глаголющу архідиякону: *Воньмім.* І глаголет святитель: *О вселенском составленій, благостояній святія церкви і совокупленій всіх рцїм всі.* І людем возглашающим трижди: *Господи помилуй,* паки возглашаєт святитель: *О благовірних князех наших і всей полаті і воїх їх.* По тім святитель сам читає евангеліє, а перед евангелією мирствує і тричі благословить народ. По евангелії ектенія сугуба і отпуст (2).

(2) Торжественні ходи були знані вже в Старому Завіті, наприклад процесійний похід зі скринею завіта кругом Єрихону (Іс. Навина, VI) або перенесення скинії завіту за царя Давида (2 Царств, VI, 5) чи за царя Соломона (3 Царств, VIII, 5).

Чин молебня з литією має свого роду додаток, поданий вправді в окремій главі, але властиво не на своєму місці. В тім додатку, написаному на листі 185, є поучення єпископам та священникам, як треба поминати митрополита на слова: *Во первих помяни Господи*.

Митрополита поминає диякон двічі на Божественній Літургії святого Івана Золотоустого та святого Василя Великого, а саме на мирній ектенії та на сугубій ектенії. Крім цього один з сослужащих єпископів чи священників поминав митрополита на великому вході та по освяченні на слова: *Во первих помяни, Господи*. Три перші випадки мабуть не справляли ніколи труднощів ані дияконові ані священникам, що сослужили з київським первосвятителем. Натомість четвертий випадок не був добре занотований в тексті служби, так що список має окрему главу з виясненням і поученням в цій справі.

Він каже так: Коли служить митрополит. Опослі достойна протодиякон речет: «Єгоже каждый помишленіє імієт о согрішеніих своїх о всіх і за вся». Півци поют: «о всіх і за вся». Таже святий возглас: Во первих помяни Господи архієпископов (імярек).

Послі же єпископ іли старійший поп: *Во первих помяни Господи архієпископа нашего (імярек)*.

Послі же паки возглашає протодиякон сіє: Григорію всесвятійшому і вселенському патріярху, Дорофею александрійському, Михаїлу антиохійському і Йоакиму єрусалимському і о приносящему честния дари Господеві і Богу нашему (імярек) преосвященному митрополиту київському і всея Русі, честному пресвітерству, єже о Христі дияконству і всему священническому чину, о державі і побіді і пребиванії, мирі здравії, спасенії, благовірному великому князю (імярек) і всім благовірним князем, о мирі всего міра і благоустроєнії святих божіих церквах, о ізбавленії братії нашея плінєнних і о поспішенії христолюбиваго воїнства і спасенії предстоящих людей, о всіх і за вся.

Згадані вгорі патріярхи правили в половині XV століття, а саме: Григорій III царгородський (1445-1450), Доротей (або Філотей) александрійський (1439-1450), Михаїл III антиохійський від року 1452, Йоаким єрусалимський (1442-1453).

Дані ці важні для усталення дати нашого списка, а саме список найправдоподібніше походить з початку XVI століття.

АРХІЄРЕЙСЬКЕ СВЯЧЕННЯ ЦЕРКВИ ТА АНТИМІНСІВ

1. *Оснування й посвячення церкви.*

Свята Церква, пам'ятаючи на слова писання «Аще не Господь созиждет дом, всеу трудишася зиждущі» (Пс. 126, 1), з особливим торжеством основує, а відтак посвячує новозбудовану церкву (1). Покладення основ або фундаментів під церкву осталося упродовж віків незмінне, не дивлячись на те, що мінялась техніка будови і матеріял. В давнину церковні книги розрізняли тільки між двоного роду будовою, а саме будовою з каменя та будовою з дерева. При камінних будовах зачинали ставити фундамент, на угольному камені, образі самого Христа. Копали отже наперед рови. У фундаменти вкладали святі Мощі (2) та архиєрейську грамоту з поданням дати й місця оснування церкви та з ім'ям храмового Святого, як теж і поданням імени князя, митрополита, єпископа, що правили в тому часі. Якщо церкву будували з дерева, то не копали ровів на фундаменти, а тільки одну яму для покладення каменя з святими Мощами і другу для вставлення хреста, на цьому місці, де потім мав стояти престіл. Оснування храму так кам'яного як дерев'яного відбувалось завжди за благословенням архиєрея, якого була область. Якщо сам архиєрей не міг прийти на торжество, то

(1) Думка про посвячення місця і храму релігійних зборів є ще до-християнського походження. Посвячення храму є знане єгиптянам, грекам та римлянам. Святе Письмо оповідає про посвячення Мойсеевої скінії-шатра (Ісх. 40, 9 і далі), Соломонової святині (3 Цар. 8,1 і далі) та Зоровавелевої святині (2 Парал. 5, 2 і далі).

(2) Покладення мощів святих у фундаменти церкви чи радше у престіл вважалось в давнину за посвячення церкви. Довшого обряду посвячення церкви годі дошукуватись в Апостольських часах або в часах переслідувань. Властиво першу згадку про посвячення церкви знаходимо в Євсевія, що оповідає про посвячення соборної церкви в Тирі. Але і тут не було примінено будь-якого окремого обряду. Відправа божественної літургії в новозбудованому храмі була й посвяченням церкви. V. THALHOFFER-EISENHOFER L., *цит. твір*, т. II, стор. 482.

посилав одного з архимандритів чи протопресвітерів чи іншого церковного достойника (3).

Чин оснування церкви й благословення хреста в нашому списку короткий і обмежується тільки до подання молитов. Та треба знати, що перед благословенням бував звичайно похід церковний, а по благословенні співали молебень.

Лист 186-ий подає чин архиєрейського оснування церкви.

Начало оснуванію церковному і потченію кресту.

Пришед святитель на місто ідіже церкві бити і положит на себе епітрахил і фелон і взем камені три і положит на місті, ідіже хоцет бити святій трапезі і ту посереді трех каменій потичаєт крест деревян і став святитель, зря ко востоком, таже диякон: *Господу помолімся*. Молитва: Господи Боже наш восхотівий на камені сем создати тобі церкви. Таже ідет ко царским дверем прямо туже молитву глаголет. Це саме при південній та при північній стіні.

Потом же прийдет ко востоку, ідіже бити олтарю і взем секирю ударит трижди на углі, на десной страні глаголя: *Во імя Отца і Сина і Святаго Духа. Основаеть церкви во честь і славу святаго*, смуже будет наречено. Це саме робить від стіни, де є двері, та від південної і північної сторони. І начнут ділатели рубити. Аще ли будет била прежде церкви і святая трапеза будет тверда, і неразрушена, то да не двигнут ю, но священник да речет тую молитву єдиновою стоя посереді церкве зря ко востоку (4). Аще ли будет зиблющєся святая трапеза по вопрошеніі єпископа, да возмут єя священници своїма руками і да положат честно во устрани місті іли во олтар іноя церкви, дондеже новая церкви будет совершена. Мірянин же нікакоже да не притикаєтся єй.

Список супонує, що на оснування церкви приходить Архиєрей, бо так приписує 4-те правило Халкедонського Собору.

Святитель вдягає на себе епітрахиль і фелон, бо мантия, омофор і другі архиєрейські ризи зарезервовані в списку звичайно для митрополита (5). В наших часах святитель при оснуванні церкви

(3) Никольский К., *цит.твір*, стор. 789.

(4) Достойнство Божого дому спочиває в першу чергу на посвяченій трапезі, що є джерело ласк для всіх присутніх у храмі. Тому, коли трапеза в добром стані, а потрібно тільки перевести ґрунтовний ремонт храму, її, трапези, не рухають з місця. А накривши простиралом, переводять праці.

(5) Коли тут мова, що святитель бере на себе епітрахиль і фелон, то це також згідно зі звичаєм в київській митрополії. Сакнос в давнину був власністю

вдягає на себе епітрахиль, мантию й омофор, а також бере мітру й жезл і йде на означене місце з т. зв. хресним походом, тобто в сослуженні багатьох священиків, дияконів, монашої братії, клириків, церковних братств.

Архисрейське посвячення церкви було завжди дуже торжественне. Обряд посвячення вже зовсім розвинений у Київському Евхологоні і складається з тих усіх елементів, що їх бачимо нині на посвяченні храму. В навечеріє посвячення церкви правиться велика вечірня з литією. Береться служба обновлення храму.

Вечірню відправляють священики при замкнених царських дверях. Ставлять перед царськими дверми стіл та накривають його білим обрусом і кладуть на нього Євангеліє, хрест та інші церковні посудини як чашу, дискос, ложечку, копії, воздухи, тощо. Перед іконою Спасителя ставлять на аналою Мощі Святого, якщо немає близько окремої молитовниці. Також в святилищі ставлять стіл, а на ньому Святе Миро, пахучу воду, вино, кропильницю та й все інше, що потрібне до посвячення церкви.

Якщо Архисрей не може приїхати на торжество посвячення церкви, то посилає кого з достойніших священиків та дає йому посвячений антимінс. Якщо посвячує церкву Архисрей, то може й при тому рівночасно посвячувати й антимінси. Другий спосіб такий, що посвячує тільки саму церкву і кладе на трапезу вже раніш посвячений антимінс. Третій спосіб такий, що посвячує тільки самий антимінс, а пропускає всі інші церемонії посвячення храму. Ці три роди властиво не змінюють самої суті речі, а саме що для посвячення антимінса чи жертвенника обов'язкова присутність Архирея. Священик не може посвятити ані антимінса, ані Великого Мира, ані уділити священничих свячень.

Лист 187-ий подає посвячення церкви, що зачинається вечірнею з литією в навечеріє посвячення.

Чин биваємий на обновленіє освящаємаго храма:

І іже в нем святія трапези, по обычаю цареградской церкви і по всей митрополії. Прежде единого дне приходит к таковой церкви іже над священієм или священнопамятно или ин нікій церковник поручен служенію.

Уготовають же каменострогатели устроїти трапезу і положити

тільки митрополита, а єпископи відправляли у фелонах-поліставрах, тобто з нашитими чорними хрестами.

на столпи, якоже подобаєт утвержена бити. Пришед же потом архірей і преємлет святих мученик мощі, части три, да положит во судні іли оловяном іли мідяном, во чем подобаєт положеном бити і положит на дискос і звїзду ізверху і покриєт сударем і поставляєт у ближній церкві от тої нової і тамо поют вечерню і молебень і заутреню.

Вечерня же сице биваєт:

Пришед священник от великія соборная церкви і возложит на себе патрахиль єдин без фелона, аще ли которому попу велит, і той возлагаєт епатрахиль і став пред столцем, ідіже лежить святоє євангеліє і іна святая, наченшу ієрею вечерню: *Благословен Бог наш.*

Далі подана ціла служба обновленію храма, на вечерні й на утрені.

Посемже преже предваряєт священнопамятник іли ін церковник і подобная предуготовуєт, от інуд хотящая бити, вся нова і чиста, іхже кождо єсть в них, савани, рекши дві простири нови, убруси тріє, пояси три, ковер і узголовіє, рогозуну хартію, на пол прерізану іли на три части, на тлощу утвержаємих трапезу столпов, верв тонку, мастихи, воск моромор стрен і горнец, сосуд тепл, іли сткляницу іли возливало мідяно, іли глиняно, і губи четири, а плат біл, і кадило і свіщник, і оловяницу і вики дві, ов убо вина ісполнен, ов же мира, но не якоже ніщії писаша, калафон вина і кафон мира, імже кафон велика єсть міра.

Сїя убо уготовив преже варит церковник, повеліваєт воску во горнци разгорівшуся растаяти і тако мастію вложену, сипати моромор трений, розміршу ся яві количеству.

Посем велит всяко подвигнути могущее ізнести із церкви і ні кадила оставити.

Пришедшу убо святителєві, трапеза снемлєтєся долу со столпов і приклонитєся ко єдиной от стін, ізгнан будєт всяк простєц, і єдині же пребивають поповє і прочіі клирици і служебници, і яже на священія подобная, і всюдї твердо затвореном церковним дверем, святитель обличитєся во одіянїє святительское і с ним сущіі святителі і поповє і слуги одєждутєся во своя одєжда. Поверх беруть савани (тобто білі сорочки) і припоясуютєся. *Рогозною хартією* обвивають стовпи святої трапєзи і зливають горячим *воскомастихом*.

Святитель читає молитву: «Господи Боже наш вся творяй і строяй спасєніє роду чєловєческому». Поют псалом 144 трижди: *Вознесу тя Боже мой царю мой*. Священники очищуют місця, де

розлився непотрібно гарячий воскомастих. Потім псалом 22: *Господь пасет мя і ніщоже мя лиши́т.*

Святитель: *Благословен Бог наш всегда, нині і присно, і во віки віков, амінь.* І по амінь руками всюду притиснут трапезу тихо на причитаніє ко столпом і добре утвердити си. Яже бивають трапезі на столпіх стоящи, рекше на ногах іли на одному столпі. Требищу же сушу на четири угли.

По утверженні же трапези, ковор абіє пред святими дверми полагастя і возголовіє, і архідіякону глаголющу: *Поклоніше коліні Господу помолімся*, святитель же на нем коліні приклонит, молитя сиче: *Боже безначальний і присносу́щний, от не́битія во бі́тіє вся приведи́й, во світі живий неприсутнім і престол і́мя небо.*

Потім сктенія велика. І по аміні внидет святитель і станет пред святою трапезою, нітро сиріч мило грецкоє прієм, три крести творит ім на ней, посереді єдин і два оба поли (6). І тако от теплаго сосуда возлієт теплу воду, во требниці скляні іли глеком, над тою же главу приклонив, святитель молитя сиче: *Господи Боже наш освятивий води йорданскія.*

По скончанні же молитви тоя от таковия теплия води трикрати поливають трапезу, глаголя: *Во імя Отца і Сина і Святаго Духа*, і нітром потирающе ю і столпи, сам же і іні іже с ним єпископи пришедше і попове, губами потрут, по сем платом чистим льняним, якоже і на великій подобаєт четверток, на помвеніє священнія трапези, іли антиміси, єже суть поливасмій друзій теплій воді довольно, внегда же творит се глаголет псалом 83: *Коль возлюблена села твоя Господи сил.*

По скончанні же помвеніі і потреніі і рекут славу і глаголет святитель: *Слава Богу нашему во віки амінь.* Потомже нігді близ антиміси положшем, пріємлет святитель скляницю інанфі і ливана ісполнь і трикрати от него возливаєт на трапезу крестообразно, глаголя: *Окропиши мя іссопом і очищуся.* Се трикрати рек, совокупит і прочее псальма до конца. І рекут славу і глаголет святитель: *Благословен Бог наш всегда нині і присно.*

Посем прієм сосуд мира чиста ісполнь, іли с маслом смішена скудості діля, архідіякону глаголющу *Воньмім*, поливаєт святитель трапезу, глаголя: *Аллилу́я*, якоже і на крещеніє і творит ним

(6) Згадується виразно «грецьке мило», бо воно було приготовлюване з чистих речовин, змішаних з оливою та рожевою, пахучою, водою. Симеон Солунський при описі посвячення храму згадує про вживання мила. Никольський К., *цит. твір*, стор. 803-804.

Л. 201 на об. - Взір Антимінса
F. 201 v. - Modus faciendi Antimension

три крести, посереді єдин, а оба на поли два. Посем дав сосуд принесшему, всю сверху помазиваєт трапезу, і отри крест і на коєждо столпі творит крести три, посереді і оба поли, попове же паки положат на трапезі антиміси і на сія опроче ананфія іли от вина і от мира, довольно возливаєт, глаголемому псалму 132: *Се нині что добро і коль красно, еже жити братіи вкупі.*

І рекут славу і сам речет святитель: *Слава тобі святая Троице Боже наш во віки віков, амінь.* Потираємій же трапезі, антимінси возмуться от попов і преложатся. І возмет святитель глаголемий саван нов іли просто полотно, устроєни імія на чотирех концех верви тонкі, ємуже на трапезі простерту бившу, связуються верви крестом долі трапези іли по столпом і тако полагаються верху священній антимінси, вєгда же творят се, глаголют псалом 131: *Помяни Господи Давіда і всю кротость єго.* І ділу совершаєму, рекут славу і речет святитель: *Слава Богу нашему во віки, амінь.* І посем умивая руці, обрусом новим сія отирая, і пріємлет покрову рекше одініє святаия трапези, єй же абіє покриваємій глаголет псалом: *Господь воцарися.*

Глаголи єдиною іли дважди іли трижди. І тако славу рекут, і рекши *Амінь* подають святителю кадило, і кадящу єму святую трапезу і поповство і всю церков, глаголем псалом 25: *Суди Господи яко аз незлобою моею ходих.*

Єдин же от пришедших попов іли от святитель зади во слід ходит, нося сосуд с миром і творит от него три крести на коєждо столпі і на углєх церковних. Скончавшим же ся сим рекут славу. Потім мала єктенія і молитва: *Господи небу і землю, іже святую сію церков, неізглаголанною си мудростію основавий.* По *Глави ваша Господеві приклоніте*, ще одна молитва. І по аміні діякон глаголет: *Миром ізийдім.*

І совершається вся служба. По сих принесут святителеві кадило ново і оловца і свіщник, масло древяное, сам своїми руками ісполнит масла кандило і возжег свіщник сей і поставит во олтарі і прочєє сложив тогдa савани і обруси і всю святительськую одежду повеліваєт церковним слугам внести кандила і свіща і всю церковную твар. Вєгда же сі совершають, мало сам почнет.

І аще может в той день совершеніє творити всего священія, і обновленіє церковное, паки во вся святительская облечется ризи і ідет купно со попи і со прочим крилосом і со людьми во церков, во нейже положені биша мученик моцї. Аще ли не возможет в той день, отходит убо сам, биваєт же вечерня і всенощнос і заутренняя церкви пріємши святих мученик моцї.

Заутрія же святитель ту прийде со крилосом і людьми і діякону глаголющу діяконніки сиріч *Миром Господу помолімся*. І опослі ектенії поют трисвятоє, святитель же сам молиться сице: *Господи Боже наш вірний во словесіх і неложен во обітованіях, подавай святим мучеником подвиг добрий*. По *Глави ваша Господеві приклоніте* ще одна молитва. І по аміні возмет моці на главі своєї на святом блюді, предідуцим попом і святителем і крилосом і людем (7).

І глаголют півци тропар глас третій: *На камені вірнім создав церков свою благий*. І єгда приближаться ко священній церкві поют: *Слава тобі Христе Боже*. І вєгда прийдут ко середнім дверем церкви, затворенній сущій со прочими, возглашаєт святитель: *Благословен Бог наш*. І положившу єму блюдо с мощами на трапезі науготованній, півци убо по образу обновленія поют: *Возміте врата князи ваші*. Возглашають четци внутр: *Ато си цар слави*. І діякону рекшу: *Господу помолімся*. Молитва: *Бог і Отец Господа нашего Ісуса Христа, сий благословен во віки*. І другу молитву входную: *Владико Господи Боже наш уставивий на небесіх чини і воінства*.

І абіє паки взем моці со блюдом, положит на своїй главі, прекрещенним же бившим от него дверем і отвореном і всім по отворенії входящем рекут славу. Півци глаголют кондаки: *Яко вишнія тверди благоліпє*. Семуже півасму честния моці от святителя, во уготованнім їм місті, іли долі межу к восточнома столпома іже трапезу твержаєма єста на них іли жертвеннику держаєму ю, на середню часть єже ко престолу, миру же на ней святителю возливающу, полагается покривало на нем, і затворяють всюду состави того мастихією с воском і гупсом любо оловом.

Молитва: *Господи Боже наш іже сію славу пострадавшим по тобі святим мучеником даровавий*. І по аміні починають півци трисвятоє і вся божественная служба ісполняється послі священія же до скончанія 7 дній. Всегда же в таковій церкві служба совершається. Антимінсом лежачим под покровою святія трапези. По 7 же дній вземлються антимінси і прочее священнослуженіє і без антиміса бивает в ней, зане бити єй освященній.

В сучасних Требниках посвячення храму закінчується отпустом. Щойно по отпусті зачинається Божественна Літургія, а деякі устави

(7) Не говорить ся нічого про обхід з Святими Мощами кругом церкви і про те, чи треба йти за сонцем чи проти сонця, бо первісний обряд обмежувався радше до торжественного походу з Святими Мощами з церкви, каплиці чи іншого посвяченого місця, де ці Мощі зберігались, до новопосвяченої церкви.

згадують ще й про читання третього й шостого часа. Не так було в нас в давнину, коли посвячення храму було тісно зв'язане з Божественною Літургією. Отже по внесенні святих Мощів кінчився обряд посвячення церкви і відразу співали Святий Боже, прокімен і продовжувалась по чину Служба Божа, подібно як це є у випадках відправи Божественної Літургії з Вечірнею. Отже після парамій на вечірні (приміром у Великий Четвер) відразу слідує мала ектенія, Святий Боже і проче, а не завертається вже до початку святої Літургії, тобто до антифонів, малого входу і т.д. В часі освячення храму похід зі святими Мощами є одночасно й входом святителя у святилище для довершення святої Евхаристійної Жертви.

2. Антимінси та їх свячення.

На святій трапезі лежить антимінс, чотирокутний платок, колись льняний, нині шовковий, з іконою положення Христа до гробу. Антимінс - це наче б сам престол. В ньому є Мощі Святого, при посвяченні його Архиєрей помазує його на середині і на чотирьох рогах, де розмальовані Євангелисти або бодай символи їх святим великим Миром. Антимінс лежить на трапезі зложений, а відкривають його тільки на святій Літургії, а саме перед великим входом і так він остається аж до перенесення чаші на трапезу проголошення. В нас є звичай класти антимінс між два обруси на святій трапезі і цей звичай є старий та відомий не тільки в нас, але і в Греції.

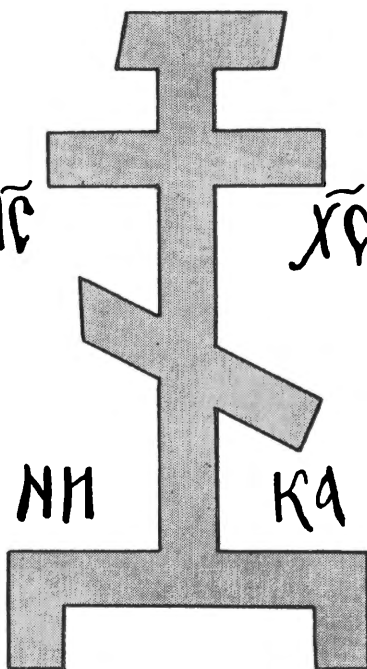
Антимінс має точний напис, коли й де він посвячений та який святий його посвятив. Антимінс мав колись виразне призначення для якоїсь церкви і так ще є нині. Бувають тільки т. зв. подорожні антимінси, а на цих немає напису для якої церкви чи молитовниці вони призначені, бо ж їх несуть чи везуть з собою священики місіонарі. Колись в давнину святий давав нововисвяченому священикові антимінс наче б документ, що священик рукоположений та й що має право відправляти Божественну Службу.

Початки антимінсів сягають в ту сіру давнину, коли Служба Божа правилась на гробах мучеників. На спомин отже тих відправ у катакомбах зачали уживати полотняних платків з вишитими мощами Святих. Стара форма антимінсів проста, тобто без ніяких прикрас або ікон. Такі антимінси зустрічаємо нині в музеях, наприклад в музею Кристоферратської обителі коло Риму. Новіші антимінси по-мистецьки виконані, а зображення Христа у гробі має вигляд плащаниці.

Технічна справа виготовлення антими́нсів нині складна, чи радше вимагає багато труду. Але зате антими́нси для подорожніх цілей, для місіонарів, полевих священників, тощо дуже придатні та цінні. Наші антими́нси поширюються нині і між латинським клиром.

Київський список має на 201 листі на обороті пояснення як приготувляти антими́нси, як розмальовувати їх та який напис на них помістити: Відати же подобаєт яко антими́си пре́жде священія крають і шиють і перут. По священі́ї же нічто́же на них творятся тако́ваго, но то́чію на́писуєтся на них си́це:

Освятися олтар
і Спаса нашего
святаго (імярек) пре -
митрополи -
і всея Русі
князі (імярек)
зді. В літо
місяця которо -
на памят
настоя -
(імярек)

великаго Бога
Ісуса Христа. Во імя
освященном (імярек)
том кієвським
при великом
а положен бисть
індикта,
го
святаго
щаго

Свячення антими́нсів в давнину відбувалося при нагоді посвячення церкви. Але святи́тель посвячував також антими́нси в своєму катедральному храмі або в іншій якій церкві, звичайно у Великий Четвер. Якщо святи́тель посвячував не храм, але самі антими́нси, то ключар приносив антими́нси перед Божественною Літургією до церкви і ставив їх на підносі. Священники відтак клали антими́нси разом з підносом на святій трапезі, на тому місці, де звичайно лежить святе Євангеліє. Святе Євангеліє тоді ставиться на трапезі так, як на Божественній Літургії на час освячення Святих Дарів.

Святі Мо́щі, призначені для антими́нсів, приготувляють і кла-

дуть на дискосі та й покривають їх зіздою і малим воздухом і ставлять на жертovníку, де й горять свічки. Святитель посвячує антими́си перед початком Божественної Літургії. Поверху всіх риз вдягає він сіндон, тобто білу одіж, подібно як при освяченні церкви. Та й обряд свячення антими́сів зовнішньою своєю формою нагадує свячення церкви.

По освяченні антими́сів відправляється на них Божественна Літургія. Вони лежать на святій трапезі упродовж 7 днів і кожного дня має відправлятися на них Служба Божа. Потім антими́си забирають до ризниці і розділюють між потребуючих священників (8).

Чин свячення антими́сів в нашому списку є на 202 листі:

Послідованіє єгда хоцет святитель свящати антими́си.

Повеліває єдиному от клирик іскусну, і укажет різати антими́си от полотна четвероугло, і на всяк уголь четвероугли платки пришивати, і во єдиной страні промежу углов пришивати платок такожє четвероуглений, і не дошивати єго но оставляти місто, отнюдуже класти в нем от святых мощей мученических (9). Вземже святія мо́щі мученическія і раздробляє їх на дробно, імія на се власть і держа я в чистом місті. Колодку і долото і молоток, по сем положив, во святоє блюдо святія мо́щі і покрив зіздою і наверху сударем і принес поставляє в нікоєм чистом храмі приближающемся, в церкві на престолі. Іли аще єсть соборная церкви, поставляются во предільную церков. І ту принесеним і поставленим антими́сом на томже престолі. І ту совершається вечерня і заутрення священію вся.

Таже і уготовані суть савани, іже суть біли сіндони дві, сиріч полотна іли саван шит на се, таже убруси три, єже єсть рукоутиральники таже пояси три, тапита сиріч ковер і возголовіє, таже єдин сосуд ісполнен великаго мира, а другий родостами, єже єсть цвітная вода. І аще ли ність вмісто єго вина ісполнено і свіщі і фіміян, сія убо уготовляє предваривший церковник і повеліває та вся внести во церков. На заутрія же пришедшу святителю і ізго́ним биваєт всяк мірскій чоловік от мала і до велика.

І єдині остануться со святителем священники і діякони і прочіі клирици служащі і вся яже ко священію потребная. І отвсюду

(8) Никольский К., *цит. твір*, стор. 814 і далі.

(9) Тепер вкладає святитель мо́щі тільки по-середині антими́су, а не по-середині його та по чотирьох рогах, подібно як при свяченні трапези. Мо́щі вкладають в один тільки ящик.

кріпко затвореним дверем церковним, таже принесені бивають антиміси они всі, і поставлені бивають на престолі болшім, ідіже со-
вершається священію служба.

Святитель же одівається во всю святительскую одежку, і аще кто суть в ними святители і священници і служебници рекши діяко-
ни своїми одіваються одеждами. І тако ту стоя святитель на своєм орлеці, і одівають єго верху святительскія одежди савани, со преду убо от грудей даже до ногу доставая. Со заду же под пазухи ко хребту обоіми конци снято совокуплено і святасмо попрежде поя-
сом стягнуємо. Возлагаютьжеся тому на коюждо мишцю убриси по єдиному, пояски привязасми (10). Тако украшен входить вкупі с вослідуючими єму во олтар. І став пред престолом со всім чином священническим... над антиміси глаголет молитву сію: *Господи Боже Спасителю наш, іже вся творяй і строяй о спасеній рода человека.*

Псалом 144: *Вознесу тя Боже мой.*

Святитель: *Благословен Бог наш.*

Молитва: *Боже безначальний і присносуущий, іже от несущих всіх бити вся привед.*

По молитві ектенія велика. Входить святитель во олтар і ста-
нет пред святою трапезою таже принесена биваєт тепла вода во укропниці іли во рукоумивальнику. К сей же святитель главу при-
клонь, молиться сице: *Господи Боже наш освятивий води йорданскія.* Таже псалом 83: *Коль возлюблена села твоя.* Таже глаголет: *Во ім'я Отця і Сина і Святаго Духа.* Губою мажа антиміси, творя три крести на кійждо їх, глаголя се: *Окропиши мя іссопом і очищуся. Благословен Бог наш.*

*Посем прієм мира чиста сосуд полн іли с маслом змішана ску-
дости діля,* архідіякону глаголющу: *Воньїм,* поливаємїй трапезі глаголет *Аллилуїя,* якоже на крещенії і творит ім три крести, єдин посереді і два оба поли. По сем дав сосуд принесшим, і всю сверха помазиваєт трапезу по трикрати на коємждо столпі трикрати, посре-
ді же оба поли, попове же і паки положат антиміси на престолі і на сія і прочая. Родостами і от вина і от мира довольно возливають єго.

Таже псалом 132: *Се убо что добро іли что красно.*

Посем святитель глаголет: *Слава ти святая Тройце Боже наш во віки.*

І антимісом прелагаємом на іну страну святія трапези. І гла-

(10) Ці савани були отже куски білого полотна, що його прив'язували зпереду та ззаду поверх святительських риз. Нині роблять це в простіший спосіб, а саме шиють т. зв. синдон на форму білого стихаря.

голем псалом: *Помяни Господи Давіда і всю кротость его*. Посем: Слава і нині.

І святитель глаголет: *Слава Богу нашему во віки*. По сих же ізмиває руки, обрусом же новим ті отер. Посем псалом: *Господь воцарися в ліпотоу облечеса*. Таже дає кадило святителю і тому кадящу антими́си, обходять святую трапезу трижди (11). Таже псалом 25: *Суди Господи яко незлобою моею ходих*. Мала екте́нія. Молитва: Господи небеси і землі, іже святую си церков неі́зреченною мудростію основа́вий.

По *Миром ізийдім*, ісходить святитель і іде́т ко храму, іді́же лежат святі́ї мо́щі со священники вкупі і со прочим причтом і людьми. Святитель знімає з себе савани, якщо церква далеко, а якщо святі мо́щі близько, то не знімає. Над мо́щами говорить молитву: *Господи Бо́же наш вірний во словесіх своїх і не́ложний во обітовані́ях своїх*. В часі походу з мо́щами співають тропар: *І́же на камені віри создав церков свою́ бла́гий*.

Як поставлять святі мо́щі на престолі, каже святитель: *Бла́гословен еси́ Христе́ Бо́же наш, всегда́ нині і прісно*.

Молитва: *Бог і Отецъ Господа нашего́ Ісуса Христа, сий́ благословен во віки, і́же завісою́ плоти́ своєю́*.

Тропар: *Яко́ ви́шнія́ тверди́ благолі́піє*.

Таже пріе́мше воск те́плий і смішають по три части от святых мо́щей, аще су́ть ізби́льно і кладут антими́си вси священники і дія́кони, со утве́рже́нієм всяким по́ложені́ї святых мо́щей во антими́си.

Молитва: *Господи Бо́же наш і́же сію́ славу і́же о то́бі постра́давших свя́тих му́ченик дарова́л еси́*.

Поті́м слідує́ друга́ й тре́тя молитва на по́ложення святых мо́щів. Посем сотвора́єт святитель *отпуст*.

Так звані подорожні антими́нси зовні́шньою формою ні́чим не рі́зня́ться від зви́чайних антими́нсів, що маю́ть своє́ призначе́ння. В них тільки відмінний на́пис, поданий на листі́ 207 на оборо́ті: Аще коли́ прилучи́тся святителю́ освяща́ти подорожні́ антими́си, пишеться си́це:

Подви́жний свя́тий престолъ вели́каго Господа́ Бога і́ Спа́са на́шего Ісуса Христа. Во і́мя свя́таго (і́мярек) освя́щен е́сть во гра́ді (і́мярек) і во церкві́ (і́мярек) преосвя́щенієм (і́мярек) митропо́литом ки́ївським і всея́ Русі́, при вели́ком князі́ (і́мярек), в лі́ті, інді́кта і міся́ца, на́память на́стоящаго свя́таго (і́мярек).

(11) Згідно з нашим теперішнім звичаєм святитель кадить святу трапезу кругом аж сім разів.

Повищий напис є по обох боках накресленого трираменного хреста.

Зараз же по свяченні антими́нсів є поданий ще один короткий чин, а саме над трапезою, що була зрушена з місця. Такої трапези наново святити не потрібно, вистарчить тільки відправити короткий чин, як подає лист 208-ий.

Чин і устав биваємий, в негда нікако позиблется святая трапеза. Цей чин відправляється перед Божественною літургією.

Пріємлют святую трапезу святитель убо і со сущіими ту священици і ніції ініі аще суть от єпіскоп і полагают ту на столпїх поюще псалом Давідов 144: *Вознесу тя Боже мой і царю мой.* Як отирають воскомастих, співають псалом 22: *Господь пасет мя.* Потім каже святитель: *Благословен Бог наш всегда нині і присно.*

Пригнітают руками святую трапезу. Таже прієм кадило святитель кадит окрест ѿ. Потім велика єктенія. Молитва: *Благодарим тя Господи Боже сил, єгоже своєю благодать ізливишаго на святія своя апостоли і на преподобнія наша отци.* Потім зачинають співати Святий Боже і слідує далі свята Літургія до кінця.

БОГОСЛУЖБИ НА ВЕЛИКІ ПРАЗНИКИ ЦІЛОГО РОКУ

1. *Архирейська Богослужба на новий рік.*

Новий рік горожанський починається в нас й у цілому світі тепер з днем 1 січня, коли припадає Празник Обрізання Господа нашого Ісуса Христа та Празник святого отця Василія Великого. Раніш зачинали новий рік навесну, а саме 1 березня, потім 1 вересня, бо в римлян 1 вересня (септембрія) зачинався т. зв. індікт, тобто круг 15 років. Той останній спосіб числення років прийнято в Церкві по едикті Константина, як Церква вийшла з катакомб на волю.

В часослові отже під днем 1 вересня написано: *Начало індікта, сиріч нового літа. Індікт єже єсть указаніє, єсть реченіє латінсков, от кесарей римских обрітеннов. І 15 літ содержаше і паки от перваго начало приємляше.* В тойже день церков благодареніє приносить Богу о плодіх, того літа пріятих, і в прочая літа, молится да земля дасть плоди своя.

З введенням християнства на Україну святкували новий рік 1 вересня і так упродовж довгих століть. В Росії щойно 1700 року проголошено день 1 січня за день нового року (12).

Так отже наш Київський список має окрему службу, молебень нового року, що його правив сам святитель. Крім молебня відбувався також процесійний похід.

Список подає святительський молебень на новий рік, а саме на 234 листі на обороті та крім цього й службу, що її правлять самі священники без святителя.

Місяца септембрія в первий день во начало індікту се же єсть новое літо.

По заутрени ісходить святитель одівся во всю святительську одежку, входить во святий олтар, предходящим діяконом, сторонними дверми і третицею тамо пред святим престолом поклонившися, цілуєт святий престол і знаменає кадило, архідиякон пріємля время,

(12) Никольский К., *цит. твір*, стор. 543.

і диякону ізийти повелює і глаголати *Благослови Владико*. Святитель же *Благословенно царство Отца і Сина і Святого Духа*. Диякон співає мирну ектенію. Відтак святитель читає молитву: *Господи Боже наш помяни нас грішних і недостойних раб твоїх*. Текст цієї молитви той самий, що третьої світильної молитви, яку нині читається на вечірні, в часі предначинательного псалма. Слідую друга молитва, текст якої той самий, що на утрени, по просительній ектенії, а саме: *Господи святий, во вишніх живий і на смиреннія призираєш*.

По цих двох молитвах святитель виходить з святого місця, «первіє диякон імія в руці кадило, потом держай крест поддиякон, і по сем диякон с євангелієм і по сих святитель, не поддержим ніким же». Півці співають тропар нового року *Іже вся твари содїтелю*. Святитель стає на амвоні, євангеліє імія є десня страна, крест же от лїва і кадило.

По словах диякона: *Благослови Владико*, святитель співає: *Благословенна слава Господня от міста святого єго, нині і присно і во віки віков*. І виходять походом з церкви. У дверей церковних святитель накриває голову (мабуть клобуком), а хор співає тропарі: *Помилуй нас Господи, помилуй нас*. На церковнім подвір'ю співається *сугуба ектенія* з окремими прошеннями за Боже благословення в новому році. Потім слідую молитва: *Бог і Отець Господа нашего Ісуса Христа, сий благословен во віки, послав єдинородного ти сина во мір*. Слова цієї молитви майже дослівно взяті зі служби святого Василя Великого, а саме з молитви по *Ізрядно*, коли священник молиться за світську власть і за Божу поміч та опіку для вірних. По молитві півці співають псалом *73 Вскую Боже отринул ни вси до конца, разгнївася ярость твоя на овци пажити твоея*. По псалмі диякон співає *малу ектенію*.

По малій ектенії перший антифон, псалом *Блажен муж іже не ідет на совет нечестивих*. На кождий стих псалма хор відповідає припів: *Заступи мя, Господи, заступи мя*. Знову мала ектенія і починають співати антифон другий, псалом: *Вскую шаташася яззи і людїє поучишася тщетним*, з припівом на кождий стих *Молитвами Богородици, Спасе, спаси нас*.

По другім антифоні знову мала ектенія і третій антифон, псалом *Тебї подобает пїснь Боже во Сїонї і тебї воздасться молитва во Єрусалимї*. Слідую тропар: *Прибїжище і сила наша Богородице, державная помощї мірови, молитвами твоїми спаси град свой от всякія нужи, єдина благословенная*. Припів: *Услыши ни Боже спасителю наш, упованїє всім концем земли*. І щєраз тропар *Прибїжи-*

ще і сила. Другий припів: *Благослови вінець літу благости твоєї*. І третій раз тропар *Приблизьте і сила*. Слава і нині: Тропар тойже голос 4-ий: *Іже воістину і во правду Богородица мнячися яко мати, со дерзновенієм Сину своєму і Богу нашему, соблюди град і ізрядніє покрову притекающих, і о тобі державу їмущє, к тобі прибігающе пристанищу істині, єдиной представительниці роду человеческого*.

Ектенія: *Помилуй нас Боже по великій милості*. Замітне тут те, що по співі тричі *Господи помилуй*, святитель благословить народ так, як це збереглося у нас в часі сугубої ектенії на Божественній літургії. Святитель *благословить трикратно* на кожде з трьох прошень. По возгласі ектенії: *Яко благ і человеколюбец Бог єси, диякон співає: Премудрость*, а хор прокімен глас 3: *Велій Господь наш і велія кріпость єго і разуму єго ність числа*. Стих: *Хваліте Господа, яко благ зиждяй Єрусалима Господь*.

По прокімені апостол: *Ко Тимотею першого посланія*. *Чадо тимотєє, молю убо прежде всіх творити мольби, молитви і моленія, благодаренія о всіх чоловіцїх - аж до слів - учитель язиков во вірі і істині* (тобто: I Тим. 2, 1-7).

По Апостолі Аллилїа і стихи: *Тобі подобаєт піснь Боже во Сїоні та Благословиши вінець літу благости твоєї*. От Луки святоє євангеліє, сам прочитає святитель. Во время оно прийде Ісус в Назарет, в немже бі воститан і взийде по обичаю в день суботний на сонмище *аж до слів і дивляхуся о словесїх благодати ісходящих от уст єго* (Лк. 4, 16-22).

По євангелії співає диякон ектенію сугубу *Рцїм всі*, що має аж 13 прошень, за церковну й світську власть та за Боже благословення для міста, для держави, воїнства. Після десятого прошення ... *за ізбавленіє града сего і всякого града і страни і міста от града і губительства, от труса і потопа, от огня і меча і от различных болїзней* ... люди відповідають сто разів *Господи помилуй*.

По сугубій ектенії молитва: *Владико Господи Боже наш іже живим іпостасним ти словом*. По цій молитві *Мир всім і на Глави ваша Господеві приклонїте* - святитель читає другу молитву та дає отпуст.

Якщо святитель не міг з якої причини сам відправляти Богослужби на новий рік, то відправляли її священники, менш торжественно як показує лист 239 на обороті:

Служба новому літу, аще ли кромі святителя, облекше попове, і вземше крести, ідут ко вратам, поюще Святий Боже, і ставше в реченнім місті і речет диякон: *Благослови Владико і речет поп: Бла-*

гословенно царство Отца і Сина і Святого Духа. Диякон співає мирну ектенію, а по ектенії відразу перший антифон *Блажен муж*, подібно як і при відправі чина з участю святителя і все проче аж до Євангелія включно. По Євангелії ектенія сугуба й молитва святого Василія Великого « глаголемая во всякую потребу, за безведріє, за умноженіє дождя, во смертоносную язву: Владико Господи Ісусе Христе, страшний царю силам, творче небеси і землі... Продолжи Господи милость свою на люди своя, ратних прогоняй, і от іновірних соблюди ни, і от нападенія вражія ізбави ни, мір умири, страни укроти, глад умали, князя нашего во странах о грози бояря умудри, град устрой, церкви утверди, ієрея освяти, мніхи утверди, старія і юнія, мужа і жєни і младенца, спаси вся вірующая во імя твоє святое сушая в путь шествующая і по водам плавающая, і в странах земних і во бранем бившим, і в пліні заточеним, і в алканії і жажді; і в наготі і в терпінії мнозі, поволі і по нужи бившем во заточенії, і в ізгнанії і в біді і во страсті, і в нужи і в трудах і в болезнях і в печаліх страждующих, от дух нечистих і от враг одоліваємим, помилуй Господи братію нашу».

По молитві *Мир всім і Глави ваша Господеві приклоніте* та ще одна молитва, писана в тому ж чині, при участі святителя, й отпуст.

2. *Архиврейський чин винесення Чесного Хреста.*

Празник воздвиження Чесного й Животворящего Хреста має свою батьківщину в Єрусалимі. Святкували його вже в IV сторіччі. Початково мав він характер храмового празника, встановленого з нагоди посвячення Константинової базиліки святого Господнього Гробу (335 року). Дата посвячення новозбудованого храму сходиться з датою знайдення хресного дерева та й, згідно з переданням, мала б відповідати тій даті, коли Соломон посвятив свою святиню в Єрусалимі. Так отже від IV сторіччя приходили на Празник воздвиження до Єрусалиму численні паломники і його святковано дуже торжественно, нарівні з Пасхою та з Богоявленням. Празник воздвиження Чесного Хреста скоро поширився в цілій Церкві, так на Сході як і на Заході (13).

Хрест Господень віднайшла 326 року цариця Олена. Патріярх Макарій, взявши дорогу реліквію в руки, вийшов на амвон, щоб

(13) V. THALHOFFER-EISENHOFER L., *Handbuch der Katholischen Liturgik*, Freiburg im Breisgau 1912, I. Band, S. 690.

показати зібраному народові. Люди падали навколішки перед святим хрестом і кликали: Господи, помилуй. Животворний хрест находився в Єрусалимі до 614 року, коли то попав в руки персам. В руках поган перебув святий хрест 14 років. Імператор Гераклій заключив мир з персами і тоді святий хрест вернувся назад до Єрусалиму. Празник воздвиження називається всемірним, на знак, що його святкує ціла вселенська Церква (14).

Празник воздвиження Чесного Хреста має деякі особливости, а саме підготовляють хрест і прикрашають його пахучими цвітами та після вечірні виносять з сусудохранильниці на святу трапезу, відтак на другий день, на утрєні після великого славословія, хрест виносять на середину храму та й кладуть його на аналої. Хрест почитають вірні, поклоняються йому до землі, цілують його. Він лежить на аналої аж до віддання празника. Перед ним світиться лампадка.

Чин торжественного архієрейського винесення Чесного Хреста в нашій списку поданий з усіми подробицями. Це не диво. Празник був в нас святкований торжественно, як один з великих Господських празників.

Чин винесення хреста на аналой, поданий на листі 242-му.

Місяця септембрія, во 14 (день) по заутрени, славословіє великое, поючим же братіям *Святий Боже*, облачится архієрей во вся священническая одежда. І входят с кадилом, предідушу єму світильнику, ко святій трапезі, і покадив тамо, і снимаєт на главу с диском святий хрест, і предідушим єму двіма лампадом, і носить єго до царских дверей, рекших великих врат церковних, і тамо пожидаєт до скончанія славословію. Начинают *Святий Боже*, приходит до среди церкви, приблиз царских дверей, там бо уготовану амвону, і честною паволокою облечену і речет святитель: *Премудрость прости*, і нам поючим тропар: *Спаси Господи люди своя*, святитель же поставляєт дискос со честним крестом на налої, і покадит крестаобразно і сотворяєт поклони три аще і субота ілі неділя, і прієм в руці честний крест со благоуханными василки, стоїт на амбоні, зря ко востоку, і глаголет во услышаніє всім: *Помилуй нас Боже*.

Наченше первую сотницу *Господи помилуй*, прекращает святитель трижды, тако приклоняєт главу, елико пядь отстояти от земля,

(14) Никольский К., *цит. твір*, стор. 524.

і помалу помалу возводить, дондеже ісполнит сотница, єгда успієм на 97 Господи помилуй, тогда возглаголає еклезіярх, глаголя і святитель станет прямо, нам поющим височе Господи помилуй трижди і обряща на полудне і назнаменає єдиною глаголя: Єще молимся о великом князі (імярек), о держави, побіди, мира, здравія і спасенія єго.

Далі слідує такий самий устав. А по скінченні другої сотки *Господи помилуй* святитель на амвоні обертається на захід і виголошує наступне прошення ектенії, а саме: О архієпископі нашом (імярек), о здравії і спасенії. При четвертім прошенні святитель звертається на північ. Потім виголошує п'яте прошення, звернений знова на схід. На всяком же востанії знаменає трижди, по скончанії же воздвиженія глаголет кондак: *Вознесийся на крест волею*. Начинаючим же нам піти кондак, святитель помагає честний крест на дискос і поклоняється трижди і цілує честний крест і тако порядку вся братія, подва-подва, почину їх. По кондаці поєм стихири глас 2: *Прийдіте, вірнії*.

Зараз по уставі винесення чесного хреста в 14 день місяця вересня в списку є коротка замітка про празники господські, богородичні й святих, про пости й коліноприклоненія, тобто про поклони. У великі празники немає поклонів.

3. Царські Часи в наєчеріє празника Христового Різдва.

Празник Христового Різдва не має свого відповідника в празниках жидівського народу. При святкуванні Пасхи чи празника Зіслання Святого Духа Церква не мусіла встановляти нового святкового дня. Старий Завіт знав празник Пасхи жидівської і святкував Зелені Свята, що відтак зійшлись з християнською Пасхою та з празником Зіслання Святого Духа. Натомість Христове Різдво має чисто християнську генезу. Празник цей наперед святкували в Римі, а щойно потім на Сході. В кожному разі у IV сторіччі він вже був святкований всюди. Дата 25 грудня не має нічого спільного з датою народження Христа. На вибір її вплинув час зимового сонцестояння і місцеві римські, хоч і поганські, традиції та й згадки на празники поганських сатурналіїв чи празника непереможного сонця з культу Мітри (15).

(15) V. THALHOFFER-EISENHOFER L., *цит. твір*, т. I., стор. 668.

Окремим торжественним богослуженням перед празником Христового Різдва є царські часи. Називаються вони так тому, що в них брав участь в Царгороді імператор, а в нас на Україні князь. Очевидно, що при тій нагоді був в соборі й митрополит. Ось тому й царські часи поміщені в Київському Евхологоні.

Складові частини царських часів ті самі, що звичайних часів. Різниця тільки та, що на них читається уривок зі Старого Завіту, Апостол та Євангеліє.

На 9-ім часі, після псалмів та після тропарів, диякон ставши посередині храму, читає сильним голосом стихиру: *Днесь раждається от Діви*, а відтак вносить многолітствіє. У старому Києві це многолітствіє вносив він наперед князеві, присутньому на богослужбі, а відтак митрополитові. По тім оба хори лучаться разом і співають ту саму стихиру: *Днесь раждається от Діви*.

Список показує деякі несуттєві різниці в доборі псалмів, а стихири мають деякі варіанти цікаві з чисто мовного боку.

Лист 244 на обороті і далі.

Послідованіє часов во навечеріє: праздники господскія, пред днем рождества христова, таже і богоявленія, таже во святій великій пятък, сице убо пріяхом піваємо, во святійшей велицій церкві божія мудрости, святій софії, священнику начало сотворшу сице: *Благословен Бог наш*.

Подані тут часи царські, перед Різдвом Христовим, отже й на маргінесі є замітка, що оточнює довгий титул, а саме: Відомо буди, яко сії часи токмо поют в навечеріє рождества христова.

Час Первий: По началі обичнім *Прийдіте поклонімся* тричі і відразу псалом 5: *Глаголи моя внуши Господи*. Потім псалом 44: *Отригну сердце мое слово благо, глаголю аз діла моя цареві*. В сучасних нам мінеях слідує псалом 45: *Бог нам приблизиле і сила, помощник во скорбіх обрѣтихъ ни зѣло*. Натомість у списку подано 47 псалом: *Велій Господь і хвален зѣло во граді Бога нашего в горі святій єго*.

Текст тропаря *Написовашеся іногда* має деякі відмінні форми. Ось його слова в цілості: *Описовашеся іногда со старцем Іосифом, яко от сімени давідова, во виффлємі Міріам, носящи во чреві безсіменное зачатіє* (замість пізнішого Рожденіє), наста же время рожденія, і міста не бі і ні єдинія обители, но яко красная полата, вертеп цариці показася, Христос раждається, прежде падшій хотя воскресити образ.

По богородичні *Что ты наречем*, аще проізволяєт настоятель, диякон глаголет *ектенію великую* (тобто мирну ектенію). По ектенії

йдуть стихирини, текст яких той самий, що в наших теперішніх мінеях. Перед прокіменом диякон співає малу ектенію. Те саме відноситься до читання з пророка Міхея: *Тако глаголет Господь і ти Вифлеме доме єфратов*, до читання апостольського з листу до Євреїв: *Многочасні і многообразні древле Бог глаголавий отцем во пророцях* і до євангельського зачала від Матея (зач. 2): *Ісус Христово рождество сице бі*.

По євангелії диякон співає ектенію: *Ісполнім молитву нашу господеві*. Потім: *Стопи моя направи і Святий Боже* та по *Отче наш* кондак: *Діва днесь превічноє слово*. Все проче на першому часі, як звичайно, і як в наших теперішніх мінеях.

Час третій. Має псалми - 66: *Боже ущедри ни і благослови ни*. 86: *Основанія єго на горах святих* та 50: *Помилуй мя Боже*. Всі стихирини, прокімен, читання зі Старого й Нового завіту ті самі, що нині. В тексті є тільки деякі архаїзми. На третьому часі також є три ектенії, тобто велика, мала й просительна.

Час шостий. *Немає яких особливих різниць або додатків*.

Час дев'ятий. На дев'ятому часі перед читаннями, по стихирі: *Днесь раждається от Діви рукою всю содержай твар*, співається многолітствіє для князя, що звичайно був присутній на відправі царських часів, зі своєю родиною і своїм почотом. *Многа літа сотвори Бог святоє царство їх на многа літа*. Аще ли прилучатся ту царіє (треба мати на увазі відправу у святій софії царгородській) сице глаголет, аще ли царіє ту будуть іли во церкві іли в полаті глаголет сице: *Многолітно сотворив, Богом вінчанно, Богом нареченно, Богом соблюдаємов, державноє святоє царство їх (ваше) на многа літа*. Поють трижди многа літа таже патріярху. *Всесвятийшему і вселенському патріярху (імярек) многа літа*. Півци убо поють трижди многа літа. Сице убо творимо єсть во царствующем граді, во святой Софії. *В нашей же Русі подобаєт інако преміняти глаголи, занеже нїсть царства*. Глаголати же сице подобаєт *Многа літа сотвори Бог великаго князя нашего (імярек) многа літа*. Таже сице. *Многа літа устрой Боже, благороднаго і христілюбиваго, богоізбраннаго великаго князя нашего (імярек) на многая літа*. Потом же і митрополиту сице. Преосвященнаго господина і владіку нашего (імярек) архієпископа митрополита київського і всея Русі, на многа літа. Потім шєраз співається стихира: *Днесь раждається от Діви*. По відправі дев'ятого часа співають обідницю, тобто іобразительні.

4. Царські часи в навечеріє празника Богоявлення Господнього.

Один з найстарших, найкращих та найбільш містичних Празників є Празник Господнього Богоявлення, по-грецьки Епіфанія або Теофанія, в наших літургічних книгах празник, знаний під назвою Просвіщеніє або Йордан, а ця остання назва на пам'ятку хрещення Ісуса Христа в ріці Йордані (16).

Першу згадку про святкування Богоявлення 6 січня маємо в святого Климента Александрійського (около 215 року). На Сході святкували спочатку в цей день подію народження Ісуса Христа. Під літургічним оглядом празник Богоявлення святкується подібно як празник Христового Різдва. В навечеріє обов'язує піст, в старину хрестили в навечеріє Богоявлення оглашених і тому й на Літургії Празника Богоявлення співають: Єлици во Христа крестистесь. На згадку хрещення Ісуса в Йордані відправляється в навечеріє велике водосвяття.

Царські часи в усьому подібні до царських часів в навечеріє Христового Різдва. В них брав участь колись імператор, а в нас на Україні князь.

Лист 259-тий та слідуючі подають текст часів. Деякі особливості в тексті ось такі.

Послідованіє часов піваємих в навечеріє просвіщенія.

Згадане послідованіє часів у всьому зовнішньому порядку відповідає тому ж послідованню царських часів в навечеріє празника Христового рождства. Псальми, стихири, прокімени, стихи до прокіменів і стихи до стихир, читання з Старого завіту, читання з Апостола та Євангелії та інші частини часів ті самі, що в теперішніх наших мінеях і великих часословах (виданих на Західній Україні). На часах також є три ектенії, а саме велика ектенія перед стихирами, мала ектенія перед прокіменом та просительна ектенія по прочитанні святої Євангелії. Текст тропаря «*Возвраща-*

(16) Нині на Сході Празник Богоявлення є передусім празником хрещення Ісуса в Йордані. Інші тайнства воплощення Божого Слова виключені. Тільки монофізити, що не прийняли празника Різдва Христового, святкують 6 січня три тайнства, а саме: Різдво Христове, поклін мудреців та хрещення в Йордані. Відносно латинської літургії, то треба сказати, що хоч вона бачить в празнику Богоявлення передусім об'яву Христа поганам, а мудреців славить як «*начатки языков*», то все ж згадує вона і хрещення Ісуса в Йордані та чудо в Кані Галилейській. JOURNAL P., *Il tempo di Natale*, в книзі MATTEIMONT A. G., *La Chiesa in preghiera, Introduzione alla Liturgia*, Roma 1963, p. 786.

шеся іногда Йордан ріка » в дечому відмінний своїми архаїзмами: Возвращашеся іногда йорданская струя милотію ієлісеєвою, вознесшуся Ілії і розділяшеся вода сюду і сюду і бисть єму сух путь вода во образ істиннаго крещенія, імже ми текуще житія переходим море, Христос явился на Йордані освятити води.

Якщо на царських часах був присутній архиєрей, то по молитві: *Іже на всякое время, по 40 разях Господи помилуй, Слава і нині, Чеснійшюу херувим, священник читав: За молитвами святого господина і владыки нашего Господи Ісусе Христе Боже наш, помилуй нас і відтак слідувала остання молитва часів.*

По часах правиться ще іобразительна або обідниця, як звичайно дещо скорочена, тобто по уставу посному, коли то не говориться іобразительних псалмів, а відразу по молитві дев'ятого часа « Владико Господи Ісусе Христе Боже наш », зачинають співати: « Во царствії твоєм єгда прийдеши помяни нас Господи » (*).

5. Велике йорданське водосвяття.

Як поглянути на чин великого водосвяття, будьто у старих, будьто в модерних Требниках, то впадає в очі велика подібність до тої частини чину святого Хрещення, коли священник посвячує воду чи пак купіль для хрещення оглашенного. Хрещення в давніх часах відбувалось на великі празники, передусім на Пасху та на Зіслання Святого Духа. Але скоро воно поширилось також на інші дні, а саме на Празник Богоявлення та на Празник Христового Різдва. На цю пам'ятку ще нині літургія замість « Святий Боже » співає « Єлиці во Христа крестистесе ».

Так отже в початках своїх велике водосвяття - то посвячення води в баптистерії для охрещення оглашених. Але водосвяття на Празник Богоявлення мало від самого початку ще інший змісл, а саме той таїнственний спомин хрещення Ісуса Христа в Йордані, коли то, як кажуть деякі літургічні тексти, і встановлена була свята Тайна хрещення.

Вода на Йордан освячується молитвою та призиванням всемогучої сили Божої, як теж зануренням святого хреста у воду. Це занурення символізує вхід самого Христа у йорданські води, « коли освятилось вод естество ». Крім хреста є ще інше занурення,

(*) В доборі Псалмів на царських часах Київський Евхологiон є дуже близький до Крiптоферратського списка, а цей останній сильно відбiгає від константинопільської традиції.

знане тільки в новіших Требниках, а саме занурення трійці свічок у воду, як також благословення й занурення пальців правої руки священика чи святителя. На згадку вседіючої сили Святого й Животворящего Духа священик, схилившись над водою, дихає на неї хрестообразно (17).

Про велике йорданське водосвяття згадують вже Тертуліян та святий Кипріяні. В Апостольських Постановках маємо й молитви на освячення води. Святий Василій Великий заступав думку, що чин освячення води передали самі Апостоли, а святий Іван Золотоустий говорить про особливі властивості посвяченої на Йордан води. Християни від найдавніших часів мали особливу набожність до йорданської святої води. Посвячена вода називається в літургічних книгах по-грецьки Агіазма, тобто святина (18).

Про те, для чого служить йорданська вода, згадує сама молитва: « Да всі почерпающі і причащаючіся іміють ю ко освященію душ і тілес, ко ісціленію страстей, до освященію домов і ко всякой пользі ізрядну ».

Водосвяття відправляли вдавнину радше в церкві, в притворі або в баптистерії. Відтак прийнявся звичай йти на ріку і там відправляти водосвяття, звичай очевидно на пам'ятку хрещення Ісуса в Йордані.

Київський Евхологій подає чин свячення води в храмі, у баптистерії, тобто в хрестильниці. Воду посвячує сам святитель в асисті священиків та дияконів.

Лист 273-ий та слідуєчі подають чин водосвяття.

Послідованіє просвіщенія святих богоявленій, внегода совершати заамвонну молитву.

Ісходит святитель ко хрестильниці, предідушим свіщеносцем, по нихже діяконом ідуцим со євангелієм, і священиком ідуцим по обичаю, півцем поюцим тропарі сія: Глас 8. *Глас Господень на водах вопієт глаголя. Днесь воднов освящается естество. Яко человек на ріку пришел вси, Блаже.* Слава і нині: *Прямо гласу вопіющаго во пустині.*

Потім слідуєчі парамеї. І став чтець у хрестильниці, глаголет діякон: *Премудрость* і чтець пророчество.

(17) MUZYCZKA J., *De aqua in liturgia byzantina*, Città Vaticana 1957, p. 24 et sequentes.

(18) Булгаков.С. В., *Настольная Книга для священно-церковно служителей*, Харков 1900, стор. 14-15. Точніший переклад слова « агіазма » є « свячене » або « освячене ». Цю назву уживають греки й на означення місця, де святить-ся вода, наприклад колодязь, джерело або фонтану.

В списку подано текст двох Апостолів, а саме Апостол до Коринтян: *Братів не хочу вах не разуміти, яко отци наша всі под облаком биша...* до слів *камень же бі Христос*, якщо Богоявлення припадає в поспий день, а якщо припадає в суботу або в неділю, то читається інший Апостол до Коринтян, а саме: *Братів свобод сий от всіх всім поработих, да множайшая приобретаю...* аж до слів: *сам неключим буду*.

«Євангеліє от Марка сам святитель прочитає». Мирна вкентія має додаткові прошення, такі самі, як в Малому Требнику нового римського видання, тільки в дещо зміненому порядку. Як диякон співає мирну вкентію, святитель тихо молиться: *Господи Ісусе Христе, єдинородний сине, сий во нідрі отчи*. По мирній вкентії, святитель починає великим гласом, во услишаніє всім молитву: *Славим тя владико, Господи, вседержителю, предвічний царю*.

Текст цієї молитви в багатьох місцях різниться від новіших текстів. Ось приміром місце в Малому Требнику: *Днесь мрак міра потребляється явленієм Бога нашого: днесь світом просвіщається вся твар свише. Днесь горняя дольним собесідуют: днесь священное і велегласное православних торжество радується: днесь прелесть разрушається і путь нам спасенія устрояєт владичное пришествіє*. А це саме місце в старому київському списку:

Днесь мрак міра потребляється явленієм Христа Бога нашого. Днесь лєсть разрушається і путь спасенія нам устрояєт владичним пришествієм. Днесь святая правовірная віра церкви возсія, духовное торжество празднуючи. Днесь горняя со дольними совокупляються і дольняя со горними ликовствуют. Днесь царствіє небесное іскупилом, і царству єго нїсть конца. Днесь вся твар поєт своего владыку. Тім і ми грїшніі величія чудес твоїх ісповідающе, со умиленієм вопієм ти глаголюще. Велій єси Господи і чудна діла твоя, і нї єдино же слово довольно єсть ко похваленію чудей твоїх.

При цих словах нічого не згадується про назнаменування води горючими трисвічниками, як це тепер є загальний звичай. Натомість молитва далі продовжується так наче й не була би перервана будь яким обрядом аж до слів: *Ти іорданскія струї освятил єси с небеси ниспослав Святий свой Дух і глави тамо гніздящихся сокрушил єси змієв*. Ти убо чоловіколюбче царю, прийди і нині пришествія ради Святого твоего Духа і освяти воду сію. І се убо святителю глаголющу трижди і воду такожде рукою благословляєт, на кійждо стих.

Згадані слова: *Ти убо чоловіколюбче царю* в нашому списку тричі під ряд переписані слово-в-слово, є, між іншим також, дея-

ким доказом на совісність та пильність рукописця. Молитва закінчується словами: *Сам і нині владико освяти воду сію Духом твоїм Святим*. При тому нічого не згадується ані про благословення рукою (бо це вже було) ані про дихання на воду, як це мають львівські й почаївські требники. При співі тропаря: *Во Йордані святий тріччя благословить хрестом воду*. Святий тріччя благословляє хрестом образно со святым хрестом, право низводя єго в воду, держа обіма руками, глаголя тропар сей гл. первий: *Во Іордані крестящущица Господи*. Таже приїмет васильки, кропит люди своя водою священою і тако всім освятишимся входить во церков і поєм Слава і нині: Глас шестий: *Воспойте вірній*.

В часі псалма: *Благословлю Господа на всякое время*, святий роздає антидор.

І буває відпуст празника: *Во Йордані креститися ізволивий от Йоана*.

6. Чин обмивання святої трапези.

Чин обмивання святої трапези у великий четвер відомий так на Сході як на Заході. В Римі він зберігається до наших днів. Во вечірні великого четверга в Римі знімають з святої трапези хрест та підсвічники, відтак індітію та всі обруси. У велику п'ятницю по утрени миють святу трапезу вином та водою. Обряду довершує кардинал-пресвітер дотичної римської базиліки, помагають йому священники та нижчі клирики. Про цей обряд згадує вже Ісидор з Сивілли. Свій початок завдячує він мабуть потребі ґрунтового чищення храму перед Празником святої Пасхи (19).

Сліди про чин обмивання святої трапези на Сході дещо пізнішого походження, бо щойно з X сторіччя. Та все вони такі, що кажуть заключати, що обряд був відомий вже раніш. В соборних храмах цей чин відправляли перед вечірню великого четверга, тобто по шостому часі. Відправляли дуже торжественно, бо умивання трапези довершував сам святий. По парохіяльних церквах має цей обряд довершити священник, в менш торжественний спосіб. Священник сам миє святу трапезу, причет церковний чистить стіни, вікна, долівку церкви. Хоч чин витворився з практичної потреби, то все ж він має символічний зміст внутрішнього очищення душі, що є храмом Святого Духа (20).

Лист 278 на обороті:

(19) V. THALHOFFER-EISENHOFER L., *цит. твір*, т. I, стор. 626.

(20) Булгаков С. В., *цит. твір*, стор. 538-539.

Чин і молитви биваючія на умовеніє святія трапези, во святій і великий четверток, святителем, по скончанії третієго і шестаго часа, биваєт сице.

Святитель облачится во всю святительскую одежду, внутрь олтаря, і єпископи, такожє і священници, і діякони, і глаголет святитель: *Благословен Бог наш.*

По началі обичнім співають тропар: *Єгда славній ученици. По тропарі святитель читає молитву: Господи Боже наш іже животворною ти смертію смерть умертвив.*

Тогда воскресют святую трапезу і собирают прах суцій на ней губою. І абів приносят укропник чист і на се уготований со теплою водою і знаменаєт святитель то, і прієм возливаєт то крестообразно на святую трапезу, і тако микот, со губами трущи, морскими чистими новими, глаголющи псалом 83: *Коль возлюбленна села твоя Господи сил, писан во священії церковном, трижди іли многажди, доколі ізмиют святую трапезу, і святую воду со губами збираючи во сосуд на се уготованный. Паки возливаєт святитель розостагму і тіми же губами і плати новими отирающе всю трапезу, стрегущи, яко да нікая капля падет на землю. Тако паки одівають ю. Одівающе же святую трапезу глаголют псалом 92: *Господь воцарися в ліпоту облечєся, доколь одіют святую трапезу. І тако паки святитель кадит по обичаю окрест і тако паки творит другуу молитву к собі: Милостивий і щедрый Бог, іже неізречення ради благости, ко службі пресвятаго ти і пречистаго олтаря, наше недостойнство воспрієм.**

І донеліже святитель молиться, вода яже от святія трапези ізбранная, проливаєтєся іли под святою трапезою, аще єсть місто, іли ідіже священници служат і умиваються. Губку, посічену на дрібні куски, роздають вірним.

7. Чин умивання ніг.

Чин умивання ніг, з богословського погляду вправді не найважніший, то однак дуже глибокий змістом. Належить він до цілости відправ великого четверга. Він прийнявся в цілій вселенській Церкві так, що було обов'язком довершити умивання ніг у великий четвер так по катедральних соборах як і парохіяльних церквах чи монастирських храмах. Вже 17-ий синод в Толєдо (694 року) виключає з церковної спільноти тих священників та єпископів, що занедбали у великий четвер відправити чин умивання ніг. В Римі колись Вселенський Архирей вмивав по Божественній Літур-

гії ноги дванадцяти дияконам, а по закінченні обіду в своїй палаті вмивав ноги дванадцяти бідним старцям, що цього дня сиділи з Папою при спільній трапезі. Але вже від XV сторіччя завівся звичай вмивати ноги 13-тьом убогим старцям або клирикам. Чому саме увійшло число 13 замість символічного числа дванадцяти Апостолів дає відповідь звичай, що в Римі Папа щодня давав обід 13 убогим. Звичай той завів ще Папа Григорій Великий, а передання каже, що спочатку було тільки 12 старців, але одного дня Папа Григорій побачив ще й тринадцятого чоловіка між ними. Був це Ангел, що появився в постаті жебрака. На спомин отже того чуда давали обід 13-тьом старцям. Це число увійшло й до чину вмивання ніг. Єпископ чи священник вмивав в Римі праву ногу клирика чи старця, витирав рушником і цілував її. Такий звичай є ще нині, коли ноги вмиває Вселенський Архисрей (21).

Нині в катедральних храмах відбувається умивання ніг на Літургії, по заамвонній молитві. Святитель виходить царськими дверми, без жезла, ніхто з священників його не піддержує і стає на амвоні. Перед святителем протодиякон несе Євангелію, два інші диякони умивальницю та рушник. На амвоні святитель сідає не на катедру свою, а на просте крісло або сталець, на знак покори. Протодиякон бере благословення та й приводить з святилища по двох священників-достойників, що представляють 12 Апостолів. Вони приходять не всі нараз але по два, наче б запрошені гості, що збираються на гостину.

В деяких помісних церквах був звичай вмивати ноги тільки 11-ти священникам, щоби в той спосіб поминути й згадку про Юду Іскаріотського. Святитель, коли вмиває ноги священникам, прикладає на одно коліно, вливає зі збанка на ногу кожного священника тричі води, а потім отирає рушником. Деякі святителі цілують ногу, інші руку священника, тоді як священник цілує архисрейську руку та мітру святителя. Архисрей в часі вмивання ніг задержує отже мітру на голові, хоч і скинув з себе всі ризи, за виїмком стихаря. При вмиванні ніг останнього священника, що представляє Апостола Петра, відбувається ще й діалог між святителем та священником (22).

Чин умивання ніг у Київському Евхологоні поданий на вечірні великого четверга так, наче б вона правилась без Божествен-

(21) V. THALHOFFER-EISENHOFER L., *цит. твір*, т. I, стор. 628-629.

(22) Никольский К., *цит. твір*, стор. 603 і далі.

ної Літургії. Це тому, що Божественну Літургію відправляли щойно по вечірні торжественно і на ній було посвячення святого Великого Мира, а подекуди й Антимінсів.

Лист 280-ий: умивання ніг.

Чин бивавмий во великий четверток на умовеніє ногам.

Во великій церкви цариградской, і во прочих митрополіях, по отпїтії притекти, по откровеніі і умовеніі святаго трапези і по разданіі губи. Ісходящим во притвор, середним затворенним сущим дверем, поставят налож одесную страну святителя, против учеником, і покриют індітією, на томже євангеліє і обапол два світилника со свіщами. І ідет святитель на уготовану єму восходницу, і сядет і ідет старійший от поддіякон і два архідіякони і поймают ученики од олтаря.

Відомо же буди, яко умивает святитель починая от послідняго таже і порядку і до болшаго, трем поддіяконом, трем діяконом, трем архієпископом, трем митрополитом. Аще не будет митрополитов і єпископов, но священници і діякони, і поддіякони, аще ли будут митрополити іли єпископи только єпатрахілі на себе положат, да біли фелони, аще ли архімандрити іли ігумени такожде. І діякони у своїх стихаріх і ораріх. І ідут наперед поддіякони, тако архідіякони і по них ученик старійшіі напереді, а за ними по два пойдут по своїх степенех, і прийдут ко усходници, ідіже святитель сідит, і сотворят поклон святителю, поддіякони і архідіякони і по них ученики по два ідут, і святителю поклон сотворят, іспустивши фелони, і ідут на уготовання ім міста, от лівую руку святителя, от усходници ниже подалі, і сядут на своїх містіх, рекше старійший више сядут, на петрово місто ближе святителя, таже і лохані уготовленній і воді теплої, і лентію імже препоясатися будет святителю, імже отирати ноги і сему всему предуготовлену, діякон речет: *Благослови владыко*. Глаголет святитель: *Благословен Бог наш*. Зачинається вечірня: Псалом 103 і мирна єктенія з додатковими прошеннями: О єже благословити і освятитися умовенію сему силою і діяством Святаго Духа. О єже бити во умовеніє скверни согрішенієм нашим.

По єктеніі співають: Господи воззвах к тебї і по псалмах стихири на шість глас первий:

1. *Іже лентієм поясался і умив нозі учеником твоїм Христе Боже.*

2. *Єлико благодїтельство прїяти хотяще вірній.*

3. *Христос Спас нас призирая на землю і творя ю трястися.*

4. *Петр стидящися умити нозі свої от пречистих рук.*

Слава і нині: *Днесь неприступний существом, діло раба воспріят.*

Потім пісня: *Світе тихій і прокімен: Момощ моя от Господа.* Відомо же буди, яко не держит вселенская церкви сих молитов глаголати, токмо в монастирїх сія молитви глаголют.

Соборния же святая церкви цареградская, і по всім митрополієм держат послїдованіє послї стихир, что поют на *Господи воззвах*, і опослї прокімена чтет первое євангеліє умовенію, опослї євангелія Сподоби Господи, таже піснь 5 і 6 первого канона великаго четвертка поют, аще проізволяєт святитель і молитву чтут, сице: послї прокімена двї молитви, єдина глаголет велигласно, а другая тайно. Послї же возгласа діякон глаголет: *Сподобитися нам.* Євангеліє первое, послї же умовенія второе євангеліє сам прочитаєт святитель. Послї же євангелія: *Сподоби Господи вечер.* Таже святитель молитву третюю велигласно. Послї же поют піснь пятую і шестую канона великаго четвертка. Разумно же будет і се, яко аще повелит святитель, якоже держит соборная церкви, послї прокімена діякон глаголет, сподобитися нам, святителю сїдящу на своем мїсті, і чтеться євангеліє умовенію, послї же умовенія святитель ісходит на своє мїсто і обличить в ризи, і чтет сам второе євангеліє, тогда і учеником стоящим, потом *Сподоби Господи вечер*, послї же поют піснь пятую і шестую канона великаго четвертка. Потім молитва: *Боже преблагий, непреступний божеством.* По *Глави ваша Господєві приклонїте*, святитель читає другу молитву. Читається євангеліє від Івана: *Во время оно, прежде праздника пасхи, відий Исус.* На слова: *Встав с вечера і положи ризи своя*, святитель іскладиваєт з себе омофор і потом сак іли фелон, і донелі сія снімаєт з себе святитель священник то єдино глаголет: *Востав с вечера і положи ризи своя.*

При дальшїм читанні євангелії святитель поясается лентієм і вливає воду до умивальниці та й починає от послїдняго омивати десния їх ноги, і отирати лентієм, і по отертїї назнаменаєт десною рукою на плєснї і тако ціловаєт. Се тако творя от послїдних і до болших і донеліже умиваєт єдинонадесятим ноги, священник тоже єдино глаголет: Потом влія воду в умивальницу і начат умивати нозі учеником; і отирати лентієм, імже бі препоясан.

Єгда же прийде ко 12 верховному, тогда глаголет священник: *Прийде же ко Сїмону Петру і глаголет єму той.* А верховний отвіщеваєт: *Господи ти ли мої умивши нозі.* Отвіщеваєт святитель:

Єже аз творю, ти не віси нині, розуміши же по сих. Глаголет верховний Петр: *Не умиєши ногу мою во віки.* Отвіщеває святитель: *Аще не умию тебе, не імаши части со мною.*

Тогда востав верховний мало, яко прешрашен, і руки воздвиг под фелон, показує рукою правою к ногам, глаголя гласом тихим, во услишаніє всім: *Господи, не нозі токмо, таже* показує рукою глаголет, *но і руці.* Обрав показує на главу, тую мало приклонь глаголет: *І главу.*

Святитель глаголет: *Ізмовенний не потребує, токмо нозі умити, єсть бо весь чист, і ви чисти єсте, но не всі.* Тогда верховний сїдає і умиває і тому святитель ноги, якоже і прочим предварив. Таже возглашає священник конец святого євангелія. По скончанії умовенія прийде святитель на усходницю. І по сем доместик, єже єсть у поддіяконіх і дає святителю умитися, тогда дають тую воду умовенную людям, і кроплять єю. І сніме лентій і п'ястія полотняная, посем возложит на ся ризи, і разгнеє євангеліє. Потім святитель читає євангелію від Івана: *Во время оно, єгда уми Ісус нозі учеником.*

По євангелії читають: *Сподоби Господи,* а потім святитель читає голосно молитву: *Господи Боже наш іже по многій милості своєї ізліяє себе і образ рабій приїм.* По цім співають пісню п'яту й шосту канону великого четверга: *Союзом любве связаєми апостоли. Яко неодолимую держащи.* Учеником показує смиренія владика образ.

По стихирах співають: Нині отпускаєши і трисвятоє, а по Отче наш тропар Богородице Діво та Єгда славній учениці. І відразу отпуст. По отпусті зачинають Божественну Літургію святого Отця Василя Великого.

Лист 284 на обороті:

У великий четвер на святій Літургії:

Пісня: Вечери твоєї тайни, Прокімен, Апостол, Євангеліє.

Листи 285-288 подають текст пісні Вечери твоєї тайни, Апостола та Євангелію, що читається у великий четвер на святій Літургії.

8. Утренняя святых і спасительных страстей Господа нашего Иисуса Христа.

Богослуження страстного тижня в старих книгах, отже і в Київським Євхології, так розложені, що вони відповідають і часам дня, коли стались дотичні євангельські події. Так отже Божественна

Літургія великого четверга відправлялась пізно вечером, на згадку Тайної Вечері. Потім була деяка перерва на спочинок вірним чи в монастирях, монастирській братії. В ночі, коло 2-ої години, перед сходом сонця зачиналась утрєня страстей Господа нашого Ісуса Христа. Властиво ця утрєня мала правитись упродовж цілої ночі, на згадку терпінь Христових у Гетсманському саді, схоплення Ісуса, ведення до Анни й Каяфи, бичування, вінчання терням. Тому на цій Утрєні читаються 12 Євангелій, з усіх чотирьох Євангелістів, наче б для відзначення 12 годин ночі. Перед читанням Євангелій відбувається кадження, а на знак побіди Христа над адом та смертю вдаряють у всі дзвони. Дзвонять так, що на першу Євангелію раз і коротко, на другу двічі, на третю три рази, щоби дати знати відсутнім в селі чи місті, котре Євангеліє читається. Замість звичайного припіву Слава Тебі, Господи, слава Тебі, співається: Слава страстем Твоїм, Господи. Читання Євангелія слухають вірні з запаленими свічками в руках на знак полум'яної любови до страдаючого Спасителя. Декуди читають Євангелії святих Страстей не з царських дверей, а посеред храму (23).

Лист 288-ий:

Во святий великій четверток позді, во святія страсти, владыки Бога Господа нашего і Спаса Ісуса Христа.

Знаменаєт во вторий час ноци, собираємся во церковь, благословившу ієрею, начинаєм заутреню, царю небесний, трисвятоє, по Отче наш, священник: *Яко твоє єсть царство.*

Початок утрєні отже звичайний, наперед моління за світську владу, потім Слава святій та шестипсальміє. В часі тропаря: *Єгда славній ученици ієрей кадит церковь по обичаю і дають свіщі братії, ієрей же воскладаєт токмо на себе патрахиль да фелонь.* Подобаєт же діякону кадити святую трапезу на всяком євангелії. По обкаджені церкви мала єктенія і читається перше страсне євангеліє.

Сіє же послідованіє биваєт в монастиріх, во прочих церквах крім соборної. Подобаєт відати, яко послідованіє биваєт в соборній церкві, ідіже єсть святитель, і входить святитель во олтар і тамо одівається во всю святительську одежку ... таже кадит святитель около престола і дають свіщі крилошанам ... і чет святитель перовоє євангеліє, стоя промежи царскими дверми, обратився на запад, стоящим священником вні олтаря, пред святыми дверми в ризах і

(23) Булгаков С. В., *цит.* твір, стор. 545 і далі.

прочим крилошаном, обапол і свіщи в руках держащим, пред святителем одалі, єдиному от поддіакон держащу посох, другому же світильник со свіцею горящею. Тако святитель четет первое євангеліє і прочет євангеліє, развлачится от одежда і ідет на своє місто, старійший же поп четет прочая. Перше євангеліє, від Івана, написане на чотирьох листках, тобто на восьми сторінках рукопису. Зараз безпосередньо по першій страсній євангелії слідує текст другого євангелія.

Так отже в соборній церкві святитель читає першу святу Євангелію, вдягнений він у всі ризи, а перед читанням Євангелії сам кадить святу трапезу, святилище, іконостас, служителів та людей. Дальші Євангелії читають священники по-черзі. По прочитанні 12-ї Євангелії дзвонять дещо довше у всі дзвони і потім дзвони мовкнуть аж до Утрени Празника святої Пасхи.

9. Царські часи великої п'ятниці.

Царські часи великої п'ятниці подібні зовнішньою формою до часів перед Різдом Христовим та перед Богоявленням. Вони правляться у велику п'ятницю перед полуднем і закінчуються обідницею або іконостасною. На них помітне є читання довших страсних Євангелій, на кожному часі по одному Євангелію. Часи ці ще й тому торжественніші як звичайні часи, а навіть ті з-перед Різдва Христового й Богоявлення, бо у велику п'ятницю не правиться Божественна Літургія на знак смутку. Божественна Літургія - це таїнственне повторення хресної жертви на Голгофі. Так отже в сам день празника цього великого дня смерті Христової немає в нас ані повної Божественної Літургії ані навіть Служби Пржедєосвященних Дарів. Божественна Літургія правиться тільки тоді, коли у велику п'ятницю припадає празник Благовіщення Пресвятої Богородиці. Тоді й є окремий устав, що каже як і коли правити царські часи та Божественну Літургію, коли правити вечірню та вносити плащаницю (24).

Тому що на часи у велику п'ятницю приходили в Царгороді царі, а в Києві великий князь, то й в них брав участь звичайно і сам митрополит та інші єпископи, присутні в Києві. На 9-му часі, подібно як на царських часах перед Різдом Христовим і Богоявлен-

(24) Никольский К., *цит. твір*, стор. 612.

ням, протодиякон вносив многолітствіє на честь великого князя і митрополита.

Лист 299-ий:

Послідованіє часом піваємим во великій пяток, при первом часі дни, клепет малое, і собираются в церков, священник начинаст сице: *Благословен Бог наш.*

Часи відправляються подібно як в навечеріє Христового Різдва й Богоявлення. Замітні ті самі додатки, що їх бачили ми вже раніш, а саме: мирна ектенія по богородичнім, мала ектенія перед прокіменом та просительна ектенія по святій евангелії. На першому й на третьому часі ті самі псалми, стихирі, стихи до прокімена й стихир, що в теперішних літургічних книгах. Різниця є щойно на шестому часі в псалмах, а саме в списку є подані такі псалми: Псалом 73: *Вскую Боже отрину до конца, разгнівася ярость твоя на овца паствини твоея.* Псалом 57: *Господи Боже спасенія моего в день воззвах і в ноци пред тобою.* Останній псалом той самий, що тепер, тобто: *Живий в допоміжї вишняго.* Також на дев'ятім часі псалми інші, як тепер, а саме: Псалом 106: *Ісповідайтеся Господеві яко благ, яко во вік милость єго.* Псалом 108: *Боже хвали моя не премолчи.* Натомість останній псалом той самий, що тепер, тобто: *Приклони Господи ухо твоє і услыши мя.*

На дев'ятім часі, по стихирі: *Днесь висить на дрєві, їже на водах землю повисивий* - співають многолітствіє великому князеві київському, всім князям та митрополитові. По дев'ятім часі співають іобразительні та й буває звичайний відпуст.

10. Велика вечірня святої п'ятниці.

Лист 319 і далі подають чин вечірні у велику п'ятницю:

В тойже день, в пяток вечер, вход со евангелієм, світе тихій, прокімен глас четвертий: Разділиша собі ризи моя. Далі йде текст парамій, апостола та евангелії, що читаються на великій вечірні в цей день. Немає натомість стихир, ані нічого не згадується про винесення плащаниці; по *Нині отпуцаєши* співається тропар: Благообразний Йосиф. Про винесення плащаниці не говорить тут нічого передусім з тої причини, що в давних часах виносили її не під кінець вечірні, але радше перед початком вечірні. Перед плащаницею читав уже диякон Євангелію (25). Зрештою обряд винесення плащаниці походить з XV сторіччя та розвинувся він у Цар-

(25) Никольский К., *цит. твір*, стор. 614.

городі, а звідтам прийшов до Києва. Природньо отже, що не міг він у цілій своїй формі бути поміщений в нашому списку, що саме походить з XV сторіччя. Нинішній спосіб винесення плащаниці в часі стихир на стиховних та й обхід з нею довкруги церкви - це вже пізніший звичай, що прийшов до нас з Царгороду. Цілують плащаницю аж по обході з нею і положенні на гробі посередині храму. Колись, коли виносили її перед вечірнею, цілування відбувалось в часі стихир: *Єгда от древа ты мертва*. Архиерей, знявши мітру, цілував рану на ребрі, на руці, потім на ногах і відтак на другій руці. Люди цілували тільки рану на ногах Христових (26).

У святу Велику П'ятницю після відправи царських часів й обідниці відправляється велика вечірня, а наші українські церковні устави приписують під час стиховних стихир винесення плащаниці для прилюдного почитання вірних. Велика вечірня повинна би відправлятися пополудні около другої години так, щоб винесення плащаниці, що символічно представляє похорони Господа нашого Ісуса Христа, було в годині третій пополудні, тобто після « дев'ятого часу дня », говорячи літургічною мовою.

Впродовж століть не було в нас на Україні однообразности в тому огляді, бо не було докладних приписів, як і в котрому часі, чи радше на котрій богослужбі Великої П'ятниці треба виносити плащаницю. Так приміром рукописний устав з XVI ст., що зберігається у бібліотеці перемиської капітули, приписує винесення плащаниці зі захристії ще перед великою вечірнею на приготований перед царськими вратами господній гріб.

Більшість уставів за останні сторіччя промовляє за тим, щоб виносити плащаницю із святилища під час настиховної стихирі: « Тебе одіявшася світом яко ризою... ». В нас майже всюди прийнявся звичай (з чисто практичних оглядів) зачинати похід з плащаницею вже на початку стихир настиховних, як тільки півці зачинають співати стихиру: « Єгда од древа ты мертва... ».

Гріб господній треба заздалегідь приготувити перед царськими вратами на тому місці, де звичайно стоїть тетрапод. Згаданий угорі перемиський рукописний устав з XVI століття подає, що довжина стола повинна бути на три лікті, а ширина на один лікоть, зате висота від землі на півтора ліктя. За такий стіл міг би послужити й тетрапод, але звичайно повинен бути у церкві на ту ціль окремий стіл, що мав би вигляд старинного саркофагу, ви-

(26) Там же.

сотою півтора ліктя, а інші виміри повинні бути достосовані до вимірів плащаниці. Цей саркофаг покривається скатертю червоної або темної краски. Між столом а царськими дверми треба поставити дерев'яний хрест без образу Розп'ятого Спасителя а тільки з головною поперечкою, на якій напис ІНЦІ і також долішньою позоєю поперечкою. Позаду хреста може бути занавіса висока на три лікті і на ній, як подають старі устави, намальоване сонце, що тьмиться, і місяць «во кров приложивийся» і звізди та оруддя смерті Христової: копів і губка на тростині. Довкруги гробу треба поставити світильники й оливні лампади, а по змозі й цвіти, але правдиві, а не паперові. В нас дуже часто стіл, на якому кладеться плащаниця, є скісний, щоб лекше було нахилятись до цілування плащаниці. Подекуди прийнявся був звичай практик приготувляти в церкві т. зв. «Божий гріб» у нарочно приготованій штучній печері, що мала зображувати господній гріб, де й клали статую Спасителя, а плащаниця оставалась збоку для цілування вірним. Та ця практика була в нас дуже рідка.

Треба завважити, що в давнину й латинська Церква була далека від цього роду театральности. Згадку про Божий гріб маємо щойно в X ст. в біографії св. Ульріха з Авґсбурґу. В пізніших віках (XIV-XV ст.) латинські требники подають ще новий обряд, а саме перенесення Пресвятої Евхаристії з кивота й заховання її у Господньому гробі. Вслід за тим зачалось відтак і виставлення Пресвятої Евхаристії у прислоненій дариносиці над Господнім гробом для прилюдного почитання вірних. Цей звичай прийнявся в деяких наших місцевостях, так що з винесенням та обходом з плащаницею відбувався одночасно й обхід з Найсвятішими Тайнами довкруги церкви, а відтак Пресвяту Евхаристію декуди ставили навіть при Господньому гробі на окремо приготованому місці, де й вона оставалась до воскресної утрени. Такий звичай самозрозуміло є чужий для нашого обряду і його годі зберігати, а радше треба закинути. Зрештою, і в латинській Церкві він не відомий у північних країнах і навіть в Італії, а є практикований тільки в Баварії, Польщі й на Чехах. Мимоходом тільки скажемо, що у Велику П'ятницю в латинників відправляється раз у рік Літургія Преждеосвященних Дарів, на якій причащається один тільки Служитель, після чого в церкві не має вже Найсвятіших Тайн, що зберігаються тільки в каплиці поза храмом або, якщо немає, то в захристії.

Тимбільше згідно з духом нашого обряду, в нас не вільно ані виставляти при Господньому гробі Пресвятої Евхаристії, ані робити обходу з Найсвятішими Тайнами при поході з плащаницею.

Вже під кінець стихир на « Господи возвах » ієрей повинен вдягнутись у стихар і всі ризи багряної краски, а як півці зачнуть Слава і нині: « Страшноє і преславноє », кадить у захристії плащаницю тричі і сам чи при допомозі диякона виносить її та кладе на престолі на місце, де лежить св. Євангеліє. Відтак робить вхід з Євангелієм і по возгласі « Премудрость прости » кадить як звичайно престол, святилище, іконостас, оба лики й людей. Як півці зачнуть співати настиховні стихири « Єгда от древа », тоді кадить ієрей у супроводі диякона плащаницю тричі з чотирьох боків престола, віддає кадильницю дияконові, а якщо нема диякона то служачому, і, підносячи плащаницю вгору, віддає її у царських вратах чотирьом побожним мужам, звичайно найстаршим віком у громаді, що очікують його при царських вратах з горіючими свічками. Свічки повинні нести також всі вірні. Перед плащаницею йде диякон з кадильницею, священник несе в руках св. хрест або ще краще св. Євангелію. На чолі походу йде хрест, відтак йдуть свіченосці з лампадами, хоругви, відтак церковне братство, півці, причет церковний, плащаниця й священник, а за нею вірні з запаленими свічками. Обхід кругом церкви робиться тричі, йдучи напроти сонця. По повороті до церкви священник кладе плащаницю на приготованому гробі так, що Голова Спасителя є від Намісної Богородичної ікони. При голові Спасителя кладеться св. Євангелію, а в ногах на престольний хрест. Тоді слідує отпуст і знову тропар « Благообразний Йосиф » з трьома поклонами, після чого священник, а за ним вірні цілують плащаницю.

У монастирях чи семінарійних церквах несуть плащаницю чотири ієреї, вдягнені у фелони багряної краски. В нас звичайно несуть плащаницю на висоті одного метра від землі. Цей спосіб треба радше замінити старим, згідним з літургічним духом і з повагою хвилини, а саме, несучи плащаницю високо над головою так, як диякон несе дискос на великому вході чи несе св. Євангелію піднесу понад голову. Тоді й священник, чи, якщо є більше сослужащих священників, то начальствующий ієрей, повинен іти не за плащаницею, але під нею, несучи обіруч св. Євангелію - Слово Боже.

При Господньому гробі повинні бути весь час запалені свічки чи оливні лямпadi. Тут відправляються страсні богослужби аж до т. зв. « Надгробного » включно. Перед Господнім гробом відчитує священник світільні молитви на Вечірні з Літургією св. Василя у велику суботу, а при звичайному кажденні ієрей кадить також і плащаницю.

В нас прийнявся похвальний звичай, що у вільному від при-

ОКРАТИВША НАЗАПІ. СТОЛЦІН СІРЕННІС ВІСІ
ЛІПАРІ. ПРЕСВІТІМІ ДВЕРМІ ВРІЗІ І ПРОТІСРІ
ЛОШАНО. ОКІПАМІ НЕ ВІСНІ ВРІЗІ ДРІ ЖІСНІ.
ПРЕСВІТІС ДАЛІ. Є ДІНОМОУ ШІПАДІ ІСОН ДРІЖА
ЩІ МІ ПОСО ДРІГОМОУ ЖЕСВІ ПІЛНІСІ СІСІ
ЩЕ ГОРІЩЕ. ТАКОСТІ ТІПЕТІ. ПРІ ВАСІ ІС
ІПРО ІС. Є ІС. РАВЛІТІ ПІСІ ОДІКІ І ПІДІ
МІ ВІСІ МІСІ СІ ПІРІ ІШІ І ЖЕ ПОІ ТІ ПІ ПРОТІ
ІС ІС. Є ІС. СІ ІОАННА.

 ІСІ СВОІОУ ІНІО. НІСІ ПІСЛІ ВІСІ МІСІ ІСІ
СІСІ. НІСІ ПІСЛІ ВІСІ МІСІ. АЩЕ ІСІ ПІСЛІ
ВІСІ МІСІ. НІСІ ПІСЛІ ВІСІ МІСІ СІСІ СІСІ. ІСІ
ПІСЛІ ВІСІ МІСІ. ІСІ, СІСІ МІСІ ВІСІ МІСІ.
КІЗІСІ МІСІ МІСІ. ПІСІ ЖЕ ІСІ ДІСІ. ІСІ МІСІ
АЩЕ ІСІ. ВІСІ МІСІ ПІСІ. ТІСІ ІСІ МІСІ.
ІСІ ПІСІ МІСІ ДІСІ. ДІСІ ПІСІ ДІСІ.
ДІСІ. ІСІ ВІСІ МІСІ. ДІСІ ВІСІ МІСІ.
СІСІ. ІСІ СІСІ МІСІ. ІСІ МІСІ ІСІ МІСІ.
ІСІ МІСІ ВІСІ МІСІ МІСІ СІСІ. ІСІ МІСІ
ПІСІ. ІСІ. КІСІ ДІСІ. ІСІ МІСІ МІСІ ІСІ.
АЩЕ ІСІ. НІСІ МІСІ ПІСІ. ПІСІ ДІСІ.
ПІСІ ДІСІ. НІСІ МІСІ ПІСІ. ПІСІ, ПІСІ МІСІ
НІСІ ПІСІ ІСІ. НІСІ ДІСІ МІСІ СІСІ ПІСІ.
СІСІ МІСІ ІСІ. ДІСІ ПІСІ МІСІ ПІСІ.
ІСІ МІСІ МІСІ СІСІ. ІСІ МІСІ СІСІ СІСІ
ДІСІ. ІСІ СІСІ МІСІ ПІСІ. ДІСІ МІСІ
СІСІ СІСІ. ІСІ ДІСІ СІСІ МІСІ. ІСІ
СІСІ, ІСІ МІСІ ВІСІ. ВІСІ МІСІ
МІСІ СІСІ МІСІ. ІСІ МІСІ. ІСІ СІСІ
ОУ СІСІ. ІСІ ДІСІ ОУ СІСІ МІСІ СІСІ.
ІСІ ПІСІ ДІСІ, ПІСІ МІСІ ВІСІ СІСІ ДІСІ СІСІ.

писаних богослужень часі церковні четці читали, а навіть співали при Господньому гробі Псалтирю. Де це можливо, добре було б заховати той старий, побожний звичай, хоч церковні установи не накладають такого обов'язку. Зате більшість уставів поручає читати у велику суботу вечером Апостольські Діяння. Четці при тому чергуються, а читання триває до якої одинадцятої години вечера, коли то повинна зачатись відправа « Надгробного ».

Плащаницю забирається з гробу після відправи Надгробного. Священик відправляє Надгробне в багряних ризах, а плащаницю повинен віднести на престіл у часі співу тропаря « Єгда снизшел єси ко смерті ». Можна це зробити також по Отпусті і по трикратному відспіванню пісні « Благообразний Йосиф ». А все ж перед віднесенням плащаниці ієрей обкаджує Божий гріб з чотирьох боків, а відтак переносить плащаницю царськими дверми на престіл, кадить щераз і замикає царські двері на час, доки не зачнеться воскресна утрєня. На престолі остається плащаниця аж до віддання Празника Пасхи і на ній відправляється св. Літургія.

Устав винесення плащаниці, тут наведений, подає Урядовий Вісник Апостольського Візитатора за січень-березень 1955, як пастирське поучення для священиків.

11. Чин над оглашеними у велику п'ятницю та Божественна Літургія у велику суботу.

Велика субота називається також святою суботою й нагадує спочинок Христа у гробі. З другого боку нагадує вона і зшествя душі Христової до аду. Слушно отже каже тропар: Во гробі плотски, во аді же с душею яко Бог, в раї со розбойником і на престолі бил єси, Христе, со Отцем і Духом. У велику суботу, перед світлим торжеством Пасхи відбувалось отже й хрещення оглашених, тобто тих, що у часі великого посту підготувались до прийняття святої Тайни хрещення.

Богослужба великої суботи повна найбільш протиположних почувань радості й болю, сліз і надприродної потіхи. Останні сумні акорди пісень великої суботи переходять у радісне воскресне ликування і в пісню Христос воскрес. Відправи у велику суботу тривають цілий день, особливо в соборних чи монастирських церквах. На особливу увагу заслуговує утрєня, що зачинається вранці, коло сьомої години.

Але велика субота в давні часи була передусім днем радості

для оглашених з огляду на прийняття хрещення. У велику п'ятницю, по відправі шостого часу в соборнім храмі святитель голосив торжественну промову до кандидатів хрещення. Була то вже остання катихиза, що її оглашенні чули упродовж довгої підготовки до прийняття святої тайни. Елементи цього чина, званого оглашеніє великія п'ятниці, подібні до тих, що їх знає Требник в чині святого хрещення, в першій частині його, що відправляється у притворі.

Лист 322-ий подає чин над оглашеними у велику п'ятницю:

Оглашеніє великія п'ятниці пасхи, отреченіє і сложеніє бивасмо во великую святую п'ятницю.

Собраном всім оглашеним во церковь, приходит святитель при часі шестом і сотворит третій і шестий (час), і по скончаніі восходит на амвон, і по єже обичная піти півцем, і поклонся трижди знаменає трижди свіцею і тако отложит омофорій, знаменає трижди люди, і архідіакону глаголящу *Воньмим*, глаголет святитель Мир всім, люди: *І духом твоім*, і святитель оглашеним: *Станіте со страхом, знаменайтєся, совлечітєся і разрішітєся*. Таже глаголет: Се конец вашого оглашенія, представлшего ізбавленія время. І слідує довша промова святителя до оглашених.

Паки починає: Внидіте во совісти своя, істяжіте сердца своя, зріте что каждый вас соділа... на западох стоїт діявол, ідіже начало тьми, отричітєся того і дуніте. Онім же дунувшим і обротившимся: І тако обратітєся на востоки і присовокупітєся Христові.

І по сем глаголет к ним: Обратітєся ко западом, горі руці свої імуце, яже аз глаголю, се і ви глаголіте: отричаюся сатани і всіх діл єго і всея служби єго і всіх ангел єго і всего студа єго. Се тре-тицею глаголет, всім отвіщающим таяжде. Таже вопрошає їх трижди: Отрекостєся сатани. Они же глаголют: Отрекохомєся. Потім каже святитель оглашеним звернутися до сходу, опустивши руки до долу на знак покори. І всі говорять символ віри. Святитель продовжує далі свою мову до оглашених, а по закінченні її каже:

Горі воздвигніте руки своя.

Та й співаєтьсє єктенія сугуба, в часі якої святитель благословить людей. Потім читає святитель дві молитви над оглашеними, а відтак відпускає їх словами диякона: *Со миром ізийдем*. По відпущенні оглашених зачинаєтьсє дев'ятий час та велика вечірня.

Хрещення оглашених відбувалось у велику суботу на літургії, між вечірнею, а службою Святого Василя: Во святую великую суботу вечер, при часі десятом (лист 325):

Клеппет во великов, і собравшимся нам, святителю облекшуся во всю святительскую одежду, архидіакону рекшу Благослови владико, *Благословено царство Отца і Сина*. Далі йде все по уставу вечірні, зі службою святого Отця Василія Великого. Замість трисвятого співають *Слици во Христа крестистесь*. Замість херувимської пісні співають: Да молчит всяка плоть чоловіча.

По відпусті Божественної Літургії є благословення хлібів, вина й оливи.

По святій Літургії, в другій годині ночі, в монастирях монахи не йдуть до келій, але в притворі храму дістають від еклезіярха « по окруху хліба і по шести смоквей іли по фуніку і по єдиной, мірної чаші вина » та й споживають ці дари Божі, а відтак продовжується відправа. Читають Діяння Апостольські і співають Полюнощницю і так аж до воскресної утрені.

Лист 326 на обороті подає чин хрещення:

Молитви святого хрещенія, їхже глаголет патріярх іли митрополит во великую суботу вечер.

Предварившим убо всім отрицательним порядку...

Сходить митрополит со престола, входить з сосудохранильниці, во придверіє великія крестильниці, і премінився, одівається во білія ризи, обувенія білая обувається, отходя ко купіли благословит окрест, і отдав кадило покланяється, і знаменає со свіщею трижды.

Диякон співає мирну ектенію, що має такі додаткові прошення:
О святитися воді сей силою і дієм Святого Духа.

О еже ниспослати ей благодати ізбавленія і благословенія йорданова.

О еже нині приходящих ко святому просвіщенію, о спасеніі їх.

О еже бити тім воді сей бани пакибитія, оставленіє гріхом і одіяніє нетлінія.

В часі ектенії святитель читає молитву: *Благоутробний і милостивий Боже, іспитуяй сердца і утроби*. Потім йде далі чин святого хрещення так, як при хрещенні дітей. Рукопис отже відсилає до чину святого хрещення, кажучи: Іщи во хрещеніі дітином.

12. Утрєня великої суботи.

Обговорюючи разом чин над оглашеними, що відбувався у велику п'ятницю та відтак чин хрещення, що був у велику суботу, безпосередньо перед Василієвою службою, ми залишили торжественну відправу утрєні великої суботи. Ця утрєня в наших часах

відправляється дуже торжественно перед плащаницею, чи як деякі кажуть перед Божим гробом. Має вона відправлятися в суботу велику вранці. Деякі відправляють її вже в п'ятницю пізнім вечером, бо завівся звичай, що всі Богослужби другої половини страсного тижня пересунули на кілька годин наперед.

Київський Евхологіон має два чини утрєні великої суботи. Перший з них старший і він наш український. В ньому немає згадки про плащаницю, а про ікону зложення Христового Тіла до гробу. Ця утрєня згідно з уставом відправлялась *у седмий час ноци*, чи радше *у седмю стражу ноци*, тобто вже в першій годині по півночі клепали у велике клепало і сходилась монастирська братія на утрєню. Зі сходом сонця співали: Слава тобі показавшему нам світ.

Другий чин подає звичай великої церкви, тобто собору святої Софії в Царгороді, і каже, що так правиться по всіх митрополіях, чи радше, що так повинно правитись по всіх митрополіях, отже і в митрополії київській. Чин цей згадує вже про плащаницю та про обхід з плащаницею при кінці утрєні великої суботи.

Лист 327 на обороті подає старший чин утрєні великої суботи.

Во святую великую субботу клетлет во седмий час ноци, і поєм по обичаю заутреню.

Поставленній бивші іконі на налої середі церкви, снятіє с креста Господня тілесе, і положеніє во гроб. Єлико же суть священников всі во священная облечутся одежда і всім свіци даются, такожде і братіям всім, і кадит святую ікону ігумен іли первосвященник, починає піти тропар на глас пятій: *Благословен еси, Господи, научи нас оправденієм твоім*. Величаєм тя животдавче Христе, нас ради вчера погребен еси. Посем починає на правой страні еклісіярх катизму 17-тую, псалом 118: *Блаженній непорочній в путь*. Катизма має три статії. На кожду статію священник кадить плащаницю. Стишки псалма своїм поділом відповідають приблизно теперішнім текстам. Але тропарці є дуже відмінні так щодо змісту як і порядку. По катизмі співають: *Ангельський собор*.

І йдуть братія подва-подва, поклоняються святій іконі і цілують. Далі утрєня по уставу. Рукопис не подає більше тексту. Натомість довший текст знаходимо далі, на листі 336 на обороті, де є подана відправа утрєні згідно зі звичаєм Царгороду: Потребно єсть відати како поєтся надгробное во цареградской соборной церкві, і по всім митрополіям, занеже не поются *Блажені непорочній*, і со

припіви прежде канона, но поється сице народа ради, послі девятой пісні і світильна, входить святитель на восходницу і тамо одівається, во свою святительську одежку і сідит тамо, єпископи же і архімандрити, попове же і діякони, каждый во своя во вся одежа облачится і ідет поддіякон і архідіякон, і поймають єпископи, і ідуть єпископи, подва подва, ко святителеві восходници, і тамо поклон сотворивши святителеві, і стоять каждый на своїм місті, обапол усходници святители, і архімандрити же і священники і діякони, стоять оба поли святителя, каждый держащи свіци в руках, і мірския люди, мужі і жени со свіщами стануть, таже святитель всходит, і приємлет кадило, предідущему пред ним поддіякону со світильником, свіцею горящею, а другому посох носящему пред ним і послідствующим пред ним і за ним крилошаном і діяконом, святую убо ікону поставлену на налої, среди церкви, униніє Господа нашего Ісуса Христа або плащаницу, і покадит святитель окрест ікони починає: *Благословен єси, Господи, научи нас оправданієм твоїм*, на глас пятый. Стих: *Блажені непорочні в путь, ходящі в законі господні*, і тропарі сії: *Величаєм тя животдавче Христе і чтем страсти твоя честния і всеславноє славим погребеніє твоє*. Святитель же кадит і прочая ікони, ідет і кадит єпископов і священников, і князей і прочий народ і прийдед пред ікону поставленную на налої і покадит ікону, посліжди же покадит архідіякона і отдає кадило діякону, архідіякон же кадит святителя. Святитель же поклонився святій іконі і цілує ї, і ідет на своє місто і сядет, єпископи же і всі священники стоять, поюще катизму 17-тую, со припіви, посліже Слава і нині, тогди єктенія малая.

Тогда поидет старійший от поддіякон і вторий от діякон і дає кадило старшому єпископу, он же пришед ко святителю і прієм благословеніє і кадит ікону, іже на налої, і починає піти вторую славу. І пришед ко святителю і кадит святителя і єпископов і весь народ, послі же паки приходить ко святителю і кадит святителя, і ідет к налою і кадит ікону і діякона, і діякон єго покадит, і обратився ко святителю, і поклон сотворив і ідет на своє місто. Єпископу же кадящу без свіща і без посоха, не ідущим по нем ні крилошаном, но єдиному же поддіякону і діякону. Таже дає іному єпископу діякон кадило, он же кадит по тому же обичаю, якоже і первий. На третю славу кадить третій єпископ. Аще коли не прилучатся єпископи, і но архімандрити і священники, по тому же образу кадят. Поют півци на хвалитех стихири. Священники і діякони ідуть всі в олтар, со свіщами каждый священник, і святитель же на своїм місті сидит, єпископи же пред ісходницею стояще оба

пол усходниці, священники же і діякони творят вход великий, діякон же со євангелієм, ін же с кадильніцею і свіщеносці же кожди со свіщами. Тогда ісходить святитель с ісходниці, єпископи же ідуть і ставятся по ряду, от святителя от правую і священники от лівую всі, по ногу плащаниці або пред іконою, і приклоншеся говорят молитву тайную утрени входа, тогда поющим півцем: Слава: гл. 6: *Днешній тайно великий Мойсей*, по скончанії же славника глаголет архідіякон: *Премудрость прости*, і починають священники піти: І нині: *Прєблагословєнна єси Богородице Діво*.

І поють славословіє великоє. На коєць же славословія поднімають плащаницю над святителем, і держащим плащаницю і около стоящим, і позаду святителя, і свіща їмущи, і діякони такожде і архідіякон напереді святителя со євангелієм, святитель же сам держит євангеліє пред собою малює і починає пїтися *Святий Боже* трижды.

Тогда святитель мало поступит насреді церкви і єпископи с ним і священники, держащи над святителем плащаницю, і став починає сам і поєт *Святий Боже* трижды. Послі священники поють трижды *Святий Боже*. Таже святитель поступит близько ко царским дверем і став починає пїти сам і поєт *Святий Боже*, трижды. Таже послі священники поють *Святий Боже* трижды. І вшедшу святителю, єпископом, священником і діяконом в олтар, і положившим святоє євангеліє на святой трапєзі, і покривають плащаницею, і поють тропар: *Благообразний Іосиф*. Слава: *Єда снидє ко смерти*. І нині: *Мироносицам женам*.

Слїдує читання паремії, апостола та євангелії, єктенія « Помилуй нас Боже » та « Ісполнім молитву нашу Господеві ». І отпуст.

13. Утрєня в святу і велику неділю Пасхи.

Служба Христовому воскресінню зачинається властиво на вечірній великої суботи, перед початком Божественної Літургії, коли священники змінюють ризи з багряних на світлі. А все ж властивє торжество зачинається щойно на воскресній утрєні, як виходять всі з запаленими свічками на хресний ход і вдаряють у всі дзвони.

Лист 339 на обороті подає початок воскресної утрєні в цілій її торжественності й величі: « Во святую великую неділю пасхи послі полунощи, одному часу минувшу, облачатся поповє во ризи, і єпископи, і прїйдут ко святителю внутр олтаря і тамо пред сіда-

лищем облачат его во білія ризи, тогда возжигает пономар вся свіща во церкві, тогда звонят во вся колоколи і біла довольно, потом же святитель, і єпископи, і священници, і діякони і весь народ вжиглют свіща, і ідет же весь народ із церкви сіверскими дверми, і ідут до великих врат церковних, таже по них поддіякони со свіщами великими, два же четца іли два діякона несут за ними святое воскресеніє, обапол ікони, друзії держат по свіщі великой, тими же дверми ідут, таже діякон с кадилом, архідіякон же со євангелієм, послі же ідет поддіякон, світилник держа со свіщею горящею і другий посох держа, таже святитель ідет, єдиному єпископу болшему под правую руку держашу святителя, другому же єпископу под лівою, і за ним ідущим і прочим єпископом, і священником, тогда затворяют церков, нікогоже не оставляют во церкві, і вшедше із церкви поют стих *Воскресеніє твоє Христе Спасе*. І прійдут до великих врат церковних, тогда держащі ікону станут у самих врат церковних против святителя, обапол держащим свіща. Тогда святитель возимає кадило от діякона, і кадит ікони ту стоящі, і єпископи, і священники і весь народ покадит, таже став пред великими врати, кадильніцею знаменає крест, возглашает: *Слава святій єдиносущній животворящей і неразділимій Тройці*. Потім співають *Христос воскрес* зі стихами. Мирну єктенію співає діякон ще в притворі храму і щойно по возгласі: Двигнут святую ікону ко стороні держачії, святитель же пришед ко вратом со крестом, і отворит сам церковь і ідет в церков поя ірмос: *Воскресенія день, просвітїмся людїє*. За нимже єпископи, священники і діякони ідут і прочій народ во церков. Євангеліє же положат на престол, ікону на наложі середі церкви, святитель же ідет во олтар, і єпископи, і священници і діякони, і прочії клирици, і вшедше в олтар святитель взем кадило со крестом і со свіщею горящею, кадит сам окрест престола, і олтар і церковь і народ людей, і вшед во олтар і дав крест і кадило, святитель же сидит на сїдалищі своїм, півци же поют канон Іоанна Дамаскина. На всякой же пісні восходит діякон на амвон і говорит трижди Христос воскрес, Воскресеніє Христова видїше, трижди, таже єктенія мала.

По возгласі третій пісні поставлять налож на середі церкви, на немже положат книги, і ідет старійший єпископ і прїєм благословеніє от святителя ідет і чет слово святого Григорія Богослова, ємуже начало: *На стражи стану, якоже рекл чудний Аввакум*. Слово святого Григорія Богослова читають також по шостій пісні. Послі же світилна биває литія. І ісходять по обичаю: Возмут крест великій і свіци три ко кресту приліплят, ко верхнему рогу і по

сторонам, послі же ікону несут, і обапол свіща, і ідуть поддіякони і діякони і святитель, со єпископи, і священники, і весь народ, ісходять великими врати церковними, і обшедши округ церкви, обходяще же поють: Христос воскресє. Попи же тими дверми входять во церков. Внутр церкви в шед святитель ідет на восходниці і сядет, обапол же восходниці ниже садяться єпископи, тогда же приходить архидіакон ко святителю і прієм благословеніє по обичаю, і четє слово Григорія Богослова.

Подобает відати, яко постєся сія литія, во царєградской соборной церкві і по всім митрополіям, а в монастиріх же не бивает литія, но слово святого Григорія четєся на 7 піснї. По відспіванні стихир - святитель же і єпископи і священники і діякони ідуть во олтар і приходить святитель ко святій трапезі, тамо поклонився цілує святоє євангеліє і ідет на приготованное єму сідалище внутр олтаря і сядет, держа євангеліє пред собою, і приходять єпископи і цілуют євангеліє, таже руку десную і десное лице святителя і потомже і священники і діякони, і всі причетники. Послі цілованія, іже во олтарі ідет святитель із олтаря на приготованное місто, пред царскими дверми, і сідит держа євангеліє пред собою, і крилошане около святителя стояще, єдиному же от причетник крест держашу, аще кому повелит святитель і приходять князи і бояре, і прочій народ, і цілуют святоє євангеліє, таже правую руку і десное лице святителя. По цілованії отдасть святитель святоє євангеліє, на святую трапезу, сам же стоя промежи царских дверей, смотря на люди, четє слово Іоанна Златоустаго». Потім співають тропар Святому Іванові Золотоустому, ектенії, та отпуст. По отпусті *Христос воскресє*, тричі.

14. *Вечірня у світлу неділю Пасхи вечером.*

Часи, повечеріє і полунощниця у світлу неділю Пасхи та упродовж цілого світлого тижня ті самі, що нині їх подають літургічні книги. Також і чин вечірні світлої неділі пополудні у Київському Євхологіїні не має особливих змін. Він поданий на листі 344:

Во святую великую неділю пасхи в вечер, клепет рано о полудни. Облачится святитель во всю одеждоу святительскую, середі церкви пред сідалищем, і ту аще прилучатся єпископи такожде облачатся, і священники і діякони і прочіі клирики.

По началі обичнім співають *Христос воскресє* і стихи: *Да воскреснет Бог* і все проче вечірні, по уставу. По вході з євангелією

Світе тихий і великий прокімен: Кто Бог велий, а потім сам святитель читає євангелію: От Йоана, Сущу позді в день той во єдину от субот. Святитель читає або від горного сідалища або з царських дверей. Читає по стихам, а архідіакон на амвоні « чет туюже строку, которую же святитель ».

По чтенні же євангелія взимає святитель кадило от діякона і кадит святую трапезу крестообразно, і весь олтар і єпископов і священников і ісходя от олтаря кадит ікони і всю церков і весь народ. Каженіє же сіє знаменає святитель Святого Духа воспріятіє. Слідує єктенія: Рцім всі, потім Сподоби Господи, єктенія: Ісполнім, стихири і отпуст.

15. Вечірня з коліноприклонними молитвами на Празник П'ятдесятниці.

Лист 345 подає антифони празника, а крім цього тропар і кондак, прокімен, апостол і євангеліє на світлий празник святої П'ятдесятниці, тобто Зіслання Святого Духа.

Лист 346 на обороті:

Во тую же святую неділю вечер, клепем поскоро, служби ради колінного преклоненія, солнцу сполудни ступившу.

Приходить святитель во церков, і станє на обичном місті, і одівається во всю святительськую одежду середі церкви, і священници такожде і діакони во вся одежа, став же діакон на обичном місті глаголет: Благослови владыко. І зачинається вечірня. Є вход з кадилом і по вході святитель і всі сослужащі входять до святилища.

По прокімені святитель читає молитву « людем главы со колінома приклоншими на землю ». Цю молитву читає святитель в царських дверях, звернений лицем до народу, « поддіякону держашу світильник со свіщею горящею пред ним, другому же посох ». Так ця рубрика була написана рукою переписчика. Пізніше однак чиясь рука змазала слово « запад » і поставила « восток » так, що тепер текст є такий: « Обравився лицем на восток, стоя промежи царских дверей ». Це явний фальсифікат первісного тексту тимбільше, що поправка зроблена мало вправною рукою.

Коліноприклонні молитви і порядок, в якому їх читається, той самий, що в наших Цвітних тріодах. Додана є тільки ще одна довга молитва: Молитва прилагаєма по сих молитвах особна Святому Духу, твореніє святійшого патріярха Константина града Філотея:

« Царю небесний, утішителю, владико, собезначальний і соприсно-
сущий.

По коліноприклонних молитвах вечірня закінчується по уставу.

76. Свячення води в день 1 серпня.

В перший день місяця серпня відправляється мале водосвяття. В київській митрополії відправляли його на згадку хрещення Руси-України за святого Володимира. В грецькій церкві мале водосвяття відправляли кожного місяця, на перший день, тому і чин цей називався « посвячення води нового місяця » (27).

Лист 353-ий:

*Послідованіє освяченію воді в первий (день) августа місяця і
єгда коли хочет на потребу призивает.*

Поставляється четвероножний столець, на се упражненний пред церковью, іли інді, ідіже уготовленное місто, і на столци прікро-
вецъ, і на верху блюдо на се уготовленное, в немже вода, і честний крест с василками, поставленным с обою страну двом світильником, с правия убо і лівия страни, таже священник починаєт: *Благословен Бог наш.* По началі обичнім псалом 50-ий: *Помилуй мя Боже.* І співають стихири на глас шостий: Іже радость от ангела пріємши, і рождши зиждителя своего, Діво спаси тебе величающія. По словах: *всегда пѣти нам ангельскую піснь* - Святий Боже, співається трисвяте так, як на святій Літургії, тобто тричі Святий Боже, Слава і нині: Святий безсмертний помилуй нас і щєраз Святий Боже. Прокімен: *Господь просвіщеніє мое і спаситель мой.* Апостол ко євреем: Братіє, освяцаєм і свящаєми от єдиного всі. Євангеліє от Іоанна: Во время оно, взийде Ісус во Єрусалим, єсть же во Єрусалимѣх на овчій купелі, єже нарицається єврейски Вефезда, пять притвор імущи.

По євангелії - мирна єктенія, як на йорданськѣм водосвятті. По єктенії читає святитель три молитви, а потім благословить хрестом воду. По молитвах трисвяте і по Отче наш, тропарі: Страстьми святых по тобі пріяша, умолен буди Господи. Слава і нині: *Спаси Господи люди своя.* По тропарях співає диякон єктенію: Помилуй нас Боже. І отпуєт.

(27) Булгаков С. В., *цит. твір*, стор. 264.

СЛУЖІННЯ БОЖЕСТВЕННИХ ЛІТУРГІЙ СВЯТОГО ІВАНА ЗОЛОТОУСТОГО ТА СВЯТОГО ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО І СЛУЖБИ ПЕРЕДОСВЯЧЕНИХ ДАРІВ

Наш київський список, подаючи з такою великою старанністю святительські служби на більші празники цілого року, як теж усі свячення, благословення та й молитви на всяку потребу, повинен був мати передусім архиєрейський чин Божественних Літургій святого Івана Золотоустого та святого Василя Великого, як також і Службу Пржедосвящених Дарів. Тимчасом справа мається інакше. Передусім у списку бракує 20 листків, тобто 40 рукописних сторінок, від листа 135 до листа 155. Був це текст Божественної Літургії святого Івана Золотоустого. Коли і де він пропав, того нині ніхто не знає та й не знати, чи коли знайдеться. На щастя зберігся текст літургії святого Василя Великого на листі 155 до 165, отже змістом 20 рукописних сторінок. Але в тексті мало літургічних рубрик, бо ж вони такі самі, як в Службі Божій святого Івана Золотоустого. Зате дуже цінний матеріал для Служби Пржедосвящених Дарів поміщений на 12 сторінках, від 165 листа зачинаючи.

Крім цього при кінці книги є дещо з додаткового матеріалу про Божественну Літургію, і він в значній мірі помагає у виробленні точнішого поняття, які були обряди на архиєрейських Службах Божих, обряди може найбільш цікаві для дослідника. Також молитви й тексти відпустів, що поміщені зараз по Службі Пржедосвящених Дарів, тобто по тексті Божественних Літургій доповнюють відомости про відправу Служби Божої так у XV сторіччі як і попередніх йому сторіччях.

На українських землях збереглися два Служебники з XII століття: Антонія Римлянина й Варлаама Хутинського. Виглядає, що редакція цих двох Служебників була, якщо не єдиною, то принаймні найбільш поширеною в домонгольський період. А в післямонгольський період ця редакція залишилась незмінно аж до Митрополита Кипріяна, який і ввів нову редакцію, т. зв. філотеївський Служебник. А саме в другій половині XIV ст. грецький патріярх Філотей взяв нову редакцію Божественних Літургій, таку, як вона вжива-

лась на Афоні, і погодивши її меншбільш зі звичаями святої Софії в Царгороді, запровадив її до загального вжитку. Цей грецький Службник патріарха Філотей переклав митрополит Кипріян для ужитку київської митрополії (1).

Лист 453 на обороті подає пояснення символіки храму, священних посуд, ризів, книг та священодійств.

Служба толковая Іоанна Златоустаго. Толкованіє Ісихієво.

Церкви єсть земное небо, і храм божій і невіста Христова, кровію єго окроплена, і водою крещенія очищаючи. Олтар єсть престол божій і образ єсть вифлемського вертепа, ідіже родися Христос, і паки олтар єсть і образ вертепа, ідіже погребен єсть, якоже євангелист рече, вертеп ізісчен во камені, і ту положиша Ісуса, в том бо пожрєся Христос і принесе Богу і Отцу приношеніє тіла свого. Яко агнець жрєся, принося в тайную жертву. Іже агнец прообрази в Єгипті Мойсейом, при вечері бо кровію агнчею, губителя ангеля обрати, не умерти людем. Жертовник єсть місто креста, на немже істочи кров і воду, ібо в нашу пасху заклан за ни бисть.

Трапеза єсть перси (?) господня, о нейже Христос на тайній вечері образ сотвори, посреди ученик своїх сідя, і пріім хліб і вино і рече прийміте, ядіте, се єсть тіло мое і кровь моя, пробразуя тайную вечерю трапезу. Ківо́т над трапезою за кранієву гору, на нейже распяты Христос. Престол єсть за трапезою степенское місто, наньже вшед сядет єпископ со презвітери. Образ єсть втораго пришествія, єгда прійдет і сядет на престолі цар всіх Христос, со апостоли своїми судити Ізраїлеві і міру всему.

Потім слідує пояснення символів, і так:

Індітія єсть нідра дівія, антими́нс - плат, імже закриваху (Христові) очі, біюще, литон єсть плащаница, сюже обвит Йосиф Христа, аер - єсть облак небесний, іже над сінію перваго закона, лжица - єсть святая Богородица, пріімши небесний хліб Христа во чреві. Знаменіс же єсть святоє євангеліє, світиленца суть оба поли ангела седівшая, у глави і у ног, во гробі господні, амвон єсть отваленний камень от дверей гроба.

По тім довшім вступі є описана символіка підготовки до святої Служби Божої і символіка проскомидії.

(1) Ковалів П., *Молитовник-Службник пам'ятка XIV століття*, Нью-Йорк 1960, стор. 156-157.

По облеченії (священик) поклонится трижди пред трапезою, глаголет: Царю Небесный, і покадит олтар весь і пришед ко жертovníку, прекрестит крестообразно глаголя: Воспоминаніє творим великаго Бога Господа нашего Ісуса Христа, іже на тайній єго вечері аминь. Таже положит просфору на блюді надарном. При вирізуванні агнця священик говорить ті самі слова, що тепер. Немає ніякої згадки про частиці в честь дев'ятьох чинів святих. По поясненні символіки проскомидії, є пояснення літургії оглашених та літургії вірних. Архисерей входить в святилище щойно на малому вході, по словах диякона: *Премудрость прости*. Єпископ обиходит трапезу кадя, образ крестний творя потрижди кадилом, яко на-полнися весь мір благоуханія христовим рождеством. Потом же єпископ взем дві свічі прекрестит трижди, являя двіма свіщами дві єстєстві Христові, божества і чєловічєства, єдин же состав. Потом же молитвою трисвятою, молит святитель *Отца і Сина і Святаго Духа, в купі возгласит благословєно во трєх собственних составіх* (в новіших текстах: свойственних іпостасіх) *єдино божєство і єдино сущєство*.

В часі читання святої євангелії архисерей зди́має з себе омофор. Також слово святого Васи́лія, поміщенє на листі 472 на обороті дає деякє введення у Божєственну Літургію:

Слово святого Васи́лія, тогоже, от священническаго чина, что єсть ієрей і почему глаголетєся священник, і что остриженіє глави єго.

Напочатку говорить про символіку церковних риз. Потім подає: Правило ієреом.

Іже не облачаются во священниє ризи, іли неразумієм, іли гордостію, іли ліностію. Стихар єсть правда, а фєлонь істина: І прійде правда с небєсє і обличитєся істиною. Слово божіє облечетєся во плоть, і неразлучно пребиваєт. Ти же братє ізволивий сан ієрейскій, і не разлучай стихаря с фєлоном, аки Христа во двою єстєству. Сlišи Господа рекша учеником, шєдши научіте всєя язѣки, крєстѣящи іх во імя Отца і Сина і Святаго Духа.

Текст Літургії святого Васи́лія Великого досить повний і зраджує вже т. зв. помонгольську редакцію. Тоді як в Служебнику XIV століття, виданому П. Ковалівим, Літургія святого Васи́лія Великого має багато скорочень і зачинаєтєся молитвою Трисвятого, текст Літургії в нашому списку є поданий від самого початку, тобто від слів Благословєнню царство. Також текст молитви « о предло-женних дарів » є вже пізнішої редакції, тобто такий як і сьгодні: Боже, Боже наш іже небєсний хлїб пишу всєму міру.

Служба Божа святого Отця Василя Великого, подана на листі 155-ому має такий наголовок:

Божественная служба іже во святых отца нашего Василия Великого Архiepіскопа (Кесаріи) Кападокійскія.

Молитва предложенних: Боже, Боже наш іже небесний хліб й пищу всему міру.

Немає отже тексту проскомидії, а після вище наведеної молитви є коротка замітка: Весь указ во Іоанновій службі, по преже указанному.

Діяконства пред святыми дверми. Возглашає: Благослови владыко. Священник же: *Благословено царство.*

На великій ектенії цікаві для нас такі прошення: О Архiepіскопі нашем (імярек). О великом князі (імярек) і о всіх боярех і воєх їх.

Щойно по возгласі є написана молитва согласія першого антифона. Подібно й друга та третя молитва антифона є подана аж по возгласах. По молитві трисвятого відразу йде текст ектенії сугубої з такими прошеннями:

Рцїм всі от всея душі.

Господи вседержителю Боже отец наших.

Помилуй нас Боже.

Єще молимся о благочестивих і богохранимих царей наших (імярек) держави і побіди.

Молитва приліжного моленія: Господи Боже наш приліжну сїю молитву прийми.

Єще молимся о благочестивих і христолюбивих князех наших (імярек) о здоровїї і спасенїї.

Єще молимся о архепіскопі нашем (імярек) о здоровїї і о спасенїї.

Єще молимся о благовірної княгині (імярек) і о чадїх їх о здоровїї і о спасенїї.

Єще молимся о рабі божїім отці нашем ігумені (імярек) і всей єже о Христї братїї нашей.

Єще молимся о всіх служащих і послуживших во святїй обителї сей.

Єще молимся за всю братію і за вся християни.

Замітне є те, що кожде прошення кінчиться словами: о здоровїї і о спасенїї так, як це ще тепер є в Галицькому Архiepіратиконї.

По молитві за оглашених і возгласі: Да і тії с нами славят - діякон кличе: Єлико оглашенїї ізийдіте, влико вірніи паки і паки

миром Господу помолімся. Ця форма настільки цікава, що її знаходимо в деяких чинах піддіяконських свячень, а саме по одержанні посудини з водою й рушника нововисвячений піддіякон кличе: Єлици вірнії, і при тому зливає воду на руки Архисрея. Деякі требники подають замість «єлици вірнії» єлико вірнії або навіть єлико вірний.

Далі в тексті подані тільки молитви без ніяких рубрик, немає отже опису великого входу.

На просительній сктенії замітне є прошення: *Милость і оставленіє гріхом і соблазном* нашим у Господа просим.

Після Вірую співає диякон: Станім добрі, станім со страхом, воньмім, святоє возношеніє, *с миром* приносити. Молитви анафори читає священник з *приклоненою головою*. Текст освячення: В ноц в нюже предаше себе о мірском животу, прієм хліб на святых своїх і пречистых руках і показав тобі Богу і Отцу, благодарив і благословив, освятив, преломив. Возглас: Дасть святым своїм учеником і апостолом, рек, прийміте і ядіте, се єсть тіло моє, єже за ви ломимое, во оставленіє гріхом.

Священник втай: Подобні і чашу от плода лознаго прієм, наліяв, благодарив, благословив, освятив. Возглас: Дасть святым своїм учеником і апостолом, рек: Пийте от нея всі, се єсть кров моя новаго завіта, яже за ви і за многи ізливаемая во оставленіє гріхом.

Священник приклонься молится: Се творіте во моє воспоминаніє. Возглас: Твоя от твоїх тобі приноситься о всіх і за вся. Священник приклонься молиться трижды (так!) глаголя: Хліб убо сей самое честное тіло Господа і Бога і Спаса нашего Ісуса Христа. Диякон: Амінь. Священник: Чаша же сія самая честная кров Господа і Бога і Спаса нашего Ісуса Христа. Диякон: Амінь. Іврей: Ізліянная за мірскій живот. Диякон: Амінь. По Воньмім, святая святым - вкладає священник частинку святого хліба в святу чашу і каже слова: Ісполненіє Святаго Духа.

Немає згадки про вливання теплоти до святої чаші. Перед молитвою заамвонною бракує слів: Со миром ізийдім. Натомість диякон співає: *Миром Господу помолімся*. Слідую безпосередньо текст молитви, внегда потребити святая і на тому, згідно зі старими грецькими списками, кінчиться текст Божественної Літургії святого Василія Великого.

Служба Пржедосвященних Дарів.

Служба Пржедосвященних Дарів відправляється у великий піст, а саме в середу й п'ятницю цілого посту та у три перші дні

великого тижня: понеділок, вівторок та в середу. По деяких монастирях був звичай правити її не тільки кожної середи й п'ятниці, але кожного дня, упродовж цілої чотиродесятниці, за виїмком субот та неділь, коли посту немає.

В нашій списку вона називається Божественна служба і крім цього подане ім'я автора: святого Василя, а не як можна б радше сподіватись святого Григорія Двоєслова, Папи римського. Здається, що тільки один грецький кодекс Оттобонський ч. 344 подає святого Василя як автора цієї Літургії. Вчений літургіст Дмитрієвський простудіював 56 списків служби Преждеосвященних Дарів, але між ними немає списку, в якому авторство приписується святому Василієві.

Відносно питання авторства, то треба передусім сказати, що старші списки є звичайно анонімні. Деякі однак списки, а за ними й печатані видання, так католицькі як некатолицькі, подають як автора служби святого Григорія Двоєслова (Діялога), Папи римського. Папа Григорій має в тому згляді за собою сильну традицію так, як святий Василій дотно свої служби Божественної Літургії святого Василя, скороченої згодом святим Іваном Золотоустим. Але деякі аргументи говорять в некористь Папи Григорія. Передусім він, як сам признається в Листі (VI, 29) не знав грецької мови.

Патріярх Михайло Керулярій каже, що службу Преждеосвященних Дарів уложили Апостоли, і це повторює за ним Симеон Солунський. Таке твердження для обох їх було вигідніше, як приймати авторство Папи Григорія (2).

Щодо самого тексту служби, то Отець Ганссенс думає, що винкинчена його редакція була вже у VIII або на початку IX сторіччя.

Чому деякі видання приписали авторство Папі Григорієві? Діялоги Папи Григорія були поширені на грецькому, а відтак на слов'янському Сході в перекладах і монахи залюбки читали їх. Могло вийти таке, що скоро помішали вони двох великих святих Григоріїв, а саме Григорія Богослова тобто Назіанзенського з Папою Григорієм, знаним на Сході радше під іменем Григорія Двоєслова. А що перші дві Літургії мали своїх авторів, а саме святого Івана Золотоустого і святого Василя Великого, то третю приписали святому Григорієві. Якогось певнішого пояснення дотепер автори не

(2) HANSENS J. M., *Institutiones Liturgicae de ritibus orientalibus*, Romae 1930, t. II, 88.

подають, а натомість всі годяться, що служба Преждеосвященных Дарів не є авторства Папи Григорія, тим менше теж якого іншого святого, хочби й святого Василія, як подає наш київський список. Також однозгідність панує в питанні чи називати Преждеосвященна Літургія чи Служба. Між тими двома назвами треба вибрати назву служба, бо фактично маємо до діла з вечірнею, на якій є святе Причастя. Це відноситься тільки до наших книг, бо в греків знана тільки одна назва: літургія.

Лист 165-ий:

Божественная служба преждеосвященная, святого великого Василія.

По дев'ятім часі, по єже: Помяни нас Господи во царствії си, півасм *Лик небесний*, входить ієрей і діякон і творят метаніє ігумену ілі місту єго, таже творят пред святыми дверми поклони три. І ко ликома по єдиному і тако входят во святий жертовник і облачатся во всю священническую одежду і входят во проскомидію і взем священник святий агнец полагает на святий дискос і вливає вино і воду во святий потир і тако покривает святая по обычаю їх, нічтоже іно не глаголет развіє: за молитв святых отец наших Господи Ісусе Христе Боже наш. І тако покадив отходит, прежде бо освященная і совершенна суть, не требуют нікакого же іного прилога.

І став пред святою трапезою і творит поклоненія три, і тако починає діякон середнім гласом, глаголя: Благослови владыко. І абіє священник: Благословено царство Отца і Сина і Святого Духа. І починают: *Прийдіте поклонімся*, трижди. Таже псалом. Ієрей чтет отай молитви сія вечерня: Благословен еси Господи Боже вседержителю.

По псалмі слідує ектенія велика: Миром Господу помолімся. Потім катизма, поділена на три частини, з молитвами ієрея і малими ектеніями на кожду славу.

Таже *Господи воззвах к тобі*. Діякон взем кадило з фиміаном і кадит святія дари і всю церков і по стихирах, єгда рекут Слава і нині, півасму богородичну, биває вход, с кадильніцею токмо і со свіщником. Світе тихій. Прокімен і читання з книги Битія. Абіє діякон: Премудрость. Ієрей же приспів взем предпоставлений свіщник обіма руками, купно с кадильніцею обіма руками, і став пред святою трапезою зря ко востоку, кадилу сушу во руці єго і свіщнику, назнаменов крестообразно кадилом на святую трапезу і речет велегласно: *Світ христов просвіщаєт всіх*. Чтец: *От притчей чте-*

нів. І чтут другу паремію, затворяя святія дверца. І прочетшей: Причтей чтеніє, глаголет ієрей: *Мир ти*. І по сем півець: *Да ся ісправит*.

Якщо випаде полислейний святій, то диякон співає малу екстенію, а потім люди *Святий Боже* і читається апостол та євангеліє. Відтак екстенія сугуба. Потім екстенія і молитви за оглашених та за *готовлящихся ко просвіщенію*.

В часі переносу святих дарів співають: *Нині сили небеснія с нами невидимо служат*. По молитві: Воньми Господи Ісусе Христе Боже наш, подвигнет дискосу покривало мало лівою рукою таже десною руку простер і обіма перстима, імиже благословляє, святому агнцю прикоснувся, глаголет диякон: *Воньмим* і священник возглас: *Преждеосвященная святая святым*. І людіє: *Свят* і тако откриває покривала вся, такожде і зізду. Причащаються обично святым тайнам.

По причащеніі глаголет диякон: *Со страхом божіим і со вірою приступіте*. Кінаники же поют два: Вкуси́те і увіди́те, а другій: Благословлю Господа на всякоє время.

По молитві заамвонній слідує молитва по внегда *потребити святая* і на цім кінчиться текст *Преждеосвященної* служби.

До деяких цікавіших питань в наведенім вгорі тексті служби *Преждеосвященних* належить справа напоювання святого Агнця Божественною Кров'ю. Як відомо, наперід у Греції завівся звичай, а звідтам і до нас перейшов, що священник перед вложенням посвячених в неділю Агнців, числом двох, до кивота, напоював їх Божественною Кров'ю. Так роблять деякі ще нині, що беруть ложочкою каплинку святої Крови Господньої і поливають Агнеця, а відтак вкладають його до дарохранильниці в кивоті. В нас на Україні, докладніше в нашій українській Церкві, цей звичай вийшов з ужитку. Про напоювання Агнця святою Кров'ю немає згадки в Київськiм списку, бо в той час в Києві такого звичаю не було. Його не вводить і Служебник виданий тепер святим Апостольським Престолом в Римі.

Служба відправлялась зараз же по закінченні Ізобразительної, отже священник не читав перед іконостасом ніяких вступних молитов тимбільше, що не приготувався він до жертвоприношення, а молитва: Господи, ниспосли руку Твою от святого жилища Твого ... і безкровное священодієствіє совершу, тут не на місці.

Теперішній римський Служебник та Устав Богослужень виданий в Римі описують докладно спосіб приготування Святих Дарів на проскомиднику, тобто положення Агнця та освячених частиць

на дискосі і приготування вина в чаші. Все це відбувається в часі читання катизми, при замкнених царських дверях. Київський список подає також дотичні рубрики, але далеко в простіший спосіб. Священик наперед вбирається в ризи, мие руки, а відтак йде до жертвенника предложення і там приготує Святого Агнця і вино, все наче б перед Божественною Літургією святого Івана Золотоустого, тільки нічого не говорить, бо ж Агнець вже наперед освячений, а тільки кладе його на дискосі. Потім накриває все покривцями, кадить та відходить до святої трапези і починає: Благословено царство. Можемо спитатись, чи цей спосіб не був би і нині практичніший з багатьох зглядів.

По першій читанні з книги Биття священик благословить наперед на схід, над святою трапезою, а відтак народ свічником і кадильніцею, тримаючи свічник з запаленою свічкою та кадильніцю обома руками. Не уживано отже тоді трисвічника, як це уживають деякі тепер, ані не має згадки, що священик складав при тому хрестообразно руки. Благословити трисвічником був звичай досить поширений не тільки на Україні, але й між греками в Італії. Нині римський Службеник каже священикові благословити одною тільки свічкою та кадильніцею, тримаючи свічку й кадильніцю обома руками.

Служба Преждеосвященних Дарів перейшла в наших літургічних книгах свій шлях, зазнавала змін, а зміни давали причину до спорів між літургістами. Над деякими питаннями цієї служби мала довші дискусії міжепархіальна літургічна комісія у Львові у тридцятих роках цього століття. Справу остаточно розв'язав сам Апостольський Престол виданням Літургікона. А тимчасом не дійшов до голосу київський список з цією службою до XV сторіччя, службою в такій формі, що усовершенувати її не треба, бо вона належить до тих первісних редакцій, що не були ще позмінювані непотрібними додатками та модифікаціями.

ДОДАТКИ ДО БОЖЕСТВЕННИХ ЛІТУРГІЙ

Зараз після тексту Божественних Літургій святого Івана Золотоустого та святого Василя Великого список має деякі додатки, що, так сказати б, належать до Божественної Літургії деяких празників або поминків усопших, тощо. Передусім належить сюди молитва над коливом або кутею у честь святих. Вона подана на листі 171 на обороті та має наголовок: *Молитва над кутією по вся дні святим.* Лист 171 на обороті подає ще другу молитву, подібну змістом, що теж називається: *Молитва глаголема над кутією в память праздником святих.*

Лист 172-ий містить молитву: *На господскія праздники.* В тексті цієї молитви є розмальовані чотири хрести. Вигляд їх такий: ✕

Практичний змісл переписчика чи укладача Київського Евхологіону видно і в тому, що по тексті Літургії подає він на Листі 172 на обороті тексти молитов, що їх читає святитель чи священник на вечірні, а саме: Молитви вечірні.

Молитва першому антифону:

1. *Господи щедрий і милостивий, долготерпеливе і многимилостиве.*
2. *Господи не ярстію твоєю обличи нас.*
3. *Господи Боже наш помяни нас грішних і недостойних раб твоїх.*
4. *Іже немолчними піньми і непрестанными славословеньми.*
5. *Благословен вси Господи Боже вседержителю, свідий ум чоловіч.*
6. *Господи Господи іже пречистою ти силою преїмія всяческая.*
7. *Боже великій і дивний, іже неізреченною благодистинею.*
8. *Боже великій і високій єдин іміяй безсмертїв.*

Всі молитви ті самі, що тепер у Часослові. Також подані після тексту молитов Прокімени вечірні, для ужитку священника чи диякона. Вони ті самі, що тепер у Часослові.

По вечірних молитвах, лист 176 на обороті подас молитви утрєні. Їх разом 11 так, як воскресних Євангелїй.

Молитви утрєня:

1. *Благодарим тя Господи Божє наш, воздвигшаго ни от ложєй наших.*
2. *От ноци утрєнюєт дух наш ко тебї, Божє, занє свїт повелїня твоя на землї.*
3. *От ноци утрєнюєт дух наш ко тебї, Божє, занє свїт повелїній твоїх.*
4. *Владико Божє святий і Непостижимий, рекїй із тьми свїту возсіяти.*
5. *Благих сокровище істочниче приснотекущаго, отче святий.*
6. *Благодарим тя Господи Божє спасєній наших, яко вся твориши во благодїтельство живота нашего.*
7. *Божє отче Господа нашего Ісуса Христа, возставивий нас от сна.*
8. *Господи Божє наш, іже соннаго унінія отложив от нас.*
9. *Господи Божє наш, іже покаєнія ради оставленїє чловеком даровав.*
10. *Божє Божє наш, іже умнія і словєснія представивий сили волею своєю.*
11. *Возсіяй в сердцах, владико, богоразумїя твоего неприступний свїт.*

Ця остання молитва по сутї та сама, що й нинї в Часослові. Текст її однак в дуже зміненому вигляді. Інші молитви ті самі. Молитву: *Возсіяй в сердцах наших*, читає священник також перед святою євангелїєю. По євангелїї: *Воскрєсенїє Христово, і псалом 50, ємуже глаголему цілуєт євангелїє первїє ігумен єдин, сотворив метанїє пред євангелїєм, держиму ієрейом, стоящу пред святими дверми і посєм братія два два, творяще і тїї поклон прєжде цілованїя, і по цілованїї другий поклон і на оба лика по єдиному.*

По цілованїї же святаго євангелїя благословляєт же ієрей братїю со євангелїєм і входить во святий олтар.

Далї список подає ектенїї і возгласи, що їх співає диякон і священник на утрєні.

Вкінці лист 181-ий каже, як треба закінчувати Богослужбу, тобто відпускати вірних домів: *Подобаєт відати како должно єсть ієрею отпусти творити на каждо день през всю недїлю, і на праздники всего літа.*

Отпуст на утрєні такий:

Ієрей: *Премудрость.* Ми же: *Утверди Божє віру християнскую і спаси православних князей наших.*

Ієрей же: *Прєсвятая Богородице помагай нам.*

Ми же глаголем: *Чеснійшу херувим.*

Ісрей же: *Слава ти Боже, упованіє наше.*

Ми: Слава і нині, Господи помилуй, Господи помилуй, Господи благослови.

Священник же конец.

На більші празники року святитель сам відправляв не тільки Божественну Літургію, але також інші Богослужби, передусім вечірню та утренью. Деякі частини цих Богослужб, мінейного чи тріодного порядку, містились отже в книзі Евхологiон. До цих належать припиви до величаній.

Лист 356:

Припиви на Господскія праздники і Богоматери і святих, імуших полислион, сиріч многомилостивий.

Припів на рождество святія Богородица: Величаєм тя пресвятая Діво і чтем святих ти родителі і всеславное славим рождество твоє.

На воздвиженіє честнаго креста.

На уведеніє святія Богородица.

На рождество Господа нашего Ісуса Христа.

На крещеніє Господа нашего Ісуса Христа.

Трем святителем.

На стрітеніє Господа нашего Ісуса Христа.

На благовіщеніє святія Богородица: Архангельскій глас вопієм ти чистая, радуйся обрадованная, Господь з тобою.

В неділю цвітнью.

В великую суботу надгробное.

В неділю новую по Пасці.

На вознесеніє Господа нашего Ісуса Христа.

В неділю пятьдесятую.

На рождество предтечі Іоанна.

Святим верховним апостолом Петру й Павлу.

На преображеніє Господа нашего Ісуса Христа.

На успеніє пресвятія Богородица.

На усікновеніє глави крестителя Іоанна.

Апостолом общим, великомучеником, преподобним...

Потім список подає припиви на дев'ятій пісні канона: Величай душе моя, на важніші празники Господські, богородичні й святих.

Лист 358-ий подає деякі антифони, а саме: Антифони на празники: Воздвиження чесного й животворного хреста, на Рождество Господа нашего Ісуса Христа, на Богоявлення.

ЧИНІ СВЯТИХ ТАЙН

1. ХРЕЩЕННЯ Й МИРОПОМАЗАННЯ

Заки приглянемось чинові хрещення й миропомазання в Київському Евхології, що його маємо в руках, варто поглянути на літургію цих тайн в найдавніших часах. Якщо йдеться про перші віки християнства, коли Христова віра була поширена головню тільки по містах, і кожда християнська громада мала свого власного єпископа, то служителем так тайни хрещення як і миропомазання був сам єпископ. З бігом часу, як християнство поширилось, і постали парохіяльні осередки поза місцями осідку єпископа, то й священники, як парохі, дістали право уділювати ці святі тайни. Від XI століття так на Заході як на Сході це річ зрозуміла, що служитель тайни хрещення є священник.

Святий Ігнатій Антіохійський каже в своїм листі до громади в Смирні (1), що « без єпископа не можна хрестити або відправляти аґапє ». А як в 551 році медіолянський клир написав прохання до цесаря Юстиніяна в справі звільнення єпископа Дакія, то просьбу аргументував тим, що багато людей вмирають нехрещені, бо немає єпископа (2). З біографії святого Амвросія можна довідатись, що він сам хрестив, і виглядає, що деякі єпископи відтягались від цього обов'язку.

Апостольські Конституції (3) подають вже священника як служителя тайни хрещення. Те саме знаходимо і в письмі папи Геласія до єпископів Луканії та Сіцилії (4).

Нині рідко відбувається торжественне хрещення, так як це було в перших віках. А що цю святую тайну уділяють немовлятам, то й нема окремої підготовки та й у виборі часу існує велика свобода. В давні часи, з огляду на підготовку катехуменів, хрещення відбувалось звичайно в катедральному храмі, на празник Пасхи або Зіслання Святого Духа. На Сході хрестили радо на празник

(1) Лист до Смирни, глава 8, 2.

(2) ГЕФЕЛЄ, Історія Соборів II, 824.

(3) 3, 11.

(4) Лист 4, 7.

Богоявлення Господнього, а звичай цей наслідувала не тільки Африка та Сіцилія, але й Іспанія, Галія, Ірландія. Рідше вже хрестили на празник Христового Різдва, подекуди на празник Різдва святого Івана Хрестителя, в Іспанії на празники апостолів та мучеників. Та з бігом часу всі ці сталі терміни пішли в забуття.

Для торжественного хрещення в перших віках треба було знайти й відповідні місця. Катедральні храми не завжди мали окремі молитовниці, придатні для встановлення хрестильниці з джерельною водою та й з усім устаткуванням для хрещення багатьох осіб. Тому й зачали будувати окремі хрестильниці, баптистерії. Приклади таких будов маємо в Равенні, в Римі та в інших містах. Не кожна парохіяльна церква VI-го чи й пізніших ще століть мала право на побудову власної баптистерії. Про хрещення по приватних домах не було в старину мови. А як і прийшлося, нужди ради, уділити цю святую тайну в приватному домі, то церковні закони вимагали, щоб обряд був відтак доповнений в церкві (5).

Християни, що приходили до Церкви з поганства, в часі хрещення не змінювали своїх імен. Так отже в документах з цього часу зустрічаємо імена поганських божків, мітологічних постатей, тощо. Ще на першому вселенському Соборі між підписами єпископів знаходимо такі імена як: Нестор, Телемах, Еней, Оріон, тобто імена мітологічних героїв, або Летодор, Артемідор, Атенодор, тобто дар богині Лего, Артеміди, Атени.

На початку IV століття християни залюбки прибирають імена з біблійної історії і Євсевій у своїй Історії (6) оповідає про п'ятьох єгипетських мучеників, що перед смертю відкинули поганські імена, дані їм родичами при народженні, а прийняли біблійні імена: Ілля, Єремія, Ісаія, Самуїл та Даниїл.

Нині дають ім'я в часі хрещення, так що воно відразу вставлене у форму хрещення, тобто у слова, що їх виголошує священник. Але ще в IX столітті не було цього звичаю. Імена давали ранше, так що в часі хрещення устав каже питатись хрещасмого: Як називаєшся? В XIV столітті вже утвердився звичай, що ім'я давали при хрещенні.

Вже в II столітті витворилась назва катехуменів або по нашому оглашених для тих, що приготувлялись до святого хрещення. Юстин Мученик (7) згадує про окреме й довше підготування канди-

(5) THALHOFFER-EISENHOFER, *Handbuch der katholischen Liturgik*, Band II, Seite 273-275.

(6) 7, 27.

(7) В Апології 1, 61.

датів до хрещення, що полягало у вивченні правд віри, молитві, постах.

В часі розцвіту катехуменату Церква звертала передусім увагу на релігійну та моральну підготову кандидатів до хрещення. З хвилиною, коли було заведено хрещення дітей, релігійні поучення обмежились радше до церковних обрядів, а між ними важне місце осталося для т.зв. ексорцизмів. Обряди, що попереджували властиве хрещення, з ексорцизмами включно, називали на Заході вже від IV століття словом: скрутінія. Устав цих скрутіній вже в VI та в пізніших століттях був дуже торжественний.

В понеділок по третій неділі посту заповідали в церкві перше скрутінієм, що мало відбутись в наступну середу. В назначений день хресні батьки приносили чи приводили до церкви дітей і один з аколітів ставляв їх посеред храму, хлопців по правій, дівчат по лівій стороні, а священик знаменував голови їх знаком святого хреста та й, поклавши руку на голови їх, читав молитву: *«Всемогучий вічний Боже, Отче Господа нашого Ісуса Христа, споглянь на смуг твоїх»*. Відтак давав їм благословенну сіль та приймав в члени катехуменату.

Після цього обряду прийняття до оглашених, діти разом з хресними батьками опускали храм, а священик зачинав Службу Божу. По відчитанні Апостола Служба Божа переривалась, аколіт знову приводив до храму дітей і тут над ними читали ексорцизми. Потім кликав диякон: *«Оглашенні, вийдіть»*.

Іспити-скрутінія відбувались в середу й суботу четвертої неділі посту, потім один раз у п'ятому тижні посту, два у шостому тижні посту, один раз по квітній неділі, а останнє скрутінієм у велику суботу. До особливо торжественних форм богослужб належало в тому часі скрутінієм «ін аперіціоне ауріум», тобто тоді, коли оглашеним пояснювали початок чотирьох Євангелій, вчили їх молитви: *«Отче наш»* та пояснювали Символ віри. Після відчитання Апостола виходила процесія з баптистерії в напрямі головного престола. Чотири диякони несли книги святих Євангелій. Перед ними аколіти несли запалені світильники та кадильніці. Прийшовши до престола, диякони клали книги, кождий на одному з рогів святої трапези. Тоді священик чи єпископ говорив до оглашених промову, зачинаючи її словами: *«Нехай відкриті будуть вам, возлюбленні, святі Євангелії»*. Потім диякон читав початок кожного Євангелія.

Зараз по виложенні Євангелій передавано оглашеним Символ віри. Один з аколітів брав на ліве рам'я малого хлопця, а праву

свою руку клав на голову йому і на зазив священника: *Якою мовою вони ісповідують Господа нашого Ісуса Христа?* - звучала відповідь: « По-грецьки ». Аколїт тоді двічі читав в грецькій мові нікейсько-царгородський Символ віри, тримаючи на руці наперед хлопчика, відтак дівчинку. Те саме повторювали і по-латині для тих, що належали до латинської мовної групи (8).

В Медіоляні, катехумени, що хотіли приступити до тайни хрещення, подавали свої імена вже в другу неділю великого посту. Святий Амвросій давав в тому напрямку заклики вже на празник Богоявлення. В суботи перед третьою, четвертою та п'ятою неділею посту відбувались іспити, наскільки оглашенні знають правди святої віри і взагалі є готові до хрещення. Щойно в суботу перед квітною неділею катехуменам «передавали Символ віри», тобто один з четців співав нікейський Символ віри, подібно як у Римі, два рази по-грецьки та два рази по-латині, щоб всі оглашенні добре зняли собі бодай його зміст. На письмі Символу віри не передавали з огляду на переслідування і так звану « дисципліна аркана ».

У велику суботу було благословення води для хрещення. Сам медіолянський єпископ хрестив того дня трое дітей, а іншим священникам давав одночасно власть хрестити інших катехуменів, кажучи: « Хрестить отже в ім'я Отця і Сина і Святого Духа ». Подібно в Римі робив сам папа, коли хрестив у бантістерії лятеранського собору, а кардиналів висилав хрестити по їхніх церквах.

За часів Амвросія хрещення відбувалось через занурення у воді та виголошення інтеррогативної форми, а не індикативної. А що святий Амвросій в творі про Святі Тайни (9) заявляє, що у всьому наслідок звичай римської Церкви, то й у Римі в той час не було ще індикативної форми: « Я тебе хрещу ».

Після обряду хрещення у збірнику наповненому водою, співали літанії, потім єпископ миропомазував охрещених, зливаючи на голову святе миро. Хоч літургічні книги того часу не дають ніякої формули на вдягання білої одежі, то все ж це певне, що новоохрещені діставали світлу одіж та запалені світильники (10).

Безпосередньо перед хрещенням мав місце обряд відречення, по-латині абренунціяцію, по-грецьки апотагі. Відречення від сатани було однаково відоме на Сході як на Заході. Оріген каже, що

(8) THALHOFER-EISENHOFER, *Op. cit.*, Band II, S. 292 ff.

(9) 3, 5.

(10) BORELLA P., *Il rito ambrosiano*, pag. 279 e ss.

хрещасмий відрікався сатани, заки увійшов до водної купелі (11). По словам Тертуліяна це відречення мало місце тоді, як хрещеники зійшли в баптистерії у воду (12). Той обряд відречення на Сході був особливо розвинутий. В Діонісія Псевдо-Ареопагіта читаємо (13), що катехумен в часі відречення мусів стояти босий у притворі баптистерії, мав глядіти на Захід, руки піднести вгору, мав три рази дихнути і при тому вимовити слова відречення. Подібний обряд описує й святий Кирило Єрусалимський, майстер у підготові оглашених до хрещення (14).

Помазування хрещеника святою оливою, безпосередньо перед хрещенням, це типічно східний звичай, що досить пізно продістався і до західної Церкви. Про цей обряд згадує святий Кирило Єрусалимський (15). Згідно з Апостольськими Конституціями помазання оливою починав єпископ, помазуючи голову, а все тіло помазували відтак диякони, чи, у випадку жінок, дияконіси. На Заході обмежувались до помазування тільки деяких членів тіла. Оливою помазували в поганських часах атлетів перед змаганнями. Християнин мав бути атлетом Христа і посвятитись виключно Йому на службу.

Після відречення сатани, оглашений звертався на схід, в сторону незаходимого світла і приєднувався до Христа. Той акт приєднання, синтагі, був на Заході замінений питаннями про віру, а через своє визнання віри хрещеник ставав на службу Христа. Ті питання про віру ставили хрещеникам в тому часі, коли вони вже стояли занурені у воді.

Після такої підготовки єпископ чи священник уділяв тайну хрещення. До XIII століття і на Заході хрещення відбувалось через занурення. То треба розуміти так, що, у випадку дорослих, води в хрестильниці було вище колін, а служителі святого хрещення ще й зливали воду на голову. Тільки у випадку дітей можна говорити про повне занурення у воді. Від XVI щойно століття відбувається хрещення в західній Церкві через полиття водою. Форма хрещення була завжди тринітарна. А що в деяких старих списках бракує її, то це пояснюють тим, що кождий служитель мав її знати напам'ять.

Хоч згідно з приписом «Дідахе» та по словам Юстина Мученика (16) форма хрещення була від самих початків тринітарна, то

(11) Гомілія до Книги Чисел, 12, 4.

(12) Про спект., гл. 4.

(13) Про церковну Ієрархію, гл. 2.

(14) Катехези міст., 1, 2.

(15) Катехези міст., 2, 3.

(16) Апол., 1, 61.

в помісних Церквах підлягала вона деяким змінам. Передусім грецька форма збігом століть сталась відмінною від латинської. Від VI століття маємо сліди грецької форми хрещення: « Хрещастся раб Божий во ім'я Отця і Сина і Святого Духа, нині і повсякчасно і во віки вічні. Амінь ». Натомість в латинській Церкві існують документи вже від VIII століття на форму хрещення: « Хрещаю тебе во ім'я Отця і Сина і Святого Духа, на відпущення гріхів і на життя вічне » (17).

Безпосередньо по хрещенні слідувало миропомазання. Потім з символічних мотивів вдягали неофіти білу одіж і носили її упродовж восьми днів, тобто до суботи світлого тижня. Неофітам давали також запалені світильники, бо у великодню ніч ради торжественної відправи взагалі всі вірні в церкві тримали свічки. Але що важніше, неофіти причащались божественних Тайн, не тільки дорослі, але й діти та немовлята. Про той звичай говорить Юстин Мученик, Тертуліян, Кипріян, Амвросій, Августин. Той звичай затримався на Заході до XII століття, на Сході зберігають його ще нині.

В коптійському обряді ще нині є звичай давати неофітам зараз по хрещенні пити мід і молоко. Згадує про нього Тертуліян, Ісронім, Климентій Александрійський, Канони Іполита. Сліди його можна бачити ще в поганській мітології. Але не один обряд з дохристиянських часів Церква прийняла і апробувала та й переробила на власний. Споживання меду й молока мало вказати неофітам на ту обіцяну батьківщину, медом і молоком пливучу, що для вірних Нового Завіту не є вже Ханаан, але небесна батьківщина.

На Заході, в Медіоляні, Галії, в Африці був ще один цікавий звичай, а саме вмивати неофітам ноги після хрещення, а це або того самого дня або радше восьмого дня по Пасці. Звичай цей на Сході був невідомий, а на Заході зник вже в VI столітті.

З найстарших списків, зі свідчень Отців, з історичних пам'яток перших століть ясно виходить, що зараз по хрещенні єпископ уділяв і святу тайну миропомазання. Розділено ці дві тайни аж тоді, як на провінції хрестили вже самі священники, а єпископи з пасторальних мотивів зарезервували собі право на миропомазання. На Сході бодай від IX століття був уже загальний звичай, що так хрещення, як і миропомазання, уділяли самі священники. Але й на Заході, де завжди більше підкреслювали право єпископів на уділю-

(17) Тгальгофер-Ейсенгофер, т. II, стор. 303.

вання цієї тайни, ще в XIV столітті уділяли її священники. Нині видно вже зворот до цієї практики бодай у місійних країнах.

А що миропомазання в старих часах слідувало безпосередньо по хрещенні, то й не звертали уваги на те, чи кандидати вже дорослі, чи малолітні. Щойно в середньовіччі витворився звичай допускати до миропомазання тих, що досягнули повний розвиток розуму, отже у віці понад 7 років. Великдень та празник Зіслання Святого Духа були, подібно як для уділювання тайни хрещення, також для миропомазання найбільш улюбленими празниками. Особливо празник Зіслання Святого Духа відповідав обрядові миропомазання. Тайну цю уділяли отже по відчитанні третього часа.

Нажаль не маємо докладного опису чину миропомазання з перших віків. Всі документи на Заході однозгідно показують, що при уділюванні цієї тайни єпископ клав руку на голову миропомазаного і помазував святим миром чоло його. Один та другий обряд був супроводжуваний молитвою. Щодо помазання, то виглядає, що воно є певного роду залишком чи додатком радше до того помазання, що його довершували при хрещенні священники й диякони. В кождім разі згідно з найстаршими документами, що до нас дійшли, і на Сході положення руки належало стисло до обряду миропомазання. Нині властиво на першому пляні вибивається саме помазання святим миром, але все ж осталося відношення між служителем та миропомазуваним також в положенні руки. Це зрештою вже є засвідчене в Апостольських Діях (18), де виразно є мова, що апостоли клали руки на тих, що вже були охрещені і так прийняли вони Святого Духа.

Святий Августин каже, що він уділяв дітям святого миропомазання (19). А святий Кипріян пише в листі до Юваяна (20), що Святий Дух сходить в Церкві на тих, що по хрещенні принесені є до єпископа і він, поклавши руки, знаменує голову їх знаком святого хреста Господнього. На іншому ж місці говорить він про знак Христовий. Що той знак святого хреста робили не самою рукою, але святим миром, те виходить з численних свідоцтв Отців. А на Сході помазували не тільки чоло, але й інші части тіла. Так в святого Кирила Єрусалимського (21) читаємо, що обряд, через дію якого Дух Святий сховає на охрещеного, полягав у помазанні чола,

(18) 8, 14-17.

(19) Тракт. до Ів., 6, 10.

(20) Лист 73, 9.

(21) Кат. міст., 3, 4.

вух, носа та грудей. Згідно з арабським списком Канонів Іполита, мусів наперед пресвітер помазувати чоло, уста та груди, а відтак провадив охрещеного до єпископа і цей щераз помазував хрестообразно чоло святим миром. То подвійне помазання знає « Заповіт Господа нашого Ісуса Христа » та « Єгипетські Церковні правила ».

В часі помазання святим миром вимовляє на Сході єпископ чи священник слова: « *Печать Дара Святого Духа. Амінь* ». В західних ритуалах ці слова відмінні, але у старих літургічних пам'ятниках можна знайти багато подібности до східньої форми. Список званий Гелясіяnum має таку формулу: « *Печать Христова на життя вічне* ». Після чину святого Аманди (22) єпископ казав тільки: *Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа*. Сучасна нам форма звучить: *Signo te signo crucis*. Ця формула є вже відома в часі святого Томи Аквінського та Бонавентури. Як благословення для миропомазаних, списки подають слова псалма: « *Се тако благословиться чоловік, бояйся Господа. Благословить тя Господь от Сіона і узриши благая Єрусалиму вся дні живота твого* ».

Київський Евхологiон на другому листі подає: « молитву знаменати отроча, примля імя во осмий день рожденія его: Господи Боже наш, тобі молимся і тобі ся милі дієм і просим, да знаменасться світ на рабі твоєм ». Текст молитви той самий, що в сучасному Требнику (23). Але в чині львівського митрополичого Требника є сказано передусім, що « *молитва совершаема во осмий день от рожденія пред дверми церкви* » зачинається началом обичним і що священник заки зачне виголошувати її, « *знаменасть чело, уста і перси отрочате* ». По молитві священник, якщо хоче або якщо такий звичай, бере дитину і ставши перед іконою Пресвятої Богородиці, робить знак хреста і читає: « *Радуйся благодатная Богородице Діво, із тебе бо возсія солнце правди Христос Бог наш* ». По тропарі слідує відпуст. В Требнику Петра Могили з 1646 року він зачинається словами: « На обятіях праведнаго Сімеона возлещи ізволивий ».

Чин цей, як видно з молитов і слів тропаря, носить на собі печаті того старозавітного обряду, що був довершений восьмого дня по народженні дитини і згадка про нього є так при народженні Спасителя, як і святого Івана Предтечі. Восьмого дня понаро дженні збиралась родина і близькі знайомі та й давали дитині ім'я.

Наш список приймає до уваги ту обставину, що хрещення

(22) Дюшен, *Початки християнського культу*, стор. 476.

(23) Гляди Требник, виданий отцем Т. Мишковським за благословенням Слуги Божого митрополита Андрея, у Львові 1925, стор. 5.

[illegible]

уділяється не дорослій людині, але немовляті. До хресту приносять дитину хресні батьки, що й замість неї відповідають священикові на поставлені питання.

Лист 3 на обороті подає обряд хрещення і називає його чин над оглашеним та чин хрещення: *Чин биваємий, вже сотворити отроча оглашено і крестити єго, разволочить таже і разрішаєть, і держимо бабою, стоїть на восток, і дунув священик на не трижди, знаменаєть чело єго, і усти єго, і груди єже, і глаголеть: Господу помолімся, таже молитву сію, во слух:*

О імені твоєм Господи Боже істинне, і єдинородного ти Сина, і Святого ти Духа, возлагаю руку мою на раба твого (імярек), сподобльшагося прибігнуги ко святому імені твоєму.

По цій молитві слідує так звані заперщення, тобто екзорцизми. Бракує текст першого заперщення, а з другого є тільки частина. Натомість третє заперщеніє подано вже в цілості. Воно починається словами:

Господи Саваофе Боже Ізраїлев.

Потім слідує - *Молитва по сотворенії оглашенного, пред годом крещасямаго:*

Сий владико Господи, сотвори чело віка по образу твоему.

І дунеть нань трижди і знаменаєть чело єго і уста і перси, і глаголеть молитву сію:

«Іждени от него всяк лукавий і нечистий дух, скритий і гніздяй в сердці єго».

Потім слідує обряд відречення сатани.

І по молитві обращаєть бабу на запад, держащи єй младенца, і вопрошаєть сице: *Отрицавшиися сатани.*

Она же отвіщаєть сице: *Отрицаюся сатани.*

І абіє вопрошаєть сице: *І всіх діл єго.*

І отвіщаєть се она. Подібні і прочая, всяк прос: *І всея служби єго, і всіх ангел єго і всего студа єго.*

І по вже сотворити таковия вопросы і отвіти трижди, паки вопрошаєть се трижди: *Отречелися сатани.*

І отвіщаєть баба: *отрекохся.* І сему речену трижди і абіє глаголеть священик: *І дуни і плюнь нань.*

І дунеть на запад баба трижди, і тако велить єй священик обратитися на восток, со младенцем, і вопрошаєть подібні трижди:

І обіщевашиися Христу. І отвіщаєть баба: *І обіщеваяюся Христу і вірую во єдиного Бога Отца вседержителя, і глаголеть се до конца, потрижди.*

І паки вопрошаєть потрижди: *Обіщалися Христу.* І паки от-

віщаєть баба: Обіщався Христу і повнегда речеть трижди, глаголеть священник: *І поклонися єму*, і баба приклоняєть со младенцем. І тако священник молиться молитвою:

Владико Господи Боже наш, призвавий раба твого.

І оставив їх священник і приходит ко купіли, прежде принесенній воді, і впливній в ній, і покадив ся округ, знаменаєть свіщею трижди і глаголеть:

Благословенно царство Отца і Сина і Святого Духа.

Слідує ектенія мирна з прошеннями на освячення води. Священник читає молитву:

Благоутробний і милостивий Боже.

Цю молитву читає тихо, підчас коли диякон співає ектенію, а відтак продовжує голосно:

Велій єси Господи і чудна діла Твоя, трижди, таже:

Твоею бо волею от небитія в битіє привел єси вся человеческая.

І дунеть над водою трижди, і знаменаєть перстом трижди, і тако глаголеть се:

Да сокрушатся под знаменієм воображенія креста твого вся сопротивния сили. Рци сіє трижди.

По: *Глави ваша Господеві приклоніте.*

Приклоняєть священник главу над сосудом маслиним, держама от кума, іли паки бабою і дунеть в не трижди, і знаменаєть третицею і глаголеть молитву сію:

Владико Господи Боже отець наших, іже суцим в ковчезі новї, голуб послал єси.

По аміні (молитви) священник: *Воньмім*, і пріємлет спичку сущую в сосуді маслині, і творит тою в воді три крести, поя: *Аллилуя*, третицею з сущими ту людьми, таже возглашаєть се:

Благословен Бог просвіщая і освящая всякаго чоловіка грядущаго в мір, нині і присно.

І приводим биваєть крещаємий, іли попом іли дияконом, вземлеть крестяй священник от святого масла перстом своїм і творить крестное знаменіє на чєлі, і на персах, і на плечю крещаємому глаголя:

Помазується онсиць (імярек) елеом возрадованія, во імя Отца і Сина і Святого Духа.

І тогда помазується дияконом, іли інім служителем которим, по всему тілу.

Внегда же мазатися отрочату, возлагаєть рукави священник, таже і синдона связав оба угольная конца, возлагаєть на вию кому і по сем священник взем младенца руками глаголеть: *Благословен Бог*

просвіщая і освящая всякого чоловіка грядущаго во мір, нині і присно.
І тако крещаєть младенца глаголя:

Крещается раб Божій (імярек) во імя Отца, і погружаєть сего єдинощи глаголет, Амінь (в рукописі це слово Амінь чиясь рука затерла), таже, і Сина (Амінь) і погружаєт паки: і Святаго Духа, і паки погружаєт третів, і глаголет: нині і присно і во віки віков, амінь.

Аще убо младенець єсть крещасмий, посажаєть того долі во крестильницю, воді сущей по шиї, купаєть, придержая лівою рукою, десною же приєм теплую воду, возливаєть на голову єго.

За єже младенцу слабу сущу, і блюсти залитія, і глаголеть предреченная глаголи, іже се *Во імя Отца* і прочая.

Аще ли же смислен чоловік крещасмий, погружаєть єго священник во три погруженія, глаголяй на коєждо погруженіє іменованія, якоже преуказахом.

Далі йде пригадка-напiмнення для священників, що по 49 апостольському правилу забороняється, під карою заборони священодійствовати, при трикратному погруженні вимовляти три рази слова « Крещается раб Божій (імярек) во імя Отца і Сина і Святаго Духа ».

І абіє по крещеніі полагаєм биваєт крестивийся куму на руки і тако священник умив і рукави отлагає, возглашаєт диякон: *Воньмім.*

І поєм стих сей, псалом давідов 31:

Блажені імже отпущена суть беззаконія.

Потім мала сктенія та молитва Миропомазання:

Благословен єси Господи Боже вседержителю.

І по сем поють: *Єлици во Христа крестистесь.*

І сему поєму помазуєть сам крещасмаго святим миром і творить крестаобразно, на челі, і на очію, і на ноздрію, і на устїх, і на обі ушесїх, і на грудех, і на руках, і на сердці, і на чревї, і на ногу і на плечію, глаголя на коєждо:

Печать дара Святаго Духа, амінь.

І паки поють: *Блажені імже отпустишася беззаконія.*

І тако одіваєт того во срачицу, глаголя:

Одівається раб Христов (імярек) одіянїєм веселія, возрадованія, во імя Отца і Сина і Святаго Духа, амінь.

На верховную же одежду глаголет:

Да возрадується душа моя о Господі, облече бо мя во ризу спасенія, і одіянїє веселія возложи на мя.

І тако глаголет молитву сію преже постриженія єго:

Владико Господи Боже наш, іже образом своїм почет чоловіка.

І по сем постригаєт того крестаобразно, глаголя:

Постригається раб Божій (імярек) власи глави своєї, во імя Отца і Сина і Святого Духа. І прієм мало воску теплаго, і вліпляєт власов отрізаних, і тако сохранив їх во стіну церковную, аще будет каменная церков, аще ли ні, то за олтарем вкопаєт в землю.

Молитва: *Господи Боже наш, іже от ісполненія купельнаго.*

Таже возлагаєт нань куколь, глаголя: *Одівається раб божій (імярек) є куколь незлобія, во імя Отца і Сина і Святого Духа, нині і присно.*

І по сих же обходит священник божественную купіль третицею, іли пред святим олтарем, іли посереді церкве, послідуєщу сему і воспріємнику є новокрещеним, поючим всім: *Єлико во Христа крестистися, во Христа одякостися. Аллилуя.*

І тако биваєть октенія, в нейже поминають князи, святителя, воспріємника є новокрещеним, по сихже і отпуст.

Так отже перед уведенням хрещасмого до храму чи до баптистеріі, священник читав над ним заперщенія або ексорцизми, поклавши руку на голову його.

В требниках молитви ці, тобто ексорцизми, є тепер злучені з чином хрещення. Окремо ці молитви читали в давнину тільки над дорослими і то повторювали їх упродовж довшого часу. В XV столітті був звичай виголошувати ексорцизми три рази, пізніше зачали проголошувати три формули, подані в требниках, один тільки раз (24).

Наш список знає один рідкий обряд, а саме плювати на захід, тобто в сторону, де, згідно з переконанням є темрява й осідок сатани. Є це свого роду образований вияв відречення сатани. Обряд дунути й плювати на діавола Симеонові Солунському був невідомий (25). Щодо обряду освячення води, купелі для хрещення, то має він всі елементи великого водосвяття. Зараз на початку має він екстенію велику на освячення води, відтак молитви. Число прошень в мирній екстенії не є однакове в різних манускриптах. Вони відносяться так до благословення води в святій купелі, як і до хрещасмого.

Список говорить про помазання святою оливою передусім трьох

(24) Де МЕЕСТЕР, *твір цит.*, стор. 16.

(25) Там же, стор. 17.

частин тіла, а саме чола, грудей та плечей, і подає при тому тільки одну формулу для помазання, а саме: *Помазується онсиць (імярек) єлєєм возрадованія...* Також каже й те, що диякон або хто інший з прислуги помазує дитину святим єлєєм по всьому тілі. Так було в старині, що тіло хрещасьмого помазував оливою диякон або дияконіса, якщо йшлося про хрещення жінок. На Сході щойно у XVII столітті появляються окремі формули на помазання. Требники XVII та пізніших століть подають окрему формулу на помазання таких частин тіла: чола, грудей, вух, плечей, рук та ніг. По помазанні святою оливою оглашених священник хрестив, вимовляючи формулу: *Крещается раб божий во ім'я Отця і Сина і Святого Духа.*

До кінця XIV століття форма хрещення була така, як в нашому теперішньому Требнику, отже до імен трьох Осіб в Пресвятій Тройці не додавали слова Амінь. Цей звичай зачався десь з кінцем XV століття і наш список має вже ті вставки. Отже форма звучить: *Крещается раб Божій во імя Отца - Амінь - і Сина - Амінь - і Святого Духа - Амінь.* Чиясь рука старалась вимазати ці вставлені слова, але годі нині сказати, чи це сталося давно, чи може вже в останніх десятиліттях, при нагоді студій над списком (26).

Зараз по охрещенні, по вдягненні хрещасьмого в білу одіж та врученні йому горючого світильника слідував дальший чин, тобто свята тайна миропомазання. По молитві миропомазання співали: *Єлици во Христа крестистесь.* В нашому списку стих: «Єлици во Христа крестистесь...» співають перед помазанням святим Миром, а потім другий раз при обводженні хрещасьмого кругом святої купелі. Це старий звичай і його подибуємо тільки в найстарших документах. Для помазання святим Миром священник вів хрещасьмого звичайно в окрему капличку і там помазував його (27).

В теперішніх виданнях нашого Требника чин хрещення кінчиться читанням Апостола й Євангелії. Цей спосіб закінчувати хрещення зачинає появлятися щойно в XVI столітті і відтак стається загальним способом. Згаданий Апостол (до Римлян) та Євангеліє від Матея були радше складовими частинами Божественної Літургії, що завершувала торжественний чин хрещення. Пізніше, коли відділено чин хрещення від Божественної Літургії, додано Апостол і Євангеліє. Отже наш список подає ще той старий чин хрещення.

В давніх часах, зараз після помазання святим Миром, був

(26) Де МЕЕСТЕР, *твір цит.*, стор. 21.

(27) Де МЕЕСТЕР, *твір цит.*, стор. 23.

торжественний вхід неофітів до храму й зачиналась Божественна Літургія. Можна навіть думати, що Літургія не зачиналась від слів: Благословенно царство, але радше від прокімена й читання Апостола та Євангелії. Це тому, що вхід з неофітами був одночасно малим входом і в часі його співали: Єлици во Христа креститесья. Подібне явище побачимо в нашому списку ще докладніше в чині архиєрейського посвячення церкви. А. Дмитрієвський на основі деяких рукописів твердить, що звичаєм XV та XVI століть було, щоб новоохрещений брав участь у великому вході і ніс перед священиком запалену свічку. Якщо новоохрещений немовля, то мав нести його хресний батько, тримаючи в руці також запалену свічку (28).

Наш список, подібно як списки XIV й XV століть, згадує про процесійний похід новоохрещеного враз з його рідними з церкви додому. Цей звичай заховався в деяких країнах зрештою аж до наших днів.

« Достойть же відати, яко аще будеть бити тогда літургії, предносят младенца новокрещеннаго, со свіщами на великом переносі. Аще ли же совершен человек крестивийся, то сам ходить пред переносом, держа в обоіх руках по свіщі, і причащается святых таїн Христа Бога нашего, і аще младенец естъ іли совершен человек, і по отпусті ісходить дому держащи свіщі, провожающим его своїм ему. І аще убо совершен естъ крестивийся, приводим биваеъ на всяк день ко церкві, такоже держащ свіщі горящі, на вечерню і на утреню, і на літургію, даже до осмага дне ».

В небезпечі смерті, коли немає часу на відправу повного чину святого хрещення, наш список передбачує т.зв. хрещення в скороченні (во кратці) й подає відповідну молитву на освячення води. Треба догадуватись, що перед молитвою священик повинен читати *Благословен Бог наш... і начало обичне*, а по молитві має не тільки відчитати саму форму хрещення, але й інші молитви, так довго, як довго дитина живе. Чин той, чи радше молитва, подані у п'ятій главі, як слідує:

Лист 11-ий:

Молитва іная святых крещеній, імія начало во кратці, аще когда случится младенцу больну сущу бити, і спішити крестити того страха ради смертнаго:

Господи Боже вседержителю, іже вся твари содѣтелю, видима яже і невидима, сотворивий небо і землю і море, і вся яже в них, собираяй води во собраніе едино... і благослови воду сію і даждь

(28) Де МЕЕСТЕР, *твір цит.*, стор. 24.

вїй благодать ізбавленія, благословеніє йорданово, сотвори ся нетлі-
нія істочник.

По цій молитві священник хрестить хвору дитину.

Список описує і хрестильницю:

На Листі 11-ім:

От заповідей святаго Іоанна Златоустаго, о крещенії дітей.

Подобаєт іміти во церкві корито на пять відр і наліяти води і сотворити молитву воді, і потом маслу, і влий от него в корито, і потом мажи дитя маслом і прочеє, якоже во крещенії речено. Во седмий день по крещенії комкай єго, то є запричасті його.

Аще прилучатся много дітей, то во едином крещенії да ся кре-
стять.

Глава шоста говорить про хрестильницю, що має бути величи-
ною на п'ять відер води, а також і про те, що можна хрестити біль-
ше дітей в тій самій воді. Потвердження цього звичаю знаходимо
також в Кипріяна, митрополита Київського, в його відповіді ігу-
менові Атанасієві, в роках 1390-1405: « Чи можна хрестити в тій
самій купелі (воді) двоє або троє дітей, чоловічого й жіночого полу.
Про це немає записано нічого на ніякому місці. Але маємо приклад
святаго Івана Хрестителя й Апостолів, що хрестили багато людей
нараз. Також і нині немає заборони хрестити двоє, троє чи й біль-
ше в тій самій купелі й того самого дня. Вистарчить вимовити імена
усіх в молитвах, де треба. Крім цього треба заховати порядок і
дати першенство мужеському полу » (29).

Грецький монах Іов, званий Грішник, у XIII столітті, отже
на сто років перед митрополитом Кипріяном, дав подібну відповідь
на вище подане питання. Він каже, що дозволено хрестити більше
осіб в тій самій воді, дозволено помазувати їх тим самим святим
миром та причащати їх з тої самої чаші. Але одним чином вінчання
священник не має права вінчати більше подружніх пар. Відносно
хіротоній, то монах Іов каже, що нижчі свячення можна уділити і
кільком кандидатам нараз, але не можна висвячувати нараз більше
священників та єпископів. Та сама особа може дістати в часі одної
відправи чин четця, піддиякона й диякона. На тій самій Божествен-
ній Літургії є дозволено висвячувати диякона й священника (а також
єпископа), якщо це є різні особи. Монах Іов не говорить нічого про
чин святої тайни оливопомазання, наскільки можна її уділяти од-
ночасно більшому числу хворих (30).

(29) Де МЕЕСТЕР, *твір цит.*, стор. 43-44.

(30) Де МЕЕСТЕР, *твір цит.*, стор. 42.

Восьмого дня по хрещенні приводили чи приносили новоохрещеного до храму, а саме для обмивання тих частин тіла, що було помазане святим миром. Священик відправляв при цьому окремий чин « во вже омити крестившагося ». Число сім було завжди дороге для побожності східньої людини. І так, новоохрещені повинні упродовж сім днів приймати Пресвяту Евхаристію, сім днів носили нововінчані свої вінки, сім днів має неоієрей відправляти Божественну Літургію, на новопосвячених Антимінсах має відправлятися Літургія також упродовж сім днів, це саме відноситься до новопосвяченої церкви.

Лист 11 на об.: *Послідованіє, во вже омити крестившагося во осмий день.*

По сихже во осмий день приходить воспріємник с новокрещенним во церков, ко священнику, он же разрішит синдона і « *Благословен Бог наш* » рек, починаєт: *Царю небесний.*

По началі обичнім тропар дня і прилучившагося святого та Слава і нині: *Молитвами Господи всіх святих і Богородиці.* Молитва:

Іже ізбавленіє согрішенієм ради святого крещенія рабу твоєму дароває.

І прієм губу чисту от води намочив іли бумагу нову, омиваєт крестообразно сиріч, отираєт чело новопросвіщеннаго, уши, очі і прочая уди єго, ідіже помазано бисть святоє миро, глаголя: *Крестился еси, просвітился еси, освятился еси, омился еси, во імя Отца і Сина і Святого Духа.*

І тако глаголетъ се:

Благословен Бог просвіщая і освящая всякаго челоука, грядущаго во мір, нині і присно.

Молитва:

Владико Господи Боже наш, іже ради купіли небеснаго осіянія крещавшим подавая, породив і раба свого новопросвіщеннаго во дою і духом.

По Глави ваша Господеві приклоніте, ще одна молитва і отпуст.

Сорокового дня мав місце обряд жертвування дитини.

Лист 12 на обороті каже:

В четиридесятий же день, паки приводим биваєт новопросвіщенний младенец матерію, уже очищенною, ізмовенною.

Священик же творить начало глаголя:

Благословен Бог наш.

По началі обичнім тропарі як на восьмий день.

Потім - приклоняючи матери главу со младенцем пред дверми

церковними, і креста образ творить священник, прикасаючись главі
бю, глаголетъ:

*Господи Боже наш, тобі молимося і тебе просим, і милися
дієм, Ти убо сий Отец Господа нашего Ісуса Христа, іже все сло-
весное же і безсловесное естество словом своїм здав.*

Якщо дитина померла перед сороковим днем, то в половині мо-
литви священник вриває й закінчує возгласом. Якщо ж дитина жива,
то далі продовжує.

Друга молитва:

Господи Боже наш, пришедий ради спасенія рода человіка.

Таже младенца руками сам прієм священник, ко олтарю относить,
і прилож уста єго на обоіх странах дверей, во образ цілованія, і
такожде ко свягій трапезі принесе, сице воображаєть младенца, яко-
же поклоняючися, і обходить третицею свягую трапезу, і во че-
тирех странах тоя творить образ поклоненія.

Аще ли же єсть женск пол, не обносить около святия трапези,
но ко обоім странам преклоняєть святих дверей у святаго жертво-
ника і сему бивающу глаголетъ ко собі священник:

Нині отпуцавши раба своего владыко.

І по сем поставляєть младенца у дверей олтарних, глаголетъ
молитву:

*Господи Боже наш іже в четиридесатий день младенец за-
конному храму принесесея.*

І отпуст.

Київський Евхологіон посвячує досить багато місця чинам та
молитвам прийняття до святої Церкви тих людей, що стоять поза
Церквою, але пізнавши правди святої віри, рішилися стати членами
Церкви, Таїнственного Христоного Тіла. Для прийняття таких лю-
дей в церковних книгах є три чини, а це хрещення, миропомазання
та покаєння, завжди очевидно з прийняттям святих Таїн Тіла і
Крови Христової.

Через хрещення приймаються до Церкви Христової погани, жи-
ди та магометани. Крім цього через хрещення треба приймати і
членів тих християнських сект, в яких або хрещення взагалі не існує,
або є сумнів, чи воно важно уділюване. Наш список про ті секти
нічого не говорить, бо ж він ранший як XVI століття, коли поста-
ло т.зв. реформоване християнство, а вслід за ним і численні групи
протестантів. Зрештою і в старих часах вже були того роду хри-
стиянські секти, що не признавали всіх Осіб Пресвятої Тройці, або
мали ложне поняття про котру з трьох Божих Осіб. До тих на-
лежать євноміяни, монтаністи, тощо.

Часом вистачить прийняти до святої Церкви деяких кандидатів через уділення самої тайни миропомазання, за попереднім визнанням святої католицької віри. Це може бути у випадку всіх тих християнських сект, що мають правдиве хрещення, а заблудили тільки в інших догмах святої віри, як аріяни, македоняни, англікани, різні євангеліцькі угруповання.

Вкінці через саму святу Тайну Покаяння, а при тому й окрему заяву з боку пенітента, приймаються до єдності з святою Церквою ті християни, що або самі, або їх предки відлучились від Церкви. До таких належать на Сході т.зв. розкольників, очевидно з точки погляду православної Церкви.

Требник митрополита Андрея на десяти сторінках подає чини, як приймати та хрестити тих, що у дорослому віці приходять від жидів, сарацин і других неохрещених та невіруючих в Святу Тройцю. Там сказано передусім: *Вісно буди, яко жидов, сарацин і всіх прочих, невіруючих во святую, єдиносущную Троицу, не прежде крестити достойтъ, донелѣже о вірі православно-католическій і обычных молитвах довольно научені і опасно істязані будуть, аще не у крещені биша от кого і аще крещенія не лествію, но істинно от своєя волі возжелѣша сподобитися. Такожже імуть бити наказані, да от всего сердца своего каются о своїх грѣсах, во еже оставитися їм во святом крещеніи. Сим тако ісполненім, хотяй креститися со воспріємники своїми приходять ко дверем церковним. Іерей же приєм повелѣніє от єпископа, во епитрахиль і фелонь облекся, приходять ко нему і вопрошаєть єго сице: *Хочещи ли святую, непорочную християнскую віру істинно от сердца прияти?**

Отвіт: *Хочу.* Таже іерей глаголетъ: *Приклони коліні пред Господом Богом нашим.*

Тоді читається молитва над оглашеним.

Потім слідує відречення жидівської чи магометанської віри та визнання святої католицької віри і далі відбувається чин тайни хрещення та миропомазання, як звичайно для дорослих. Неофіт бере відтак участь у Службі Божій і причащається святих Тайн Тіла і Крови Христової.

Якщо хто з поган зголосився в кандидати до хрещення, то священник відправляв окремий чин, поданий на листі 13, на обороті:

Молитва вже єсть творити язичника оглашенника оглашенна, творя того приклонити коліна пред церковними дверми, знаменаєть третицею і глаголется молитва:

Благословен єси Господи Боже Отче Господа нашего Ісуса Христа, іже от всіх язык избирає собі люди избрани. Таже знаменав єго

паки трижди глаголет: *написано бисть імя его во оглашенних.*

І паки молится молитвою сею:

Ти владико спасеніє мірови послал єси святоє ти слово, да ісполнить вся разуміня твоего.

Членами святої Церкви стаються люди через хрещення. Але є і були давно випадки, що до неї вертаються з різних єресей охрещені поза Церквою.

Лист 14-ий подає отже чин, як приймають повернених на католицьку віру єретиків, аріян, тощо.

Чин о єже како достоїт приймати єже от єресей различных, святей Божій апостольстей церкві приходящих, аріяни убо і македоняни, єже єсть духоборци, і савватіяни, глаголющих себе чистих, і четиридесятники, єже єсть тетрадити, і аполінаріяни, приємлем таких, дающих бо на себе свиток писанія православния віри і проклинающих со своєю єресею, всяку іную єресь, немудрствующую, яко да мудрствует святая Божія і апостольская церковь.

Предварив убо достоїть внегда приводими хотять бити ко православної вірі, поститися тім дній десять іли пятадесять і упражнятися ко молитвам заутра і вечер, учащим во псалмїх, яко оглашеним і тогда сподоблятися православної вірі, поставляєть же тіх коєгождо священник пред святою купілію, і глаголет сія:

Проклинаю оного (імярек) і велінія і мудрованія его, і побарающих по нем, і мудрствующих еговая, отрицаю убо того і всяко єретическое велініє, і вірую во святую і єдиносущную Троицу, і по преданію святых отец, право ісправльших слово істинное, і отвіщаєть на всякое приходяй, і прочее вопрошаєть того трижди священник: *Віруєши ли во святую і єдиносущную Троицу.* Он же отвіщаєть: *Вірую.*

І тако приклоняюще проходящему главу, глаголет священник молитву:

Боже спасенія нашего, хотяй всім человеком спастися.

Друга молитва:

Господи Боже наш, сподобивий совершенна показати раба твоего сего (імярек) ради єже в тя православния віри.

І тако причащаєть того і приємлеть заповідь по всіх седмих днєх онїх мяса не ясти, ниже ізмити лица, но якоже крещасмий тако скончати і во осмий день отмивається.

Для тих, що приходять з бажанням визнати католицьку віру, а визнавали маніхейське вчення, лист 15-ий подає окремий чин.

О єже како достоїт проклинати с опасанієм єресі тіх, єже от маніхей приходящих, святей Божій і соборній і апостольстей церкві.

Докладніше про навернення маніхейців говорить дальша глава, а саме лист 20 на обороті:

Устав биваємий на єже от маніхей обращающихся ко чистій і істинній нашій вірі християнській.

Прежде убо приходяй правой вірі постится седмици дві, і приліжа молитві утро же і полудне, поучається єже во святых євангеліях, преданную нам от Господа нашего Ісуса Христа молитву і священное віри нашея воображеніє, і нікія псалми.

І таков зложив священную одежду на ся священник во крестильниці, сущим ту і іним вірним єлиці хотять призиваєть того і став пред святою крестильницею, откровенну іміюща главу.

Слідуює відречення маніхейської єресі.

Потім молитва:

Боже великій і великоіменитий, іже первую тьму просвітивий словом уст твоїх.

По аміні знаменая того отпуцаєть і прочее проклинавий биваєть християнин таков, міняєм биваєть, яко християнин некрещен. По цім відреченні маніхейської єресі його зараховують до числа оглашених і, як оглашений, він приготавлиється до святого хрещення.

Про інші випадки навернення на католицьку віру говорить устав Методія - патріярха, лист 21 на обороті:

Методія святійшаго патріярха константія града уставленіє, о єже различными образи і возрасти обращающихся.

Аще убо отроча ято будет і отвержется, іли страхом і невідінієм, і ненаученієм, таковий прісмет оцістительния молитви на семь дній, і во осмий день да ізмиеся, і по ізмовеніі лентієм препояшется, і от священника помазується миром, якоже крещаемий, на тіхже містіх, яві яко на челі і на всем лиці крестообразно, і на руках і на колініх і на плеснох і да оболчен будет одіянія нова, по уставу крещаемий, іли юноша суть іли старци іли престарівшася совершенія возрастом.

Аще убо муками отвергошася, да получают чоловіколюбія, обаче да постятся дві четиридесятници, упражняющеся во молитвах, і совершающе колінное преклоненіє і приліжнія молитви.

Приближающуюся совершенію обоім четверодесятницам, на осмь дній, да пріімяют оцістительніи молитви, да глаголют на каждий: *Господи помилуй*, сто. І по сем да ізмиются і да помазані будут священником великим миром, по прежнему уставу, і бивши божественной службі, і да сподоблені будут святинь, упражняющеся якоже просвіщаєміи во церкві і ко всякой службі во вся осмь дній. Аще

ли же ніції отвергшися произволенієм, такові заперщеніє убо імут страшно, но милости ради на дві літі да постятся, удаляющеся мяса і сирояденія і яєц і вина, творяще коліннопоклоненія, аще убо млади суть і кріпци, на всяк день по сто поклонов і по двою сто *Господи помилуй*, аще ли же безсильні, по силі творят, совершающимжеся двоім літом преже осмих дней, да пріймаєт очістительніа молитви, і прочая, якоже предуставлено бисть, такови биваєт о них, іли мужіє суть іли жени, токмо совершені возрастом.

Молитва очищенію, вже отвергійся, і паки обращающагося к нашей вірі непорочній:

Праведен еси Господи і прави суди твої.

По цій молитві читали три псалми, а саме: псалом 50, псалом 37 та псалом 102.

Потом молитва другая очистительная:

Владыко Господи Боже наш, іже ключа царствія твоего Петру верховному апостолу твоему віривий, на нем святую си церков основал еси і подав тому область своя ради благодати, вже взати і разрішати на землі, услыши нас недостойних призывающих тя...

Молитва ко християном привлеченним язическою прелестію і обротившихся і ко церкві пришедших:

Господи, Господи, іже всяческих творец і владыка, источник благостиня, спаситель всім чоловіком, паче же вірним, іже не презрѣв чоловіка от діаволя козни во глубину погибелі і прелести сведена, но спасительнаго ради вочеловіченія, єдинороднаго Сина і Бога нашего взискав і спас і ко себѣ возведе, сам владыко чоловіколюбче, призри на раба своего сего, овча словеснаго ти стада Христа твоего суца.

Молитва отвергшимся отрочати і осквернившимся і кающимся.

Після цієї молитви священник помазує святим миром на чолі й на руках та на ногах - і читає ще одну молитву.

Окрема глава говорить про те, як приймати жидів, що бажають охреститись.

Лист 25-ий:

Чин како достоїт приймати іже от жидов ко християнстїй вірі. Ісповідатися тому достоїт, і у приходящих варяти всяк обичай жидовскїй, таже показовати яко от всего сердца і віри приліжнїа християнствовати восхотї, і отрицатися убо яві пред церквію всея іудейскїа віри, і священнику яві яко напред глаголющу і тому отвіщающую на всякоє слово, іли паки воспрїємнику єго, аще єсть сам младенец.

Після відречення жидівської віри слїдує чин святого хрещення.

Лист 28 на обороті говорить:

О мелхіседекітох іже і федотіянїх і афінганох.

Лист 29-ий говорить про афінган.

Достоїт убо єже от афінган приходящих, креститися хотящим, се глаголати.

Лист 30-ий на обороті подає чин прийняття сарацинів.

Чин і устав биваємий на іже от сарацин обращающихся ко чистїй і істинній вірі нашій христїянстїй.

Прежде же убо приходяй ко правой вірі постится седмици дві, і поучевається єже во святїх євангелїях, преданную нам от Господа Ісуса Христа молитву, священное віри воображеніє, єже єсть: *Вірую во єдинаго Бога Отца вседержителя*, таже обложився священническою одеждею, священник во крестильници, сущим с ним іним вірним, елици хотят, призиваєт того і став пред святою купелїю, откровену імущу главу, глаголет ко нему.

Слїдує відречення від сарацинської віри.

Потім визнання правдивої віри христїянської.

2. ЗАРУЧИНИ ТА ВІНЧАННЯ

Заручини і вінчання є точно нормовані приписами церковного права. Може ніякій іншій тайні канонічне право не присвячувало завжди стільки уваги, як тайні вінчання.

Щодо часу для відправи тайни вінчання, то в давнину не було ніяких обмежень. Щойно з бігом століть Церква заборонила вінчати в т.зв. заказані дні, тобто в нашому обряді не вільно, без диспензи єпископа, вінчати в такі дні: *а)* від празника апостола Пилипа до Богоявлення, *б)* від М'ясопусної неділі до неділі Томиної, *в)* від неділі Всіх святих до празника святих апостолів Петра й Павла, *г)* від 1 серпня до 15 серпня, *ґ)* в день Усікновення голови святого Івана Предтечі, *д)* також і в посні дні тижня, тобто в середю та п'ятницю. Вінчання повинно відбуватись в церкві, і то перед полуднем.

Вже Людікейський Собор (в 52 каноні) заборонив відбувати вінчання у великому пості. Підтвердження тієї самої постанови знаходимо у відповіді папи Миколи I на запит Булгарів. В XI столітті вже не тільки великий піст уважали за час заказаний, але також і час перед різдвом Христовим, в латинників т.зв. адвент. В деяких церковних провінціях пішли ще далше і як заборонений час уважали два тижні перед різдвом Івана Хрестителя. Та до часу Тридентійського собору не було однообразности.

В Римській імперії, на території якої розвинулись перші християнські громади, була засада: *Consensus facit nuptias*. Вже римляни знали заручини, як підготову до заключення подружжя, і наречений давав своїй судженій перстень. Так заручини, як і подружній контракт, були супроводжувані в старих римлян поганськими релігійними практиками. На голові в молодих були вінці з цвітів. Після віддання згоди на подружжя понтифекс максімум приносив в імені молодих жертву божкам. На закінчення торжеств відбувався весільний бенкет.

Церква виступила з окремим чином заручин та вінчання досить обережно, та й у відносно пізньому часі. Спочатку вона радше примінилась до існуючого державного закону та й не дивилась надто

за тим, перед ким був даний консенс, тобто згода, на заключення подружжя. Щойно з часом появляються приписи для християн, що ту згоду вони виявляли перед єпископом чи перед пресвітером.

На Сході завжди відрізнялась літургія заручин від літургії вінчання, але вже бодай десять століть ця різниця є чисто формальна. По заручинах слідує тепер відразу обряд вінчання. А вже від IV століття Церква, за прикладом святого Івана Золотоустого, шукала в обряді вінчання також аскетичного змісту. Вінець на головах женихів мав бути символом перемоги (1).

При порівнянні тайни вінчання різних обрядів показується, що тільки в етіопців є строгий припис відправляти вінчання в часі чи разом з Божественною Літургією. Вірмени це роблять перед Службою Божою. В латинському обряді Служба Божа й окреме благословення женихів, передусім святе Причастя, творить одну обрядову цілість. Натомість у списках візантійського обряду бачимо, що подружжя відбувалось по святій Літургії, хоч і з святим Причастям для женихів. Не тільки візантійський, але й інші східні обряди, приписують подати женихам так звану спільну чашу з вином, на згадку чуда в Кані Галилейській та як символ евхаристійної чаші.

Щодо літургічних текстів, то вибір біблійних читань, ліризм пісень, глибина думки у священничих молитвах, обряди так в церкві, як і в домах, в чині вінчання перевищують інші обряди.

У вірменському обряді знаходимо не менш як 17 біблійних уривків, у нашому обряді вибиваються красою псалми: « Блажені всі боящієся Господа » та « Положил єси на главі їх вінець от камені чесна ». Антіохійська Церква підкреслює у чині вінчання передусім містичне подружжя Христа з Церквою: « Яка ти гарна, донько народів, яка ти красна. Цар Соломон оспівував тебе, Церкво свята. Пахощі, що їх ти розділяєш є наче пахощі рож у квітні; уста твої капають мід » (2).

Молитви в часі вінчання є двоякого роду, одні мають просительний характер, другі мають форму благословення подругів, передусім невісти. Найбагатше формою є благословення в антіохійській Церкві, приписане святому Єфремові. Затримало воно до нині відгомін тих благословень, що їх уділяли дітям своїм патріярхи у Старому завіті. Але й текст благословення у нашому Требнику не

(1) Грецька Патрологія 62, 546.

(2) Ріс А., *Вінчання у східних Церквах*, стор. 124.

уступас щодо краси, поваги й стародавности іншим текстам благословення так на Сході як на Заході. А літургічна форма вінчання в нас прямо клясична.

В давніх часах чин заручин відбувався в притворі храму, звичайно по Божественній Літургії і нераз на кілька місяців або й довше перед самим вінчанням. Нині, як вже сказано, заручини й вінчання відбуваються того самого дня і так вже їх порядок у Київському Евхологоні. Звичайно, що женихи приходять до Церкви, підготовані поученням священика та відправивши й святу сповідь. Сучасні Требники говорять про золотий перстень, призначений для жениха, й про срібний, призначений для невісти. В старих списках є мова про залізний перстень, призначений для жениха, як символ мужности, й золотий для невісти на знак, що жінка фізично слабша за чоловіка, але має відзначатись чистотою обичаїв. Модерні часи вже забули це символічне значення і перстені тепер з одного й того ж матеріялу так в жениха, як і невісти.

Подібно є теж у випадку вінців. Тепер найчастіше вінці є зроблені з дорогого металю й переховуються в церкві та й служать для всіх вінчань. Колись було інакше, а саме кожна пара нововінчаних мала мати власні вінці, зроблені в південних країнах з галузок оливи та прикрашені цвітами з помаранч. Ті вінці носили нововінчані бодай упродовж семи днів. Потім зберігали їх в хаті аж до смерти одного з подругів.

Наш список подає обряд причастя нововінчаних, а саме по співі *Отче наш* входить священик в святилище, бере в руки там приготовані святі Дари і виголошує: *Президеосвященная святая святим* та й причащає жениха й невісту. Це старий звичай і про нього згадує Симеон Солунський. Виглядає отже, що женихи в день свого вінчання не були присутні на Божественній Літургії та й що вінчання відбувалось поза Божественною Літургією. Подібне явище зустрічаємо зрештою ще й тепер.

Крім святого Причастя священик подавав женихам ще общую чашу з вином, символ евхаристійної чаші та пригадку на благословення подружжя й перше чудо у Кані Галилейській. Пити спільну чашу - означає символічно спільне життя й нерозривність подружнього зв'язку.

Вінці в обряді подружжя на Сході відігравали таку важну роль, що й цілий чин віддавна називається прямо вінчанням. Вони в требниках є тим головним моментом цілого обряду. Священик не тільки вкладає їх у супроводі молитви, але й з молитвою здійсмає їх. А молитва на зняття вінців є подана щойно по отпусті на знак,

чѣмъ и тѣмъ не съсладимъ и не въспоемъ. рече
ѡ поучающаго тѣхъ грѣшныи и тѣхъ, ꙗкоже
рече. радостѣ быметъ на мѣстѣ. Ѳдному грѣ
шнику кающемуся, прииди блгоуспресе глгоу
высшныи спсаша ны. и ѡпрасла въ цркви
тѣхъ. събде на тѣхъ и въ прѣсѣщени оуѣ. и ѡ
сѣни грѣшныи. и не допмысѣхъ твои, блго
прѣсѣщени дхъ въ тѣхъ. ꙗкоже въ раба твоѣ.
іисъ. поидиша го скова со грѣшныи, и при
бѣгша гдѣшнѣ трою, пріемша и гдѣскова
чѣколюбїе. чѣмъ и томоу съгрѣшнѣ.
слово. ли дѣло. ли помышленїе. простѣи чн
етѣ. чѣмъ егдѣ дѣлаи ѡ всѣхъ го грѣхъ.
и прѣпостѣиша томоу. съхранихъ прочїе.
а тѣмъ и кога его. ходаѣша въ раба твоѣ
и ѡправлени твои. въ еѣхъ томоу не быи
въ радости дѣколю. ꙗкоже да не прѣсѣхъ
и въ еѣхъ прѣсѣхъ. ѡчѣи на нѣсѣхъ
ни тѣхъ и прѣсѣхъ въ тѣхъ колю. а бїе. а ли
сѣхъ и нѣхъ. оуслышма гдѣ. оуслышма
блго. оуслышма стѣхъ. оуслышма
стѣхъ. и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ
пріе стѣхъ и тѣхъ. помѣхъ и тѣхъ и тѣхъ
іисъ. мѣхъ. сѣхъ.

Висшныи. вѣхъ и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ
послахъ и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ
и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ
и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ
и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ
и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ
и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ
и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ и тѣхъ

що колись читав її священник справді пізніше, тобто аж восьмого дня по вінчанні.

Київський список предвиджує також вінчання второбрачних, тобто вдівців. Чин цей звичайно менш торжественний. В чині подружжя вдівців список подає тільки одну молитву і відтак псалом 26. Треба догадуватись, що обряд був дещо довший і крім передання перстенів мав ще деякі молитви й читання Апостола та Євангелії, а також спільну чашу. Натомість не було святого Причастя, бо старі канони церковного права не тільки забороняли давати вінці, але й забороняли святе Причастя бодай на деякий час. Потім та дисципліна дещо злагідніла й Церква нині дозволяє вже на обряд вінців також для второбрачних. В деяких місцевинах є заборона для священника брати участь у весільному бенкеті второбрачних (3).

Пригляньмося чинowi вінчання у нашому списку, поданому на листі 34-ому.

Устав і чин обрученію і вінчанію, царем і князем і всім християном.

«По божественной літургії, священнику стоящу во олтарі, приводими бивають хотящіі обручитися і стоять пред царскими дверми, муж убо от десной страни, жена же от лівия. Прієм же священник перстені два, злат і желізен, полагаєть на десной страні свята трапези, обращену бо желізну ко десной страні, златому ко лівой, близ єдин другаго. Таже вишед пред царскія двері, даєть обручаємим по єдиной свіщі горящей, і знаменав потрижди главы їх, глаголетъ велегласно: *Благословен Бог наш*».

По цім слідує велика сктенія: *Миром Господу помолімся.*

Молитва: *Боже вічний, іже растоїащая собрав во єдинство.*

Друга молитва: *Господи Боже наш іже от язык обручивий собі церков.* Потім дає перстені женихам.

Якщо тільки заручини відбуваються, а не вінчання, то по цій молитві священник дає *отпуст*.

Аще ли же хотять, абіє вінчаніє творить.

Мало отпустив їх святитель ко дверем церковним, і паки возвращаються, приходящу священнику со ініми, поющим псалом сей: *Блажені всі боящііся Господа* (псалом 127).

І привед їх (священник) поставляєть посереді церкви і разрішаєть руки їх, і стоїть на святій трапезі чаша святая, імія преже священная і вінці два і потирец скляни ісполнен вина.

(3) Де МЕЕСТЕР, *твір цит.*, стор. 284.

І прієм священик кадило і влож тиміян, кадить жениха со невістою і всіх тамо стоящих, і обраця на восток, глаголеть діякон: *Благослови, владико.*

Священик велегласно: *Благословено царство.*

Потім слідус мирна сктепія.

Молитва: *Божє святий создавий чоловіка і от ребра єго сотвор жену.*

Входить внутр олтаря, взимаєть єдин вінець от божественния трапези і ізшед глаголет: *Господу помолімся.*

І знаменає с вінцем крестообразно на главі мужеви, глаголя се: *Господи Божє наш славою і честію вінчай єго.*

І поставляєть на главі єго вінець, комуждо со зади держить вінець.

Священик паки вшед в олтар, і пріємлет другій вінець.

І вінчає невісту та молиться подібно.

А потім одночасно благословить жениха й невісту та каже:

Господи Божє наш славою і честію вінчай їх.

Положил єси на главах єю вінець от каменї честнаго, живота просиша у тебе і дал єси їм долготу днів во віки віка.

Молитва: *Господи Божє наш, іже спасительним ти смотреній, і сподобил єси во Кані галилейстїй честен показати брак.*

По молитві прокімен: *Славою і честію вінчал єси їх і поставил єси над діли руку твоєю.*

По апостолі та євангелії сугуба вктенія і вктенія просительна.

По вктенії просительній: *І сподоби нас владико, а люди співають Отче наш.*

Симже глаголемом, входить священик во олтар і пріємлеть потир, в немже суть преждеосвященна і воздвиг, глаголющу діякону *Воньїм*, самже: *Преждеосвященная святая святым*, і ізшед подаєть їм святих таїнств, півцем поючим: *Чашу спасенія прійму.*

Таже полагаєть святий потир на божественній і священній трапезі, і приклоняє ко общему потирю, в немже вино, молиться тайно:

Божє, іже вся сотворивий кріпостію си.

Таже прієм чашу в немже вино і даєть мужеви пити, сам держа чашу, потомже і жені, посемже паки мужеви даєть, і паки такожде жені, іскушаєт і она, і паки такожде творить до трижди і останок мужеви даєть іспити, таже даєть кому любо тую чашу і сокрушаєт ю.

І абіє прієм їх священник за руки держащихся, обращаєть їх кругом, поюще тропар сей, глас 7:

Святї мученици, іже добрі страдавше і вінчавшєся.

Поют же сей потрижди таже єдиною сей: *Слава тобі, Христе Божє, апостолом похвала.*

Таже биваєть єктенія. Поминають царя, святителя, і кума, і нововінчаних.

Священик молиться: *Братіє радуйтесь о Господі всегда і паки реку радуйтесь. Краткоє ваше да разумно будет всім чоловіком, Господь близ, нічтоже нецітєся і Бог мира да будет всегда со вами, нині і присно і во віки віков.*

По отпусті священик - обращаєть нововінчаних десною страною ко западом і глаголеть: *Господу помолімся і молится молитвою сею снятія вінцем: Господи Боже пришедий во Каню галилейскую і тамошній брак благословив.*

Лист 37 на обороті має окрему главу, що подає молитву та устав вінчання вдівців.

Молитва внагда благословити двоєженцев:

Господи Боже наш іже Авраама друга назвав і Ісаака превозлюбив і Якова ко жені Лії совокупив, устроїв же того і второму ложу Рахіїліно приобщитися, сам благослови нині раби своя сія.

Потім псалом 26: *Господь просвіщеніє мое і спаситель мой кого убоюся.*

3. ТАЙНА ПОКАЯННЯ

Літургічна форма тайни покаяння III і IV століття нам достатньо відома. Християнин тих часів мав обов'язок визнати перед єпископом свої тяжкі гріхи. Під тяжкими гріхами треба розуміти великі провини супроти Бога чи ближнього, як відречення від віри, вбивство, чужоложство, тощо. По ісповіді гріхів каянник вступав у ряди пенітентів. Вправді сповідь була тайна, але покута була явна, прилюдна, а на остаточне примирення і розрішення від гріхів і кари треба було чекати довший час, залежно від суду єпископа чи священника-сповідника.

В цей час маємо на Сході чотири класи каянників. Перші з них це ті, що їм заборонено входити до храму і тільки у притворі вони просять про молитву за них. Другі, звані в латинських книгах аудитори, мали право входити до храму на літургію слова, так як оглашенні, та слухати там читання святого письма й проповіді. Треті каянники були ті, що мали право бути на богослужбі, але мусіли клячатися увесь час. Четверті вкінці стояли, але на богослужбі вони не мали права приносити ніяких приносів, тобто хліба й вина. Вони не мали права приступати до святого Причастя. Поза храмом пенітенти мали обов'язок жити як монахи-покутники, ходити у покутничих одежах, постити, молитись навколішки, відказуватись від дозволених приємностей суспільного життя.

Церква звертала свою печаливу увагу на каянників в той спосіб, що по кожній богослужбі єпископ чи пресвітер клав руки на голови їх та читав відповідні молитви, а вірні також мали обов'язок за каянників молитися. Ось звідси й треба пояснити собі багатство молитов за каянників, збережених у старих Евхологіонах. Коли каянників відпускали перед великим входом з чесними дарами, тобто разом з оглашеними, то священник читав над ними молитву. Те саме й по святій літургії над тими, що у мовчанці, у сльозах, навколішки молились в часі приношення Евхаристійної жертви.

На випадок смерті Церква розрішала каянників на смертному ложі, не дивлячись, чи скінчений вже реченець покути. Також в

інших днях року мало місце торжественне примирення каянників, а це передусім на такі празники як Пасха. Це примирення відбувалось прилюдно і відносилось до багатьох каянників. Навіть такий отець Церкви, як Іван Золотоустий, нічого не згадує в своїх творах про приватну покуту й розрішення каянника в чисто поодинокий спосіб, як це є нині. В своїм творі «Про священство» Золотоустий говорить про 17 різних обов'язків священника, але про «слухання сповіді» згадки ніякої немає.

Перший день великого посту був в давнину і першим днем положення рук єпископа на каянників. А тому, що пенітенти ходили в той час з накритою куколем головою та посипали голову попелом, то й завівся звичай, що на початку чотиродесятниці сам єпископ довершував того обряду, посипаючи каянникам голову попелом і кажучи: *Згадай чоловіче, що ти земля вси і в землю повернеш.*

Старі форми покути мусіли в новіших часах дати місце новій літургії та новому чинові тайни покаяння, яка нині вже є чисто приватною покутою в тому змислі, що кождий каянник особисто і тайно приступає до святої сповіді, тайно виповняє наложену на нього покуту і в сповідальниці тайно одержує від священника розрішення. Часи змінилися, і в нових віках прилюдна покута не мала б уже позитивного висліді. Крім цього і совість християн розвинулась в тому напрямі, що кождий уважає себе за грішника, хочби й навіть не мав на совісті якого злочину. Вкінці IV Лятеранський собор встановив церковну заповідь пасхальної сповіді всіх вірних так, що всі мали обов'язок перед Великоднем сповідатись і по посній підготові, по умертвленнях та молитві приступити до Господньої трапези. Тоді як покута в перших віках християнства тривала в деяких вірних ціле життя і тільки коротко перед смертю вони дістали розрішення та й могли приступати до святого Причастя, з рішенням IV Лятеранського собору практика остаточно змінилась. Каянник діставав відразу розрішення від гріхів і міг приступати до святого Причастя.

Щодо самих обрядів тайни покаяння, то з християнської старини дійшли до нас тільки короткі вісті. Певним є те, що розрішення давали через молитву та положення рук. Точніші дані походять щойно з середньовіччя. Так на Сході як на Заході приватна сповідь відбувалась в той спосіб, що каянник приходив до священника і падав перед ним навколішки. Священик читав молитву, псалми, екстенію чи інші короткі молитви-візвання про поміч Святих. Тоді запрошував каянника визнати перед ним щиро й одверто всі гріхи так, наче б стояв перед ним не священник-сповідник, але сам Христос.

В часі визнання гріхів священник сидів, а каянник клячав, хоч і були випадки, що оба вони сиділи у затишному місці, відповідному до такого таємного зізнання. По визнанні гріхів сповідник давав пенітентові поучення, накладав на нього покуту і, поклавши руку на голову його, читав молитву розрешення. Щойно в XIII чи радше XIV столітті на Заході появляється індикативна форма розрешення: *Я тебе розрішаю від всіх гріхів твоїх*. Форму цю, як загально обов'язуючу в Церкві, приписав Тридентійський собор (1).

Чин святої тайни Покаяння в нашій списку вже добре оформлений. Якщо прийняти, що найстарші списки з чином сповіді походять з X століття, то наш чин є значно пізніший, але своєю структурою відповідає він вповні тим усім чином, що їх приписують святому Іванові Постникові (візантійський патріарх 582-595). До речі патріарх Іван Постник ледви чи оставив по собі який чин покаяння, але в XI та в XII столітті була тенденція приписувати святому Іванові Постникові все, що відносилось до покаяння (2).

На розрешення каянника є аж сім молитов. Всі вони заховують т.зв. депрекативну форму, отже ні в одній з них немає виразних слів: *Розрішаю тя від всіх гріхів твоїх*. Ця виразна індикативна форма значно пізніша і вона увійшла в наші Требники під впливом латинської дисципліни. Відомо, що увів її в Києві Митрополит Могила, а з могилянським Требником поширилась вона і в московській Церкві.

У східніх требниках появляється індикативна форма за вселенського архієрейства Папи Климента VIII, що був дещо затурбований тим, наскільки священники грецького обряду важко розрішають каянників, передусім у наглому, смертному, випадку, коли не мають під рукою літургічних книг і не можуть відчитати ані одної з семи молитов. Індикативну форму приписує т.зв. Декрет для вірмен. Папа Венедикт XIV в буллі «Етсі Пастораліс» потверджує слова свого попередника, але не настоює на тому, щоб у Требнику, виданому за його благословенням, вставлено індикативну форму «розрішаю тя». Цей Требник має отже три депрекативні молитви на розрешення каянника (3).

З дотепер сказаного багато дечого можна заключати не тільки про сам розвиток обряду святої сповіді, але про багато подібностей, що існували однаково на Сході, як на Заході. Переглядаючи ру-

(1) ТАЛЬГОФЕР-ЕЙСЕНГОФЕР, том II, стор. 374-375.

(2) ДЕ МЕЕСТЕР, *твір цит.*, стор. 140.

(3) ДЕ МЕСТЕР, *твір цит.*, стор. 151.

кописи болгарських, сербських та грецьких Требників та порівнюючи їх з Номоканоном і Кормчою книгою з XIII століття, доходимо до ствердження, що до X віку не було великої різниці в уділюванні тайни Покаяння. В списках різних церковних провінцій є молитви, що говорять про власть верховного апостола Петра в'язати й розв'язувати. Літургісти добачають в тому римський вплив на уклад молитов, що поставали в Римі, а звідси через грецькі монастирі Італії продіставались на Схід. Зрештою, годі говорити тут про вплив Заходу на Схід. В тих часах була прямо виміна спільних дібр і спільних надбань. Про вплив можна говорити в нас в Києві щойно пізніше, за часів митрополита Могили, що до свого Требника прийняв без вагання добре опрацьовані схоластичними богословами пояснення про святі Тайни і про спосіб уділювання їх. Петро Могила увів до свого Требника й форму розрішення, взяту з латинського ритуалу: « Господь і Бог наш Ісус Христос благодатію і щедротами свого чоловіколюбія да простить ти, чадо, согрішення твоя і аз розрішаю тя от всіх гріхов твоїх, во ім'я Отця і Сина і Святого Духа ».

Авторитет Петра Могили вистарчав, що київські видання прийняли й незмінно передрукували в Москві. Чин святої сповіді з могилянського Требника запозичив у Москві патріарх Нікон в 1658 році, а його наслідник Йоаким взяв навіть дослівно й форму розрішення. Правда, Нікон, укладаючи чин святої сповіді, узглядив також київський Номоканон.

Київський Номоканон мав чотири різні видання. Одно з них, а саме видання з 1624 року, припало Ніконові до вподоби, бо в ньому наводиться багато питань до каянника відносно його віри в « правдиву Церкву » з гострими напастями проти католиків. « Чи віруєш, сину, - питав там священник - у святу православну церкву, що була насаджена на Восток і прийшла до Заходу? » Тут звернено отже багато уваги на гріхи проти віри, тоді коли в раніших виданнях Номоканона кладено більший натиск на гріхи проти святої чистоти.

Колись у цілій Церкві, а нині вже властиво тільки на Сході, покута має не тільки характер задоситьучинення, але ще в більшій мірі і лікувальний характер. Колись покута продовжувалась довгі роки, а нераз, наприклад у випадку відступства від віри, ціле життя. Тому й у старих списках маємо два розрішення, одне від гріхів, а друге від клятви. Розрішення від гріхів давав священник безпосередньо по їх визнанні, але рівночасно й накладав покуту, епітимию, та й щойно по виповненні її розрішав від клятви, так що каянник міг уже приступати до святого Причастя.

Глава 24 нашого списку подає чин сповіді з довгими молитвами над каянником.

Чин ісповіданію. Прийдець хотяй каятися гріхов своїх. Єм поп за руку і ведець єго во церков, іли на місто безмолвно. Помолитася оба ко Богу.

І речет поп: *Благословен Бог наш, таже Царю небесний...*

По *Прийдіте поклонімся*, псалом 50 *Помилуй мя Боже таже Боже в помощь мою воньми.*

Тропарі - *Помилуй нас Господи.*

Господи помилуй 12 разів, а тоді поклони з молитвою:

Согріших, Господи, прости мя.

Імені твого ради святого прийми мя, Господи, каючагося і помилуй мя.

Посем поп глаголет тихо: *Чадо не стидися лица чоловіча, всі бо грішні єсьми, не потаї в собі ні єдинаго гріха.*

І по сем глаголеть поп понов:

Ісповідаю аз многогрішний раб божій ко Господу Богу вседержителю і ко Пречистій Матері Божій ко Святій Богородиці, ко святым небесним силам і ко всім святым пред тобою отче, яже єсьм вся дні живота свого согрішил...

За священником повторює каянник свої гріхи вольні й невольні, поповнені словом, ділом чи гадкою; кається в них і жалуб.

Потім священник - *повели єму пасти ниць і глаголеть со слезами:*

Господи помилуй, тридцять разів.

Потім молитва:

Боже противий Нафаном Давіда пророка, своя ісповідавшу злая, і петрово отметаніє плакавшу горко і блудницю слезившу пред пречистими ногами твоїми... той сам Господь наш Ісус Христос Спас наш прости ти, вся влика пред ним мовї ісповідал вси худости.

Молитва вторая:

Величая возвеличаю тя Господи, яко призріл єси на мое смиреніє і не затворил єси мене в руках врагу, но спасл єси от бід душу.

Молитва третья:

Господи Боже спасенія нашего, іже пророком твоїм Нафаном каявшуся Давіду о своїх согрішенїях отпущеніє дав і манасїїно покаїніє і молитву прїєм, ти сам нині раба твого (імярек) каючагося о своих согрішенїях прийми обичним ти чоловіколюбїєм, презирая єго вся согрішенія.

Молитва четвертая:

Господи Боже наш, Петрові і блудниці слезами оставленіє гріхом даровавший, і митаря познавши своя прегрішенія оправдав,

прийми ісповіданіє раба свого (імярек), вже согрішив волними і неволними гріхи.

Молитва пятая:

Господи Боже спасенія нашего, милостив і щедр і долготерпимив і многомилостив, приклонивий небеса і сошед на спасеніє роду чоловічєскому, не хотяй смерти грішнику, но обращеніє живота.

Молитва шестая:

Господи Боже наш, іже ключа царствія твоего Петру верховному апостолу твоєму поручив і на нем святую церков создав і дав єму власть твоею благодатію вязати і разрішати гріхи на землі, услыши нас недостойних, призывающих тя на очищеніє рабу твоєму сему (імярек) удиви на нем милость твою.

Молитва седмая:

Господи Боже наш, призывая праведники во святиню і грішники во покаєніє, ісповіданіє раба твоего (імярек) прийми, припадающа ко величєствію твоєму.

Таже поп: *Господи помилуй, 40 раз. Слава і нині. Христос істинний Бог наш.*

І ту рассмотритася оба, аще будет достоїн святих тайн, ктому научив і наказав много простит: *Чадо прощаєт тя Христос невидимо і аз грішний.*

Тако глаголи молитву прощальную. Аще ли недостойн будет, дай время по силі, елико можетъ понести.

Молитва разрішити ісповідника восьмая:

Всемогій вічний Боже, ісповідавшу тобі рабу твоєму (імярек), твоя ради чистоти гріхи отпустиши.

Молитва разрішити ісповідника девятая:

Господи Боже вседержителю всемогій, вічний милосердий Боже, іже от гріх помоуь вси.

Молитва десятая:

Милосердый благий Господи чоловіколюбче, іже своїх ради щедрот послав єдинороднаго твоего Сина в мір, да развержєть вже о нас прєгрішеній рукописаніє.

Молитва юже глаголетъ архієрей іли духовник хотящому причаститися божественних і животворящих тайн, прашая єму вся согрішенія вольная і невольная і всяку клятву.

Господи Ісусе Христе Боже наш, Сине і словє Бога живаго, пастирю і агне, вземляй гріхи міра, іже долг двіма должникомъ оставивий.

Ця остання - це молитва розрішення каянника й від епітемії на причастя святих Христових тайн.

Малий Требник, виданий в Римі 1947 року, подає чин сповіді у скороченій формі, але зовнішньою структурою вона подібна до цієї XV століття. Священик, взявши на себе епітрахиль, має читати начало обичне та тропарі *Помилуй нас Господи*. Потім слідує визнання гріхів. Під час сповіді так духовний отець як, і каянник, стоять. Щойно після визнання гріхів і наложення покути священик каже каянникові: *Поклонися*, і відчитує над ним молитву. Вкінці розрішає його словами: *Господь і Бог наш Ісус Христос*. По закінченні сповіді священик читає разом з присутніми каянниками: *Достойно єсть яко воістину* та дає відпуст.

Подаючи цей обряд, римський Требник вже й не згадує про той чин тайни Покаяння, що відбувається в нас бодай триста років у спосіб, так сказати б, приватний, непри аналої в церкві, але у сповідальниці, в місці затишнім, де каянник має змогу на боці від очей других визнати свої гріхи, представити свої труднощі, просити сповідника про пораду, тощо. Цей спосіб занадто подібний до латинського. Ба навіть в багатьох Требниках був він дослівним перекладом молитов з латинського ритуалу. По тій лінії пішов Требник, виданий у Супраслі 1736 року, а Замоїський синод потвердив цю практику. Але про т.зв. латинізацію годі в даному випадку говорити. Принайменше ніякої вини тут не мають за собою наші католицькі видання. Це ж митрополит Могила, що упорядкував чин тайни Покаяння в тому напрямі, що й додав індикативну форму розрішення. До того Петро Могила мав уже перед очима видання Требника православних у Вільні з 1618 року. В цій книзі православні самі перейняли латинські впливи, без ніякого натиску збоку. Там подали вони індикативну форму розрішення та ще й у поширеному виді, зі словами: *от всякого союза клятвенного, запрещенія і удержанія*, так як це є в латинському требнику. Православний монастир Святого Духа у Вільні хотів приподобатись цим канцлерові Левові Сапізі і присвятив йому книгу. Сапіга, хоч і католик, то відносився з погордою до українських та білоруських католиків, щоб не дразнити московського царя.

Чин святої сповіді, у, так сказати б, чистому східному виді, мають наші Требники, видані у Стратині та в Острозі 1606, і деякі львівські видання (4).

(4) Чин святої сповіді, в Урядовім Віснику Апостольського Візитатора, за червень 1952, стор. 81-85.

4. ПРЕСВЯТА ЕВХАРИСТІЯ

Пресвята Евхаристія упродовж віків стала в Церкві осередком цілого життя. Священики це служителі тої святої тайни, тобто до них належить це велике й страшне таїнство - перемінювати хліб у Тіло і вино у Кров Христову. Але в перших століттях не конечно самі священики уділювали святого Причастя відсутнім на Службі Божій вірним. Вправді святий Юстин каже дияконам носити хворим та відсутнім на Богослужбі братам Евхаристійний хліб (1). Але в багатьох випадках самі вірні несли до хати хворим та відсутнім Пресвяту Евхаристію. У випадку священиків та дияконів було так, що в недугі вони самі подавали собі святе Причастя, значить переховували Пресвяту Евхаристію в себе по домах.

В життях святих, що жили до VIII століття знаходимо нерідко випадки, що монахи не-священики або й прості вірні самі брали перед смертю Пресвяту Евхаристію. Святий Венедикт, згідно з свідощвом святого Григорія Великого, заки помер, казав завести себе до церкви і там сам запричастився Христового Тіла (2). Дивлячись отже в ті давні часи, хоч як нам нині може це бути дивним, мусимо сказати, що обряд святого Причастя не був тоді виключно зарезервований священнослужителям.

Також згідно з біографічними оповіданнями тих давніх століть хворим давали Пресвяту Евхаристію під двома видами. Тільки в рідких випадках Пресвята Евхаристія є названа Тіло Христове, але й це не означає, що Причастя хворих було під одним видом. В деяких випадках подавали віддільно, наперед Тіло, а відтак Кров Христову. Але частіше святе Причастя давали хворим в той спосіб, що подавали разом, замочивши евхаристійний хліб в освяченому вині. Той обряд був поширений, бо й більш відповідний для хворих, пояснив XI Собор в Толедо, гл. II, 144.

Передусім до VII століття не було ніякої заборони мирянам, у випадку потреби уділяти недужим святого Причастя. Але така

(1) I Апол. 13, 5; 67, 5.

(2) Діялоги, III, 37, Лат. Патролог я 66, 202.

заборона вже є в IX столітті та пізніших. А вже у XIV столітті та XV столітті ця заборона є така строга, що не можна було мирянинові взагалі діткнутись Пресвятої Евхаристії, і, якщо не було священика, то хворий вмирав без святих Тайн.

Відносно способу причащати недужих, то в першому тисячріччі так на Сході, як на Заході, він був потрібний. Поперше, хворого несли або везли до церкви, звичайно в часі Служби Божої, і там він причащався святих Тайн. Той звичай ще нерідко можна було бачити по наших селах і до останнього часу. Але був ще інший спосіб, а саме правити Божественну Літургію в домі недужого і в часі цієї Літургії причащати його та інших присутніх. Та оба ці способи не завжди були легкі до переведення і тому й витиснув їх третій спосіб, а саме несення Пресвятої Евхаристії з церкви до дому недужого.

Справді довго, бо до XII століття навіть на Заході давали недужим святе Причастя під двома видами. В багатьох випадках наперед давали Тіло, відтак Кров Христову, як це бачимо в Требниках з подвійною формою, що супроводжувала святе Причастя (3). Частіше давали Тіло Христове, замочене в освяченому вині, і тоді говорили наступну формулу: «Тіло Господа нашого Ісуса Христа, напоєне Кров'ю, нехай сохраниць душу твою на життя вічне». Але не завжди можна було довше зберігати освячене вино, а випадки причастя хворих були нерідкі. Зачали собі помагати в той спосіб, що брали звичайне вино і ним напували частичку Христового Тіла, заки подавали недужим. Деякі богослови видвигнули думку, що вино освячується через діткнення з Божественним Тілом, піднесли, як бачимо, дуже ніжне богословське питання. А щоб покласти того роду міркуванням кінець, зачали подавати святе Причастя тільки під одним видом. На Сході цієї дискусії не було і тому ще й нині священик, подаючи хворому святе Причастя, напоює частичку неоосвяченим вином. Це й має практичне значення, бо частичка є суха і хворий мігби мати трудність спожити її.

Відносно питання про святе Причастя вірних, що можуть прийти на Богослужбу, то на Сході не було ніколи намагань причащатись поза Божественною Літургією. Вірні причащались на Службі Божій, а як у пості були колись т.зв. алітургічні дні, то Церква скоро завела службу Преждеосвящених Дарів і дала їй таку форму,

(3) Требник святого Ремігія з Раймс, XI століття, Лат. Патрологія 78, 530.

що вірні мали змогу молитвами й піснями приготувитись до прийняття святих Тайн.

Крім цього Требники мають ще т.зв. чини підготовки до причастя Божественних Тайн. Це на те, щоб так священники як вірні могли належно розположити своє серце до великого таїнства.

В Київському Евхології, глава 25, лист 48 на обороті подає чин підготовки до святого Причастя:

Послідованіє іже ко божественному причащенію.

Зачинається приміткою про необхідність достойно причащатися Тіла й Крови Господньої, а також про konieczність підготовки через святий піст, через молитву й добрі вчинки.

І по настоящем вседневном правилі сичево начало:

За молитвами святих отец наших.

По началі обичнім тропар: Беззаконія моя презри Господи, іже от Діви рождейся.

По тропарях: *Господи помилуй* 12 разів і *Прийдіте поклонімся*, а відтак псалом 50: *Помилуй мя Боже.*

Тоді канон святому причащенію.

По каноні: Достойно єсть, Трисвяте й по Отче наш, тропар великого четверга: *Єгда славній ученици.*

Потім слідує молитви перед і по святім причастю. В списку передбачено також випадок скоропостижної смерті, коли вмираючому треба нагло дати святе Причастя. Подає це глава 36, лист 62.

Чин єгда соключится во скорі вельми больну дати причастіє.

По началі обичнім: *Вірую во єдиного Бога і Вечери твоєї тайній.*

Молитва:

Владико Господи Боже наш, єдин іміяй власть отпущати гріхи. Священик розрішає вмираючого від гріхів та дає йому святе Причастя.

Чин, як причащати хворого, в нас короткий. Виглядає, що він взятий з грецьких книг, бо в Греції цей обряд був скромний і не досягнув такого розвитку, як в нас на Україні. Симеон Солунський каже тільки коротко, що священник несе до хворого святі Дари в чаші і є одягнутий в епітрахиль. Тайно може нести святі Дари тільки на випадок якої небезпеки, або як дорога дуже далека й невідна, приміром через пустиню. Л. Аллятій згадує про звичай, що священника зі святими Дарами супроводять дякони, тримаючи в руках запалені свічки. В домі хворого священник сповідає його, а відтак читає приписані молитви й причащає святих Тайн (4).

(4) Де Меестер, *твір цит.*, стор. 95-96.

У зв'язку з причастям недужих зайшла в Церкві потреба переховувати Пресвяту Евхаристію. А в перших вісьмох століттях, коли миряни не були виключені від подавання святих Тайн Тіла і Крови, нерідко знаходимо випадки переховування Евхаристії по приватних домах. Це тимбільше, що Служба Божа рідко відправлялася тоді на буднях, а тільки в неділю, а тимчасом вірні хотіли частіше причащатись святих Тайн. В Апостольському Переданні Іполит Римський робить натяк на щоденне святе Причастя, коли каже, щоб перед тим християни повздержувались від іншої поживи. Про щоденне святе Причастя маємо виразні сліди і в святого Єроніма. Для III століття можна знайти свідоцтва в Тертуліяна для Африки та в Іполита для Риму. Тертуліян, говорячи про труднощі, що постають у мішаних подружжях, коли один з подругів є поганин, каже, що християнський подруг буде змушений потайки приймати святе Причастя та ще й уважати, щоб не було збезчещення святих Тайн. Так Новаціян як Іполит в Римі наповідають нераз християн, щоб уважали на святі Дари та й не дозволили на профанацію їх з боку поган. А Новаціян оповідає ще й історію одного злого християнина, що, вийшовши зі Служби Божої, пішов на поганські видовища, маючи при собі Пресвяту Евхаристію.

Навіть для VII століття існує достовірне свідоцтво у Беди про хлопця на ім'я Кедмон, що в часі забави з друзями приятелями мав дивне передчуття близької смерті. А що не хотів вмерти без прийняття святого Причастя, то й запитався, чи в домі часом не переховується Пресвята Евхаристія. На відповідь, що так, сам запричастився святих Тайн.

Переховування Евхаристії в приватних домах не виключало очевидно звичаю переховувати її передусім по церквах. А від IX століття вже й сталося правилом, що тільки Божі дома, церкви, могли бути місцем для збереження святих Тайн. Але до XVI століття навіть на Заході кивоти не були прикріплені до святої трапези та й взагалі на головному престолі не переховували Евхаристії.

Зачинаючи від IX століття, знаходимо сліди т.зв. Евхаристійних голубів, що в них переховували святі Тайни. Знані також невеликі кивоти у формі скринь, що нагадували скриню - кивот Старого Завіту.

В Київському Евхологоні глава 25 подає чин святого Причастя Божественних Тайн так, як він уже в повному своєму розвитку увійшов до богослужбних книг і має служити для підготовки вірних через молитву та відповідний канон гідно прийняти святі Христові тайни Тіла й Крови. Служитель Тайни очевидно священик. Молит-

ви й правило мають служити передусім духовним для їх особистої підготовки до служення Божественної Літургії.

Глава 26 подає на двох сторінках чин Причастя хворих, що відбувається в хаті недужого, будьто при нагоді уділення святої Тайни Оливопомазання, будьто при іншій нагоді.

5. ПОСТРИЖЕННЯ В МОНАШЕСТВО

Заховування Божих заповідей - це дорога до вічного життя (1). На цій дорозі стоять людині різні перешкоди, а це по словам апостола: похоть тіла, похоть очей та житейська гордість (2). До поконання цих перешкод має християнин ще окремі засоби, а саме євангельські ради: добровільне убожество, досмертну чистоту та совершенний послух. Ці євангельські ради дав сам Христос і за ними упродовж віків йдуть люди, посвячені Богові у монашому чині.

Монахи мають три степені: перші з них, то початкуючі, другі мають так звану малу схиму або малий ангельський образ, а треті мають велику схиму або великий ангельський образ. Відповідно до цього в Требниках знаходимо три чини, а саме: *послідованіє во одіянніє ряси, послідованіє малия схими сиріч мантиї і послідованіє великого ангельського образу*. Посвячення себе монашими обітами Богові на службу називається також постриження, від обряду постриження волосся, що його довершує ігумен, настоятель монашої обителі.

В початках монастирі у всьому пристосовувалися до обрядів епархій чи церковних провінцій, на яких вони знаходилися і не мали якихсь власних уставів. Зчасом такі устава стали, і вистарчить тут згадати монаший Устав святого Теодора Студита Ісповідника, що через Афон прийшов до нас на Україну в княжих часах. Очевидно, що святий Теодор Студит оснував свій устав на науці святого Отця Василія Великого. На Заході найцікавіший устав святого Венедикта, що в 8 та 19 главі подає церковне правило, дуже відмінне від того, що його має латинський обряд, а знову ж у главі 58 подає спосіб складання обітів, а в главі 64 говорить про благословення архимандрита чи по-венедиктинськи авви.

Після двох місяців побуту в монастирі кандидат, що дає заповість на витривалість у монаших подвигах, має дати відповідь на питання: *Ось правило під яким мави жити і подвизатися. Якщо*

(1) Мт. 19, 17.

(2) І Іван. 2, 16.

можеш, оставайся. Якщо тобі не по-силі, то свобідно залишай монастир. Як кандидат дасть позитивну відповідь на питання, останеться в обителі, відбуде свій новіціят упродовж дальших десяти місяців, то тоді чекають його часові обіти. Власною рукою має він написати обіти убожества, чистоти й послуху. Той документ має він покласти на святім престолі, співаючи стих псалма: *Прийми мя, Господи, по словеси твоєму, і жив буду, і не посрами мене отчаянія моего* (Пс. 118, 116). Ціла монаша спілнота тричі повторювала цей самий стих і закінчувала його славом: « *Слава Отцю і Сину і Святому Духу* ». Новик кланявся до землі перед кожним монахом і просив про молитву за нього.

Хоч святий Венедикт каже, що професія має відбуватись в молитовниці чи церкві в присутності всієї братії, то нічого однак не згадує про відправу Служби Божої. Та вже від VII століття є традиція з нагоди професії правити Службу Божу, а професію саму складали новики або на початку Служби Божої, або між читанням Апостола та Євангелії, або найчастіше таки в часі жертвування дарів, тобто офферторієм. Складовою частиною цього обряду були, очевидно, облечини у монаший одяг.

Київський Евхологійон має три окремі чини монашого постриження. Перший з них - це чин на одягнення ряси. Облечений в рясу, чи, як кажуть книги, посвячений у рясу, називається рясофором. Йому постригають волосся на знак, що має « *с отятієм нечувствених власов отложити і безсловесних мисли і діянія і сподобитися воспріяти благое і легкое імя Господне* ». Монаша ряса - це одяг смирення й покути, а камилавка, колись шапка з верблужого волосся - це пригадка на вмертвлювання тіла. Взагалі, всі монаші одяги мають бути прості і означають смиренність життя, покуту й плач за свої гріхи та гріхи світу.

Глава 31-а, лист 69-ий:

Чин биваємий на одіяніє ряси.

Виходить хотяй пріяти рясу і творить метаніє ко ігумену, і впросится от него, аще убо со всяким усердієм і многосмотренієм сей хочеть і єгда обіцається во церков входить і творить метанія три, пред святыми дверми, і ізшед творить метанія ігумену і братіям. По совершеніи часов починаєм трисвятоє і по Отче наш: *Приидіте поклонімся, трижды.*

Посем псалом: *Господь просвіщеніє мое і спаситель мой, Помилуй мя Боже, таже паки Трисвятоє і по Отче наш:* глаголем тропар - *Боже отець наших.* Слава і нині: *Ко Богородиці притецем приліжно грішніи.*

Таже глаголеть ігумен молитву сію:

Благодарим тя Господи Боже наш, іже по мнозій милості твоєй.

Вторая молитва:

Во іго твоє Владико спасенное приими раба твоего (імярек) і учини во пастві ізбраних твоїх, облеци єго спасенія одеждею, ціломудрієм препояши чресла єго.

І прієм ножница от него ігумен, настризаєть крестаобразно глаголя: *Брат наш (імярек) постризаєть власи глави своєя, во імя Отца і Сина і Святаго Духа.* Рцім зань: *Господи помилуй*, трижди:

Потом пріємше єго братія, остризають поюще псалом 50, і посем обличить єго ігумен в рясу і камилавку, прочитаєму апостолу цілують братія.

Чин малої схими або мантиї відбувається на Літургії. В часі читання часів еклесіярх приводить кандидата в храм, тут він робить звичайні поклони та й іде «на паперть», де й має скинути з себе одіж, на знак повного зречення всіх мірських, порочних діл, так що стоїть на початку божественної служби без накриття голови, без пояса та босий. По малім вході співають тропар *Обятія Отча от-версти ми потщися* і тоді еклесіярх вводить кандидата в храм, а цей при вході, по середині храму та перед царськими дверми робить поклін. Перед царськими дверми, згідно з 45 правилом VI Вселенського Собору, монаха постригають. По роздачі братії свічок, ігумен ставить кандидатів запити: *Что пришел еси, брате.* Ігумен знає, чого кандидат прийшов, але питає його щераз перед цілою братією, щоб всім явилось бажання серця кандидата, служити Богу в монашому житті. На аналої лежить святий хрест та Євангеліє, а на Євангелії ножиці. Це одинокий випадок у літургії, що на книгу святих Євангелій кладеться якусь річ. А має воно глибокий символічний зміст, коли ігумен каже: *Возьми ножницы і подаждь ми я і потім: Се от руки Христови пріємлєши я, виждь кому сочетававшися, к кому приступавши і кому сочетаєшися.* Так отже ігумен приймає ножиці від Євангелії наче б від самого Христа, але й кандидат при тому сам подає їх на знак, що він добровільно вступає в монастир. При постриженні волосся надають новому іноківі нове ім'я. Є звичай в монастирях вибрати таке ім'я, яке й зачинається з тої самої букви, що хресне ім'я кандидата. Пострижений в монашество, подібний до воїна, вдягає на себе й окрему одіж, відповідну своєму чиніві. Наперед дістає він хітон або підрясник, колись була це прямо волосінниця, одежа нищети. Потім дає йому ігумен параман з хрестом, тобто чотирикутний платок з образом хреста, на знак, що інок має радо взяти на себе солодке Христове ярмо і нести

хрест Христовий. Потім ігумен дає йому рясу чорної краски, на знак постійної згадки про смерть. Але одіж ця називається « одежею радованія ». Потім припоясує його поясом. Якщо інок приймає великий образ, то відразу дістає мантию. Потім - камлавку та клобук, а на ноги сандали, вкінці вервичку або чотки.

Якщо чин малої схими відправляється поза Божественною Літургією, то згідно з Київськими Требниками 1705 та 1864 років співається тут мирна ектенія, Єлици во Христа крестистесь, читається Апостол (Єфес. 6, 10-17) про духовну боротьбу кожного чоловіка, а Євангеліє (Мт. 10, 37-38; 11, 28-30) про те, яка має бути любов наша до Бога і що, хто не йде слідом Господа, той не є Його достоїн. По Євангелії новий схимник бере святу книгу до рук, якщо він священник, а тоді підходить ігумен, ієромонахи та вся братія і цілують наперед книгу, а потім новопостриженого монаха.

Такий порядок чину постриження був у Києві упродовж довгих століть і наш список має вже вповні упорядковану його форму. Мова про це в главі 32, листі 69-м на обороті:

Послідованіє малаго образа, вже єсть мантия.

По удареніі древа служби і починающим братіям часи, вводить еклезіярх хотящого постричися, і творить поклоненія три пред святыми дверми і ликома, і потом ігумену, і тогда ізшед во панерь, отлагаєть обичная одежда. Паки вводим внутр царских дверей от еклезіярха, стоїть во кратцій ризиці, неопоясан, необувен, півасимим же обичним антифоном і входу бившу, глаголють на Славу кондак дню, на Нині же глас первий: *Обятія отча отверсти ми потицися.*

Сему трици поєму, шед постричися хотяй, припадаєть пред святія двери, тамо ігумену стоящу, по предписаном тропарі, і приходить ігумен со братіями близ столпов, і стоять ту і дають свіща, хотяй же постричися творить метанія три пред святыми дверми, потом ігумену, і по твореніі метаній возвращається.

Потом вопрошається от священника:

Что прийде, брате, припадая ко святому жертвеннику і ко святій дружині сей.

Отвіт: *Желая житія постническаго, чесний отче.*

Слідують дальші питання про те, чи кандидат свобідно, без ніякого примусу вступає в монастир, чи відрікається світа, чи добровільно й непримушено складає обіт убожества, чистоти й послуху.

По цім слідує промова ігумена або т.зв. оглашеніє малаго образа:

Блюди брате какова обітованія давши Владиці Христу, ангели бо предсташа невидимо пишующе ісповіданіє твоє...

Вопрос: *Сія вся сице ісповідавши і упованії сили божія і всіх*

обітованійх терпіиши обіщевавшиися до кончини живота благодатію Христовою.

Отвіт: *Єй Богу поспішествоующу ми, честний отче.*

Молитва:

Прещедрий убо Бог і многомилостивий.

Потім слідує друга молитва, в часі якої ієрей више глави єго держа молитовник глаголетъ молитву сію во слух:

Господи Боже наш, достойни бити тобі возаконивий, житія сего вся оставившая.

Потом простер руку на євангеліє ієрей і глаголетъ:

Се Христос невидимо предстоїт зді, блюди, яко ніктоже тя нудить на образ сей. Блюди яко ти от предложенія свого волиши обрученію ангельскаго образа.

Отвіт: *Єй честний отче, от усердства.*

По обіщанії глаголетъ к нему ієрей: *прийми ножица і даждь ми я.*

І дасть той ножица ігумену.

Глаголетъ єму і паки священник: *Се от руки Христови взявши я, блюди к кому приходиши, кому обіщевавшиися і кому отрицавшиися.*

І взем священник ножица от руки ігумена глаголетъ:

Благословен Бог хотяй всім чоловіком спастися і во разум істини прийти, сий благословен во віки, амінь.

Потом пострижеть єго священник крестаобразно, глаголя:

Брат наш (імярек) стрижеть власи глави своєї, во імя Отца і Сина і Святаго Духа, рцім зань, і людів: Господи помилуй, трижди.

Таже облачит і во одєжду глаголя:

Брат наш (імярек) облачится во ризу веселія, во імя Отца і Сина і Святаго Духа, рцім зань Господи помилуй, трижди.

Потом полагають єму параманд глаголя:

Брат наш (імярек) пріємлет параманд, єже послідованіє крестнов Владиці Богу, во імя Отца і Сина і Святаго Духа, рцім зань Господи помилуй, трижди.

Потом полагаєть нань мантию глаголя:

Брат наш (імярек) пріємлет мантию, обрученіє великаго ангельскаго образа, одєжду нетлінія і чистоти, во імя Отца і Сина і Святаго Духа, рцім зань Господи помилуй, трижди.

Потом поясає єго глаголетъ:

Брат наш (імярек) припоясаєть чресла своя силою істини, во імя Отца і Сина і Святаго Духа, рцім о нем Господи помилуй, трижди.

Потом сандаліям глаголетъ:

Брат наш (імярек) обувается во сандалія, уготованіє євангелія миру, рцім зань Господи помилуй, трижди.

Молитва:

Господи Боже наш введи раба твоего (імярек) во духовный свой двор, спричти єго словесному твоему стаду.

Глаголет: *Брат наш (імярек) пріять обрученіє великаго ангельскаго образа, во імя Отца і Сина і Святаго Духа, рцім зань, Господи помилуй, трижди.*

І поставляєть нань камилавку.

Пріємши же єго братія во дияконік остризають, поюще: *Блажені непорочні.*

Діакон же глаголетъ діяконства, трисвятоє, таже прокімен, апостол і євангеліє і почину божественная служба совершається. І по чтенні же святаго євангелія, дадять новопостриженому святоє євангеліє і держащу єму цілуєть ігумен прежде святоє євангеліє, таже і новопостриженнаго, таже і вся братія, і станеть ідіже поведять єму.

Чин великаго ангельскаго образа або великої схими подібний до попереднього чину малої схими. Він однак більш торжественний, а строгість і висота обітів монаших вища за обіти малої схими.

Вечером перед днем одягання у великий ангельський образ приносять до храму ризи кандидата та й кладуть їх в святилищі перед святим престолом, щоби вони освятились. На утрені в день постриження співається окремий канон. Постриження відбувається на Божественній Літургії по малім вході. Ігумен ставить подібні запити, як при малій схимі, постригає голову монаха та дає йому одіж, в дечому відмінну від одєжі малого схимника. Як накриття голови дістає новопострижений кукуль, тобто накриття голови з острим закінченням і прикрашене п'ятьма хрестами на чолі, на грудях, на раменах і на плечах. Накриття це, отже, таке велике, що з голови спадас й на рамена і на груди. Також замість параману дають йому т.зв. аналав. Чин великої схими кінчиться цілуванням, тобто братнім привітом.

На восьмий день по цих торжественних обітах є ще окремий чин на зняття кукулю. Він нагадує ті чини, що в давнину відправлялись восьмого дня по хрещенні чи восьмого дня по вінчанні на зняття вінців.

В день торжественних обітів на трапезі є «веселіє братії», а з храму відпроваджують монаха, що прийняв великий ангельський образ, зі свічками в руках.

В списку чин описаний в 33-ій главі, листі 71 на обороті. Чин бивасмий великаго ангельскаго образу.

От свечера приношається риза і прочая хотящаго пострищися во святей жертovníк, і полагається на подножіє трапези. І поють убо во паперті стихири образу со стихирами святому смуже всть храм.

На утрєні канон, стихири глас 2, подобен *Єгда от древа*.

На літургії же покуюся прежде обичнїя согласїя, іже суть тїпїка. Стоїть же сим поємом хотяй пострищися от начала божественнїя літургїя внутр царских врат, близ ігумена, нося обичнїя єго одежда даже до входа. Поють же на три антифони, блаженї дневнїя на чєтири, аще ли недїля на шєсть, глас 4, ірмос: *Єгда на страсти разбойник сораспинашитися*.

Таже входу бивасму хотяй пострищися снимаєть іже на главї єго покров і ножнїя калигїя, стоїть прочее на вратїх откровен, необувен препоясан же, даже внидєть пред святей жертovníк, по виходї же на славу ко дню й нинї сей тропар глас первий: *Обятїя отча отверсти ми потщїся*.

І співають три антифони.

Потїм тропар: *Господи, Господи, призри с небесе і виждь*.

Слава і нинї: *Іже тебе ради богоотец пророк Давїд (богородичен догмат)*.

Таже вставшу тому вопрошаєть і священник глаголя:

Вопрос: *Что приїде брате, припадая ко святому жертovníку, і святей дружинї сей*.

Отвїт: *Желаю житїя постническаго, честный отче*.

Далї йдуть запити й відповідї, подїбно як у чинї малого ангельскаго образу. Також і настанову-поучення дає священник:

Блюди чадо, какова обїтованїя даєши Владицї Богу, ангели бо приїдоша невидимо пишуєще ісповїданїє твоє сіє.

Молитва:

Прещедрий Бог і многомилостивий, іже пречистїя утроби своєя неїслїдимю благостїю.

По другїй молитві - полагаються нозици на святом євангелїї, сверху єго.

Інша молитва: *Святей Господи сил, Отче Господа нашего Ісуса Христа, благослови раба твоего сего (їмярек), єгоже избра десница твоя во духовный твой брак*.

Обратився ієрей, воздвїзаєть і, єм за десную руку, і сотворшу єму метанїє, потом воставшу і ціловавшу святое євангелїє, і простираєть руку огласитель і показуєть єму святое євангелїє, глаголя к нему:

Се Христос невидимо предстоїт зді, блюди, яко никтоже тебе не нудить прийти на сей образ.

Таже стрижець его крестаобразно глаголя сице:

Брат наш (імярек) постризаєт власи глави своєї, во імя Отця і Сина і Святого Духа, нині і присно і во віки віков, рцім зань, Господи помилуй, трижды.

І абіє поймуть его братя во діяконнік, сиріч во служебник, іли во паперть і постризують его поюще непорочні.

Священик читає молитву трисвятого, і діякон співає єктенію велику, з додатковими прошеннями.

По трисвятім прокімен: *Господь просвіщеніє мов.*

Крім дневного апостола та євангелії читається ще апостол до Колосян: *Братів одягнітеся яко ізбранній божій*, та євангеліє від Матея: *Рече Господь, іже любить отця іли матер паче мене, ність мене достойн.*

І посем дають свіщі братії.

Начинаємому же євангелію честися, приводят братія постриженого брата, і поставляють его посереді царских врат, держащу свіщу горящу, і носящу кратку ризицу, непоясана суца і непокровена і необувена, і вжизаються всіх ту свіща дондеже цілованіє будет, по совершенії євангелія, поют (сія) три антифони.

Потім приступає ближче і вдягають його в рясу, параман, кукуль, пояс, сандали (або калигія), великоє ангельское ізображеніє. При тому завжди виголошує священик: *Брат наш (імярек) облачится* (або приємлеть, або препоясуєтся) *в ризу, во імя Отця і Сина і Святого Духа, рцім зань, Господи помилуй, трижды.*

Облечення відбувається подібно, як в чині малого ангельського образу.

Потім читає священик молитви.

Сим убо сице совершеном взимаєть діякон святоє євангеліє і станет ізвну жертovníка, і покланяєтся первіє пріємий образ і станеть близ діякона держа євангеліє, таже вся братія мимоходяще покланяються первіє святому євангелію, потом цілують его, по цілованії же поють тропар глас первий:

Разумієм братів тайни сили.

Скончавшижеса літургії вжизають паки братія свіща і отходять с новопоставленим во трапезарі, провождающе его, поюще тропар:

Господи, Господи, призри с небесе і виждь.

Псалом: Вознесу тя Боже мой і царю мой.

Седмь же дній новопострижений пребиваєть во церкві, упражняя

от діл, і в седмий день творит єму молитву іерей і снимаєть кукуль от главы его отвращая назад.

Чин малаго і великаго іноческаго образа, поданий у Київському Евхологіоні, зберігається до нині в практичному застосуванні по українських монастирях так Студитського Уставу, як Чина Святого Василя Великого. В іноків Василян *послідованіє малаго іноческаго образа* відбувається в храмі, перед іконостасом, та зачинається *обичним началом* і має Псалми 26 та 132, тропар святому Василю, діалог між настоятелем і *новоначальним* іноком, постриження волосся й передання ряси, кукулю й вервиці, як теж і ручного хреста.

Послідованіє великаго ангельскаго образа, що є в Чині святого Василя торжественним монашим обітом, відбувається на Літургії, по відспіванні тропарів. Монаша братія приводить кандидата торжественно, зі свічками в руках, від притвора аж до іконостасу, співаючи тропар: *Благословен еси Христе Боже наш*. Потім співають тропар *Обятія Отча отверсти ми потщися*. Новістю в порівнанні до старих списків є присяга, що її складає кандидат, дотикаючись рукою святої Євангелії: «Аз (імярек) Чина святого Василя Великого ізвіщаю торжественно і обітую Господу Богу в Тройці святій єдиному - І Тебі Всечесному Отцу (імярек) Верховному Наставникові і Містодержителеві Господа і Бога нашего, убожество, чистоту і послушаніє во сем святім общенії Чина й Іночества нашего, со святою римскою церквою соединеннім і в нем даже до смерти постоянно пребивати обіщаюся. (Клирици же приложать і сіє:) - К сему же обіщаю святому Римскому Престолу непрестанну вірність і повинованіє, і яко не буду тщатися ні отай ні яві, ні прямо ніже непрямо ні о єдинім же церковнім сані ілі настоятельстві в Чині нашем ілі вні его. - Тако ми Бог да поможет...»

Чин цей малого й великого образу йде також по лінії Кристоферратської обителі іноків Василян. Для ужитку монахів він виданий окремою книжкою: «Послідованіє малого і великаго іноческаго образа, таже іноческаго погребенія во употребленіє Іеромонахов і Монахов ЧСВВ ізданное. Жовква 1936».

6. ТАЙНА ОЛИВОПОМАЗАННЯ

Про помазання недужих оливою виразно говорить апостол Яків у своєму Листі: «Болить ли кто во вас, да призоветь пресвітери церковния і да молитву сотворять над ним помазавши его елеєм во імя Господне» (Як. 5, 14). А що в часі апостола для єпископського уряду ще не було зарезервоване «ім'я єпископос», то й у листі під словом «пресвітері» можна однаково розуміти одних і других, тобто так єпископів, як і священників. Папа Інокентій I в листі до Декентія (1) пише, що цю тайну тому довершують священники, бо ж єпископам неможливо відвідати всіх недужих. Та кращу відповідь дає таки східня практика, а саме той звичай, що тайну оливопомазання не уділяв ані один єпископ ані один священник, а більше число священників, звичайно сім. А хоч західня Церква ніколи не вимагала такого числа священників, а навіть і виразно заявляла, що вистарчає один тільки служитель цієї тайни, то в середньовіччі завівся звичай, що уділяло тайну оливопомазання більше священників. Тайна оливопомазання - це тайна тяжко хворих у небезпеці смерті. Тому й у деяких книгах має вона назву останнє помазання, екстрема ункцію. Назва ця, як легко догадатись, не дуже щаслива, і теперішній ватиканський Собор має на думці усталити кращу назву для латинського обряду. Остаточно прийнято назву ункцію інфірмorum, помазання хворух. Наша назва оливопомазання або «єлеосвященіє» вповні відповідає цьому священодійству. В старих амвросіянських кодексах назва цієї тайни є: чин відвідин недужих та положення рук. Положенням рук Христос уздоровляв хворих. Про апостолів говорить євангеліє, що вони помазували хворих оливою і ці ставали здорові.

Чин святого оливопомазання відправляли в давнину, і нині ще його відправляють, сім священників. Біблійне число сім має священний характер і до нього є допасована структура відправи, так що властиво кождий священник відправляє одну сьому частину богослужби, як і його попередник чи наступник.

Старий синайський список з 1153 року дозволяє, щоб, у випадку недостачі більшого числа священників, двох або трьох свяще-

(1) Лист 25, гл. 8.

ників відправило чин святого оливопомазання, але мають читати все по ряду так, наче було б присутніх сім служителів. А Симеон Солунський каже, що не треба звертати великої уваги на число священників, бо ніде немає написано, скільки їх повинно бути.

В деяких наших старих списках вимагається число п'яти священників. Знову ж згідно з деякими рукописними требниками сім священників мають служити Божественну Літургію упродовж семи днів по черзі, отже один по одному (2).

Для відправи чину оливопомазання ставлять у кімнаті недужого стіл, застелений обрусом, засвічують свічки. Згадується й про те, що на столі, коло блюда з пшеницею, має стояти й кандило з вином, а якщо нема вина, то вода. Це на те, що кождий священник при освяченні оливи доливає до неї каплю вина або святої йорданської води.

Щодо тропарів, прокіменів, Апостолів та Євангелій, а також тексту й порядку молитов, що їх читають поодинокі священники, то в різних старих Требниках зауважується велика різноманітність. Та все ж загальна структура відправи всюди та сама.

В давніх часах місцем для оливопомазання була не тільки кімната недужого, але по більшій часті таки церква, куди приносили його на лежку. Отже хворий був у церкві також на відправі Божественної Літургії і причащався святих Тайн. Всі сім священників не тільки уділяли йому святу тайну оливопомазання, але також відтак сослужили святу Літургію (3). Якщо чин відправляли у храмі, то, згідно зі старим звичаєм, помазання оливою відбувалось по святій Літургії, перед отпустом. Крім хворого, також помазували святою оливою його родичів і свояків, а також осіб присутніх на відправі, якщо цього собі бажали; а навіть ліжку хворого, кімнату його, тобто одвірки і стіни. Помазання присутніх знаходить подібність у мируванні вірних в часі відправи литії на торжественні празники. Помазання стін знову ж нагадує подібний обряд в часі посвячення церкви (4).

В старих списках звичайно говориться тільки, що священник «помажеть по обичаю» хворого, але немає згадки про те, які то частини тіла мають бути помазані святою оливою. Вчені літургісти слушно зауважують, що біблійні тексти не дають якогось припису, і тому в перших віках християнства помазувано ціле тіло хворого,

(2) Де МЕЕСТЕР, *твір цит.*, стор. 195.

(3) Де МЕЕСТЕР, *твір цит.*, стор. 198.

(4) Там же, стор. 199.

подібно як це у випадку помазання оглашених. Щойно в VI столітті помазували деякі тільки частини тіла, подібно як це було при хрещенні й миропомазанні. Священик помазував у старих часах хворого рукою і так також нині помазує в нашому українському обряді, отже не уживає до помазання пера. Також у давніх часах при помазанні священик робив хрест від чола аж понижче уст та впоперек від уха до уха; отже не звертав увагу на те, щоби окремо помазувати очі, уха, ніздря, уста (5).

Кожний священик, помазуючи хворого, читає молитву: «Отче святий, врачу душам і тілом». Згідно зі старими кодексами й наш список має перед словами цієї молитви виголос, що його повторює кожний священик, а саме: *Услиши мя Господи, услиши мя Владико, услиши мя Святий*. Погляньмо наперед на історію розвитку чину святої тайни оливопомазання.

Про обряди тайни оливопомазання не маємо з християнської старини майже ніяких документів. Згадується в старих пам'ятках тільки священні помазання оливою. Але, які часті тіла помазували та які молитви при тому читали, і в супроводі яких обрядів, того не знаємо. Від IX століття маємо однак вже багато пам'яток з обрядом оливопомазання.

В середньовіччі обряд цей вже дуже торжественний. Священик входив до дому недужого зі словами привіту: «Мир цьому домові та живучим в ньому». З церкви приносили й свячену воду та священик кропив домівку, де хворий лежав. Приносили теж і кадильницю з ладаном. Після окроплення хати та вступних молитов всі присутні виходили з кімнати недужого, а оставався тільки священик та сповідав його. Щойно потім зачинався чин оливопомазання.

Щодо помазання тіла, то існувала різnorodність. Помазували звичайно: очі, уха, ніс, шию, рамена, груди, ноги і те місце, де хворий найбільше відчував біль. Деякі помазували те місце, де б'ється серце, інші також долоні, коліна, тощо. Помазували завжди крестообразно.

Ще більша різнообразність панувала у доборі молитов, що супроводили помазання. Вони бували в оптативній, індикативній, імперативній або й мішаній формі. Деяку ясність завдячуємо на цьому полі так святому Томі з Аквіну та схоластичній богословії, як потім папі Євгену IV, що в Декреті для Вірмен подав форму оливопомазання.

В Київському Евхології чин оливопомазання є вже добре уссо-

(5) Де Меестер, *твір цит.*, стор. 201 сл.

вершений. Форма його однак належить до тих первісних середньовічних форм, що однаково заблистіли на Заході, як на Сході.

Чин поданий у гл. 34, на листі 84 на, обороті:

Послідованіє святаго елея.

Освящаємо от седми попов, вечер іли заутра, собравшимся седми попом во церков іли во храмі, старійший пресвітер глаголеть:

Благословен Бог наш.

По началі обичнім - канон глас 4: *Моря чермную пучину.*

Після канону стихири, *Достойно єсть*, трисвятоє і по *Отче наш* - тропарі: *Помилуй нас, Господи.*

Молитва:

Царю ісцїлителю страждующим, тебе біси трепещуть і твоїм повелієм отходить всяк недуг.

Аще убо єсть вечер биваєть отпуст.

Аще убо єсть заутра поставляєм биваєть посереді столец, покрит чист на немже блюдо є пшеницею, в немже кандило є вином, аще ли же вина нїсть, то вода і абїє глаголеть священник:

Благословен Бог наш всегда нині і присно.

Трисвяте і по *Прийдіте поклонїмся* псалом 50, *Вірую во єдиного Бога* і тако поютея покаєнні і богородичні.

Симже реченним глаголется предлежащая молитва, єдиного кожде священника, вливающе масло в кандило:

Господи, іже во милості і в щедротах ісцїляя вся страсті души і тілес наших, сам владыко освяти масло сіє.

Тропарі:

Бгда прийдеши Боже на землю со славою.

Небесних воїнств архїстратизи.

Память праведного со похвалами.

Спаси Господи люди твоя.

Іже апостолов первопрестольници.

Правило віри і образ кротости.

Апостоли, мученици, пророци, святителїє.

Святїї безсребренници чудотворци.

Іже плїненним свободитель... великій мучениче Георгїє.

Відповідно до наведених вище тропарів, співаються відтак по черзі і кондаки днів та святих.

Тако приходить хотяї сотворити святоє масло посереді священник і сотворить на восток поклони три і єдин ко священником і глаголеть сіє благословеніє:

Простїте мя грїшного єлико согрїших словом, ділом, в разумї і помолїтеся о мні:

І глаголють священники вкупі єдиногласно: Бог простит тя в нинішній вік і, в будупцій і глаголють всі по нем настоящую молитву над маслом:

Безначальне, непремінне, святе святих, іже єдинородного ти Сина послав ісцїляюща вся недуги душевнїя і тілес наших.

Ця молитва є коротка, кінчиться словами: «в наслідїє царства небеснаго».

Слїдує велика єктенїя: *Миром Господу помолїмся.*

Прокімен: *Буди, Господи, милость твоя на нас, якоже уповахом на тя.*

Апостол Соборного посланїя Яковля: *Братів, образ прийміте злострастію і долеготерпінїю пророки.*

Євангелїє от Іоанна: *Во время оно взийде Ісус во Єрусалим. Бсть же во Єрусалимі овчая купіль.*

По євангелїї єктенїя: *Помилуй нас Боже.*

Потім молитва:

Благодарємїне Господи, єдине милостивий, чоловіколюбивий, каєся о злобах наших.

Абіє глаголеть священник:

Услиши мя Господи, услиши мя Владико, услиши мя Святий.

І тако вжигают світильници.

Прїєм святоє масло, помажет по обичаю, глаголя молитву сію:

Отче святий, врачу душам і тілом, пославий єдинороднаго ти Сина Господа нашего Ісуса Христа, всяк недуг ісцїляюща і от смерти ізбавляюща, ісцїли раба своего (імярек).

Потім прокімен: *Кріпость моя і нїніє мов Господь.*

Апостол ко Римляном: *Братів должни єсми ми сильній немощї немощних носити.*

Євангелїє от Луки: *Во время оно, прийде Ісус во Єрихон, і се муж нарицаємый Закхей і сей бі старій митарем.*

Молитва: *Господи Боже наш прилїжнов сіє моленїє прийми от твоїх раб.*

Єще молимся о милості, живота і т.д. - прошеннїя з сугубої єктенїї, а по возгласї інша молитва:

Владико Господи Боже вседержителю святий царю слави.

І вдруге помазує священник, другий з черги, хворого святою оливою. Абіє починає третій священник.

Прокімен: *Господи не яростію твоею облечи ни.*

Ко Корінтяном Апостол: *Братів ви всте церкви Бога жива.*

Євангелїє от Матея: *Во время оно призвав Ісус ученики своя, дасть їм власть на дусїх нечистих.*

Четвертий священик: *Воньмім, мир всім, премудрость.*

Прокімен: *В іже аще день призову тя скоро услиши мя.*

Апостол ко Римляном: *Братів, влици духом божіім водими сії суть синове божії.*

Євангеліє от Луки: *Во время оно, яви Господь ініх седмдесять і посла їх по двіма пред лицем своїм во всяк град і місто.*

Молитва:

Господи Боже наш показуй паки і ісціляя і воздвизая от земля нища.

І все проче, як при першім помазанні святою оливою.

П'ятий священик: *Воньмім, мир всім, премудрость.*

Прокімен: *Господи не яростію твоєю одбуди мене.*

Апостол ко Галатам: *Братів видівше яко не оправдится человек от діл закона.*

Євангеліє от Матея: *Во время оно вниде Ісус во страны тирскія і сидонскія.*

По сугубій ектенії молитва:

Благодарим тя Господи Боже наш, благий врачу душам і тілом нашим. І п'ятий священик помазує хворого святою оливою.

Відтак виголошує шостий священик: *Воньмім.*

Прокімен: *Внегда воззвах услиши мя.*

Апостол ко Галатам: *Братів, одбуди҃теся убо яко избранній Богу.*

Євангеліє от Луки: *Во время оно моляше Ісуса нікій от Фарисей да би ял с ним, і вшед во дом фарисейв возлеже.*

По сугубій ектенії молитва:

Владыко Господи Боже наш, врачу душам і тілом.

Сьомий священик.

Прокімен: *Господи не яростію твоєю.*

Апостол ко Тимофею: *Чадо Тимоѳеє, возмощай о благодаті яже о Христі Ісусі.*

Євангеліє от Матея: *Рече Господь, аще отпущасте человеком согрѣшенія їх.*

Молитва: *Богатий во милості і многий во благодаті Господи.*

По сьомому помазанні хворого, перший священик читає молитву над головою його:

Благоутробне і многомилостиве Господи, не хотяй смерти грѣшнаго, якоже обратитися і живу бити єму.

Сей молитві глаголемій всі тую глаголють тихим гласом, вослідующе чтущему і тако цілуєт святоє євангеліє пришедий.

Абіє поют стихиру глас четвертий:

Источник ісціленієм імуце святїі безсребреници.

По стихирах сктенія сугуба.

Мир всім. Глави ваша Господеві приклоніте.

Молитва:

Владико многомилостиве Господи Ісусе Христе.

І по отпусті вземше попове кистицю і помазуєт друг друга і всіх требующих благословенія помазують.

Благословеніє Господа Бога і Спаса нашего Ісуса Христа на ісціленіє душі і тілу рабу божію (імярек), всегда, нині і присно і во віки віком.

Помощ наша во імя Господнє, сотворившаго небо і землю.

ЧИНИ БЛАГОСЛОВЕНЬ

СВЯТИТЕЛЬСЬКІ БЛАГОСЛОВЕННЯ І МОЛИТВИ НА ВСЯКУ ПОТРЕБУ

Київський Евхологiон має крім чинів Святих Тайн, Богослужб на більші Празники року, святих Літургій також молитви й благословення, відомі в богословії під назвою сакраменталій. Ці благословення становлять в Церкві поважне джерело благодатей, що спливають на вірних. Тому й Гуґо фон Санкт Віктор називав їх сакрамента майора. Так отже, є благословення осіб та речей, а благословення ці уділяють нам нижчі як і вищі служителі Церкви, тобто єпископи або священники. Такі благословення відділяють, так сказати б, якусь річ зі звичайного вжитку та роблять її священною. Освячення й благословення є до деякої міри Божої установи, бо Христос сам благословляв людей та речі, потім благословили Апостоли, а за прикладом Апостолів, і єпископи та всі священнослужителі. Через благословення Церква показує свою особливішу опіку над дітьми своїми, бо молиться за них та благословить їх упродовж цілого їхнього життя.

Молитви й благословення в нашому списку короткі, часом тільки розвинуті у довші чини. Але треба догадуватись, що якщо читали їх поза всякою Богослужбою, то вони зачинались началом обичним, а закінчувались відпустом. Деякі благословення мають виразну замітку, що їх довершує святий. При інших є сказано, що благословить священник, але це не виключає, що ту саму молитву може читати в разі потреби єпископ, і тоді благословення є архиєрейське.

Молебень за недужих.

Список подає наперед молебень за недужого, відправляюваний священником. По цім молебні є другий чин, подібний йому, призначений для святителя, коли відправляє в час пошесті, смертоносної язви.

Лист 360-ий:

Послідованіє канонем.

Чин како подобає піти молебень за болящя.

Поп возма патрахиль на себе, став пред святими дверми, речет: *Благословен Бог наш. По Прийдіте поклонімся, псалом: Господи услиши молитву мою, впуши моленіє мов. Молитва: Помилуй мя Боже помилуй мя, і от гріх моїх ізбави мя, яко согріших, і беззаконновах пред тобою Господи. Потім ектенія за болящего.*

По ектенії Аллилуя, на глас шостий, і тропарі: *Помилуй нас, Господи, помилуй нас. Псалом: Помилуй мя Боже. Молитва: Господи многомилостиве і милосерде, невидиме, безскверне, очисти раба твого (імярек) от всякоя скверни плоти і духа. Потім співають канон, глас третій. По третій пісні і по шестій пісні священник читає молитву за недужого. Перед сьомою піснею канона є прокімен і євангеліє від Йоана: Во время оно, бі нікій царев муж, егоже син боляше в Капернаумі. По каноні - ектенія: Помилуй мя Боже, ще одна молитва за недужого і відпуст: Христос істинний Бог наш, молитвами пречистия єго матере, і святих небесних сил, і святого славнаго пророка предтеча крестителя Іоанна, святих прехвальних і верховних апостол, і святих чудотворец, великаго отца Ніколи, Іоанна Златоустаго, великаго Василія, Григорія богослова, святих безмездник Козми і Даміяна, Кира і Іоанна, Пантелеймона, і всіх святих молитвами, помилуєт і спасет і ісцілит раба свого болящаго (імярек), яко благий чоловіколюбец.*

Лист 369-ий:

Канон составлен во смертопосную язву, покаянен і умилен, ко Господу нашему Ісусу Христу.

Відправляє сам святитель. Замітне те, що по третій пісні канона диякон співає ектенію: *Помилуй нас Боже. По шостій пісні канона читається святу Євангелію від Луки: Рече Господь, просіте і дасться вам. Євангелію читає сам святитель, але диякон «против святителя туже строку четет», значить, читається святе євангеліє подібно як на вечірні, на світлий празник святої Пасхи. По каноні: Достойно єсть яко воістину. І святитель читає довгі покаянні молитви. По молитвах ектенія: Помилуй нас Боже, тропарі і отпуст.*

Лист 371 на обороті:

Канон молебен ко Господу Богу нашему і пречистій єго Матери, півавмий за бездождіє.

Святитель: *Благословен Бог наш. По Прийдіте поклонімся, псалми: Псалом 19 Услишит тя Господь в день печали, Псалом 146 Хваліте Господа яко благ псалом Богу нашему, і Псалом 142 Господи услиши молитву мою.*

Впрочім молебень побудований на взір попередніх молебнів.
Лист 376 на обороті:

Канон молебен ко Господу Богу нашему і пречистій его Матери, піваєм за безбедріє.

Лист 380 на обороті:

Канон молебен ко Господу Богу нашему, піваєм за князи і за люди, брани ради. Начинає святитель: Благословен Бог наш.

Лист 385-ий:

Відомо да будет како піти подобаєт молебень Пресвятій Богородиці за всяко прошеніє.

Лист 392 на обороті:

Канон Пресвятій Богородиці піваємий во всякую потребу.

Молебень при нагоді архиерейських відвідин:

Лист 396-ий:

Послідованіє молитвом на всякия і многоразличния потреби.

Молитва ко Господу нашему Ісусу Христу.

Внегда хочет святитель внити во нікоторий град.

Ізнутри убо сритают его, весь священнический чин, со святыми іконами і крести честными, таже став святитель пред врати градскими, облечен во все святительское украшеніє, і глаголет во услышаніє всім, велигласно архидіакону глаголющу, Господу помолімся: Владико Господи Ісусе Христе Боже наш, іже всея видимия і невидимия твари содітелю ... сам всіх благих владико, і яже во град твой сей входи наша благослови, мир утвржен і ненавітен жителству твоєму сему даруй.

Після тексту цієї молитви є така записка: *Списан же бисть сей список із великаго і старого манаканона (тобто номоканона), на москві, в літо 6911, індікта 40 - того, місяця февралія в 15 день. Згадана дата є подана за численням від сотворення світу. Вона відповідає нашому численню, від Рождества Христова, рокові 1403.*

Виглядає отже вже на основі цієї дати, що наш кодекс мав бути написаний у XV столітті, очевидно за списками старшими, з попередніх століть, тобто з часів княжої доби. Вставлена між молитви записка не виглядає за пізніший фальсифікат. Інші дані вказують однак, що список з половини XVI століття.

Лист 397-ий:

Молитва разрішалная князем.

Понеже, іже о Святім Дусі син нашего смиренія, благовірний князь (імярек) молился і просил нашего смиренія, і со мною кро-

тостію, яко да приймет прощеніє писанное, і наше смиреніє моленіє єго чоловіколюбні пріяли і сіє писаніє єму даєт. Сего ради от данаго нам дара благодати і власти, от всесвятаго і живоначального Духа, вязати і разрішати, смиреніє наше імаєт, первореченнаго о Святім Дусі нашего смиренія благороднаго і благовірнаго князя (імярек) прощена і благословена. Єлико сей яко плоть нося, волю і неволно ко Богу согрішил, і ісповідал тих многим отцем духовним, і нашему смиренію, по всіх тіх покаянніє явил, єлико же і забвеній не поспіл ісповідатися, молится о нем смиреніє наше, і о тіх от Бога прощенія, і паки імаєт єго прощеннаго і благословенна смиреніє наше, аще в церковную опитимію впал, іли под клятвою, іли по проклинанію святительську, іли ієрейському бисть, іли собою сам в клятву впал, іли от іного вшел, іли под клятвою отцевою іли матернею бисть, іли в іное какоє согрішеніє впал, да будет во всім прощен і разрішен і благословен, во всем віці і в будущем. Єще молится о нем смиреніє наше добротою і боголюбієм останок живота єго перейти, і небесному царству сподобитися, і часть іміти со святыми і надежею єго прощенія. Дана бисть сея прощенная грамота нашего смиренія, місяця настоящего, і індікта которий будет.

Лист 397 на обороті:

Молитва разрішалная княгиням.

Понеже, іже о святом дусі, дщи нашего смиренія, благородная і благовірная княгиня (імярек), молилася і просила нашего смиренія, і со многою кротостію, яко да приймет прощеніє писанное, і наше смиреніє моленіє єя, чоловіколюбні пріяли і сіє писаніє єй даєт.

Впрочім текст молитви подібний до попередньої молитви разрішальної князям.

Лист 398-ий:

Молитва на войну ідуцим.

Господи Боже наш, послушавий Мойсея, простершу к тобі руці, і люди ізраїли укріпив на Амалика, і ополчившуся Ієсусу Навину на брань, світильнокома бившими тобою, повелінієм твоїм поустив солнцу стати на гаваоні, а луні стати на дебр еломову на побідний образ, ти і нині послушай нас молящихтися, і собравшихся воїн, на возвращеніє противних полона укріпи і ангела посли возбранюща врагом...

Князю ідущу на брань.

Глаголи псалом 143: *Благословен Господь Бог мой научаяй руці мой на ополченіє.*

Молитва вторая тому же: Владико Господи Боже наш, ты проси́м і тобі ся ми́ли дієм...

Лист 399-ий:

Молитви биваємся от святителя, в негда отпу́щати ко плаванію. Речену бившу псалму сему 120: *Возведох очи мої в гори, отнюдуже прійде помо́щ моя.*

Святитель моли́тся си́це: *Владико Господи Боже, сподобивий сплавати свя́тим ти учеником і апосто́лом, і за́претивий бу́рі ві́тренній, і мо́рю тиху́ бити́ повелі́вал нам, сам і нині сплавай нам, і вся со́противная нам ві́три ути́шая, уста́ви пого́дних ко́рмник нам і помо́щник везді́ бивая, яко́ бла́гий, че́ловіколюбе́ц Бог еси...*

По а́міні знамена́єт мо́ре, і́ли рі́ку, і́ли сзе́ро. І по сем ся́дет там же. Молитва глаго́лема є́сть і о́ вся́кому судні́, хо́тящим плава́ти. Молитва судно́м ратни́м, отпу́щаємся на ратни́х. Лист той же, на оборо́ті, продо́вження:

Господи Бо́же наш і́же на мо́рі ходивий, яко́же на суші́, свя́тия си́ ученики́ от сму́щєні́я то́го свобо́див прише́ствіє́м ти, сам і нині ла́ди́ко сплавай посила́емъ судно́м на вра́ги тво́я.

Лист 399 на оборо́ті:

Молитва отше́дших на стра́ну діло́м ка́ким.

Господи Бо́же наш, спу́тишествова́вий уго́днику сво́єму Я́кову, і стра́нствова́вий ра́бу сво́єму Йо́сифу, спутст́вуй (і́мярек) ра́бу тво́єму.

Лист 400:

Молитва в по́ст і́дущим.

Бо́же оте́ц на́ших все́держите́лю, авраа́мов, ісаа́ков, яковле́, сотвори́вий не́бо і зе́млю, мо́ре і́ вся́ я́же в них, положи́вий че́лові́ком пока́яніє во спасе́ніє, і презре́ і́х пре́грішені́я, приі́мий слези́ ра́ба сво́єго Дави́да проро́ка, і да́в є́му оста́вленіє грі́хов каю́щюся ... ти вла́ди́ко Господи Бо́же наш при́йми ра́ба тво́єго (і́мярек) каю́щагося грі́хов сво́іх, со́вістних і не́со́вістних, во́лних і нево́лних...

Молитва ця ма́є пока́янний змі́ст. По ній слі́дує дру́га, де́що ко́ротша, мо́литва над каю́щимся по́стником.

Лист 401-ий:

Молитва, на ро́ждество́ Христо́во, ді́тем ду́ховним.

Господи Бо́же все́держите́лю, ро́жде́йся от ді́ви́ца Ма́рія, во Фи́флео́мі ю́дейсті́м, і тре́петом тва́р просві́тися, і ми́р возо́радовася ро́ждеству тво́єму, сотвори́вий че́лові́ка по о́бразу тво́єму і по по́добію, і да́в є́му креще́ніє во пока́яніє, введе́й во пре́чисті́ дні́ сі́я, ко́ во́здержані́ю стра́сти, в наде́жді во́скресє́нія ... ти і нині вла́-

дико чоловіколюбче, прийми раби своя, якоже пріят Петра утопающа в морі, і паки отвергшася тебе.

Лист 401 на обороті:

Молитва в неділю вербную, над вербою.

Господи вседержителю, сказавий ковчегом образ церковний, при праведниці твоєм і угодниці Ної, пришествієм Святого твого Духа, возвіцій голубом сучец масличний носящ, сей образ отроци єврейстїї сказаша, і скончаша со вітвми масличними, і с ваїями єрітоша, вопіюще і глаголюще осанна во вишніх, сей глас ми раби твої вопієм, осанна благословен грядий, і паки грядий і судив правду, со Отцем і со Святим Духом, нині і присно.

Лист 401 на обороті:

Молитва на воскресєніє Христова дїтем (духовним).

Лист 402 на обороті:

Молитва над мясом на пасху і над сиром.

Владико Господи Боже наш, сподобивий нас прийти во время честнаго ти і божественнаго поста, єдинородний Сине Божій, показавий учеником славу свого божества, ти бо на спасєніє приводиши чоловіки, сам собою прообразуя честний і великий сей пост, постившийся чєтерєдєсєт днї, і тако Ілія і Мойсей і апостоли всі і всі святїі с ним, наситивий єю хлїби пятьтисящ народа ... ти і нині владико, благослови млеко і сири і мяса, вкушающим от тебе Бога нашего.

Лист 402 на обороті:

Молитва на благословєніє артосу.

Лист 403-ий:

Молитва на прєломлєніє артоса.

Господи Боже наш, іже по плотскому смотренію твоему, благословив пять хлїб, і двї рибї, в пустинї от них пять тисящ наситивий, ти сам нині владико благослови хлїби сія і принесших тия, і імже принесени биша, богатнов і стократноє благословєніє твоє подаждь Христе Боже, молитвами пречистия ти Матєри і святых твоїх апостол, і святаго Полїкарпа і всіх святых, і святаго триднєвнаго і живоноснаго твоего воскресєнія, яко ти єси податель благим, і тобі славу возсилаєм, Отцу і Сину і Святому Духу.

Лист 403:

Молитва на петров день, дїтем духовним.

Лист 403 на обороті:

Молитва хотящу орати.

Владико чоловіколюбче Господи, повеливий плоди землі і сімена различная, на службу приносити всякому диханію, на пищу скотом і птицам, і чоловіком, да хвалим тя о всіх сих, давай землі плод мног, і нас твоім вінцем увязь, і вся ни благослови, Отче і Сине і Святий душе, нині і присно і во віки віком.

Лист 403 на обороті:

Молитва єгда сіяти хотят.

Лист той же:

Молитва жати хотящим.

Господи Боже чоловіколюбче, плоди сія яже дал еси нам, їхже раби твої снідоша жати, возложи на ня благословеніє, і сими владушему рабу твоєму (імярек) даруй спасеніє, да іміюще ізобиліє дара твоего, подая убогим єже на потребу, сего ради. прийми от всіх покаянніє, і тобі всякая слава, і честь, і поклоненіє, Отцу і Сину і Святому Духу.

Лист 404:

Молитва о приносящих начатки всякого снідна.

Лист той же:

Молитва в любов єже мир.

Господи Боже наш, іже любви садитель і миру податель, і единству давець, даруй і нам любов твою, ісполненіє закона твоего, даждь нам тожде мудрствовати о Христі Ісусі, даруй і нам любовю приймати друг друга, якоже єдинородний ти Син воспріят нас, даруй нам друг друга тяготи носити, і со благопокорством служити друг другу, ісполнити закон Христа твоего, со всяким усердієм, ізбавляєми от всякаго навіта й дієства лукаваго. Возглашеніє: Яко Бог мира.

Лист 404:

Молитва єже от вражды смиревающихся.

Благодарим тя владико чоловіколюбче, царю віком, дателью благих, разрушившаго вражды средостініє, і мир вдавшего роду чоловіческому, даровавшего і нині мир (імярек) рабом твоім, укорінив в них страх твой, і єже ко друг другу любви укріпи.

Лист 404 на обороті:

Молитва на єже от заперщенія разрішаємих.

Благоутробне благий чоловіколюбче Господи, іже ради своїх щедрот, послав єдинороднаго ти Сина в мір, да разрушит єже на ни согрішеній рукописаніє, і разрішит узи єже от гріх связання,

і проповість плінним оставленіє, ти владико і сего раба свого твоею благостинею свободи належаше на нем связаніє, і даруй і тому без гріха во всяко время і місто, приходити твоему величеству, со дерзновенієм і чистою совістію, і просити єже от тебе богатую милость.

Лист 404 на обороті:

Молитва во постриженіє глави.

Лист 405:

Молитва єже одіяти главу жені.

Лист 405:

Молитва над всяцім стадом.

Владико Господи Боже наш, вседержителю, істинний агнче вземлай гріхи всего міра, не презри душ молящихтися, к тобі чоловіколюбче припадаєм і тобі молимся, ізволивий вірнаго свого Якова і умножи єго стада, ізбавивий єго от руки Ісавови, ти і нині благослови стадо сіє і сотвори єго на тисящі і на тьми і ізбави нас от насилія діволя.

Лист 405 на обороті:

Молитва на заколеніє волу і овну.

Лист 405 на обороті:

Молитва вєгда начати храмину здати.

Боже вседержителю, сотворивий небо разумом, і оснований землю на тверді своїй, зиждителю і творче всіх, призри на раба твоего (імярек) хотящаго державою кріпости твоея воздвигнути храм во пребиваніє, утверди єго яко на кріпком камені, єгоже по твоему божественному во євангеліїх гласу, ни вітр ниже вода, ни іно нічтоже попакостити возможе, благоволи того в конец возвести, і єже в нем жити хотящих, от всякаго навіта сопротивнаго свободи.

Лист 406:

Молитва на благословеніє храму нову.

Боже спасителю наш сподобивий под сїнію Закхєєву внити, і спасеніє тамо со всім єго домом бив, сам і нині зді жити ізволивших, і нами недостойних мольби тобі і моленія приносящих, от всякія пакости соблюди, благословляя тіх зді житіє, і ненавітен тіх живот, во твоей милості соблюдая. Возглашеніє.

Лист 406:

Молитва на копаніє кладізію і обрітеніє води.

Лист 406:

Молитва над кладязем новим.

Зиждителю водам і содітелю всім, Господи Боже вседержителю, вся сотворивий, і претворяя, ти сам освяти воду сію, посли на ню святую твою силу, на всяку противну дітель, і даждь всім от нея пріємлющим, ли питія ради, ли умовенія ради, на здравіє душі і тілу.

Лист 406 на обороті:

Молитва внегда что скверно впадет в кладізь. Достоїт первіс вичерпати дней 40, і проливати, і зажещи свіщи около, і покадит около, і тако священник молится:

Боже великій і страшний, іже неісказанною благостинею. Вливаєш во кладязь воду святих богоявленій крестообразно і пієт от нея священник і люди.

Лист 407:

Чин биваємий, аще случится скверну чему іли нечисту, впасти в сосуд вина іли масла іли меда.

Лист 407:

Молитва над всяким сосудом осквернившимся.

Лист 408:

Молитва начати вино іли мед кислий.

Господи Боже наш преложивий воду в вино в кана галилейстїм браці і славу свою явль учеником своїм, ти і нині поспіши, от святаго жилища своего, і благослови мед сей, і сотвори є во всяко раствореніє благопіющим є, да без всякія неприязнени дітели піюще, славим тебе дателя всякому добру прошенію, со Отцем і со Святим Духом нині і присно.

Лист 408:

Молитва вгда хоцет господин пустити раба.

Вовед в церковь, глаголет ієрей молитву: Онсица прощает своєю волею купленнаго своего раба, ємуже і праведное прощеніє дарова, помолімся убо за того, іже пращаєт, да Господь подаєт єму за то, небесних своїх даров, і прощенному ктому, яко не належати на нем ігу работному, будете же і ви послусі вірніі, єгоже пред вами во святїй божїй соборній церкві прощена, да за протившаго рїім всі, Господи помилуй.

І рекут всі: *Господи помилуй*, трижди.

І потом отпуст.

Лист 408:

Святаго Анастазія. Вопрос.

Аще кто завіщає себе на доброє діло є клятвою соділати то рекше, колико любо время, іли вина не пити, іли поститися, іли по нужи от іного залят чєсого, і о чєм любо зарєцися со клятвою, і потом же от раслаблєнія, і ліности і от немощі своєя, не возможе кончати, єже поча і хоцєт разрїшитися, што подобаєт творити.

Отвіт.

Блаженні отци, іже священника молитви составлєше нам, і о таких винах сотвориша нам молитви сїя. Да от священник разрїшаєтся чєловїк. Рєчє бо істинним священником божїим, іже аще разрїшите на землї, будєт разрїшенна на небєсїх.

Обачє же і чєловїк всяк должєн єсть укарятї свою немощ, і власфімію, і ісповїдаєся Господєві, яко лїнив і окаянен. І больше кто царю тлінну обїщаєся соблюсти чтолюбо, і не преступит до смєрти. Но обачє кающимся вся возможна суть, безумїєм отлучшихся, іли недостойні самї ся связаша, іли по нужи заляшася.

По цїм слїдують молитви « на разрїшенїє от клятви ».

Лист 409 на оборотї:

Молитва хотяцим комкати ісповїдником по вся постї.

Господи Боже вседержителю, сотворивий всяческая, видимая же і невидимая, благословивий Авраама, Ісаака і Якова, і вся праведники своя, от перваго і до послїдняго, благословивий апостоли і мученики, патріярхи і преподобнии святителя, положивий покаяніє на оставленїє грїхов, пострадавий за мїр, хотя ни ізбавити, давий тїло своє всякому вірующєму і глаголящєму, яко ти єси Син божїй, приїмий пророка Давїда покаяніє, приїми раба своего (їмярек) каившася грїхов своїх противу силї, дай же єму Господи причаститися небєсних твоїх і животворящих таїн, да причастєтся одєсною тебе стати, яко ти єси святинї, і очищенїє грїхов наших, і тобї молитву приношу о рабї твоєм (їмярек) Отцу і Сину і Святому Духу.

Лист 409 на оборотї:

Молитви оціщенїю (очищенїю), примирєнїю кающихся.

Молитва вторая над кающимся.

Господи прости вий Натаном пророка Давїда, своя ісповїдавша прєгрїшенїя о отверженїї і плакавша горько, і блудницу слезившу на пречистїї єму нозї, і манасїю і митаря і блуднаго, рекїй ісповїдайте друг другу грїхи, вірен єсть і праведен, да отпустит прєгрїшенїя наша і очистит ни от всякаго грїха. То Спаситель наш Ісус Христос і Бог, простит тебї духовному моєму чаду (їмярек) вся слика пред ним моєму ісповїдал єси смиренїю, і в нинїшнїм віцї

і в будучом, і неосушено пред судищим єго сподобит тя предста-ти, сий благословен во віки віком, амінь.

Лист 412 на обороті:

Молитва простити усопшого.

В цьому місці, тобто після молитви « во вже простити усопша-го », бракують в нашому кодексі 28 листків, тобто 56 сторінок рукопису. На цих сторінках були поміщені різні короткі молитви, разом 22 глави. Отже по 146 главі в кодексі слідує відразу глава 178, але без початку. Є це кінець оповідання, взятого з Діялогів Святого Папи Григорія Двоєслова, про монаха, що мав « три препери », тобто три золоті, та й зберігаючи їх, нарушив в той спосіб обіт убожества.

Для доповнення образу про зміст книги подаємо тут ще деякі молитви, що їх читав священик або святий при деяких нагодах.

Лист 485-ий подає молитву над тими, що складають визнання святої віри:

Сія молитви глаголет священик, єгда крестит кого приходящих от іновірних, от жидов, іли от татар.

Лист 487-ий подає молитву, що читається по отпусті в день посвячення церкви:

Молитва на освященіє церкви, глаголется по отпусті літургій-ном, ісходя вон із церкви.

По тексті молитви є така записка: Записуєт день і місяць і літо, і год і індікт, когда биваєт свіщеніє церкви, і тако празднуют, і в прійдущєє літо тот день, в немже било освященіє церкви.

Лист 487 на обороті подає молитву за недужого.

На 360 та слідуєчих листках був цілий чин « за болящих ». Тут подана тільки одна молитва: Владико многомилостиве Господи Ісусе Христе Боже наш. По молитві - отпуст.

Лист 488-ий подає окремі тропарі, а саме тропарі молебнії Пресвятей Богородиці.

Є це твір патріярха Філотея, що правив в другій половині XIV-го століття (він помер 1376 року).

Щераз на листі 502-ім поданий чин молебня перед іконою синайського горіючого корча або перед іконою Господнього Преображення.

Послідованіє святия купини в горі синайській, постєся по вся суботи вечер. По отпущенії вечерні входим ко святей купині, і аще ли ність в Синаї, іти пред образом ікони преображення, і абіє начнем піти Трисвятоє.

І правиться молебень: Бог Господь, Тропарі, Канон, стихири, сто разів Господи помилуй і отпуст.

Лист 505 на обороті подає:

Святійшого патріярха Константія града Кир Філотя, служба всім святим.

Лист 511-ий щераз подає моління за помершого:

Відомо да єсть како піти канон си за єдиного умершого.

Лист 513 на обороті подає молебень за давших на молитву і милостиню творячих:

Начало сице правилу молебну, како подобает піти канон сей за творящих милостиню.

Бракує закінчення.

Лист 523 на обороті:

Подає текст духовного заповіту-завіщання київського митрополита.

Лист святительській разрішаюцій, отходя сего світа, ко всім православним християном.

Во імя Отца і Сина і Святого Духа, святія живоначальная, єдиносущная нераздільная Тройца.

Аз грішний божій раб смиренный (імярек) архієпископ митрополит київський і всея русі, со всіми святими, славними і вселенскими собори, первое убо ісповідую богопреданную апостольскую віру, і православіє істинное і благочестіє ... даю обичную любов і посліднєє цілованіє і прощеніє і сам тогоже от них (єпископів та всіх церковних людей) получитьи хочу благословенія і прощенія.

Господареві нашему великому князю (імярек) і госпожі і дочці нашего смиренія великой княгині (імярек) даю мир і благословеніє і прощеніє..

Закінчення листа: Написана же бисть сія прощенная і разрішенная грамота нашего смиренія, в богоспасаємім граді (імярек) в літо 7..., індікта.

Волею Божією смиренный Архієпископ (імярек) митрополит київський і всея русі.

Лист 527:

Щераз знаходимо молитву святителя, що « входить в град ».

Лист 529:

Благословення хоругви.

ЧИНИ ПОХОРОНІВ

1. Чин на розлуку душі від тіла.

Церква, що упродовж цілого життя своїх дітей подає їм благодаті святих Тайн та благословень, стоїть при них особливо в годину смерті, в часі розлуки душі й тіла. Требник має для цього окремий чин. Він стоїть звичайно по чині святої Тайни Оливопомазання, що приготує людину до вічного життя так, як хрещення приготує до життя ласки цього земного життя.

Наш список має також чин розлуки душі від тіла, що відноситься радше до монахів у монастирі, а не до мирян. Але по суті він тойже самий для мирян, для священників та для іноків. Подаємо його тут безпосередньо перед чинами похоронів, для завершення опису святительських служб і дій в київській митрополії в часах нашої київської держави. На тім і закінчуємо розгляд поодиноких чинів як також розгляд Святих Тайн, що їх звичайно уділяє священник, а не святитель, і тому вони стисло до святительських служб не належать, а саме хрещення, миропомазання, покаяння, оливопомазання й подружжя. Про священство, тобто про чини хіротоній та хіротезій, що їх уділяє святитель була тут мова на самім початку. Тайна Пресвятої Евхаристії тісно злучена з відправою Божественної Літургії і про неї також була мова окремо.

Чин розлуки душі від тіла має в Требниках багато місця, бо до нього додають звичайно ще тексти канону Господу нашому Ісусу Христу та Пресвятій Богородиці на випадок, що агонія триває довго і священник має час разом з вірними відчитувати довші моління.

Лист 101 на обороті:

Чин бивасмий на разлученіє душі от тіла.

Внегда начнет брат ізнемагати приходит ігумен і вопрошаєт его тихим гласом, аще єсть кое слово іли діло забвенія ради іли студа, вгда коя злоба ко коєму брату неісповідаєма і непростена, вся должна єсть ізисківати ігумену і звопрошати поєдиному умирающаго, яко слово воздати хотящи Владиці Христу.

Аще ли нїсть ігумена то еклезіярх іли духовний отец.

Потом починає: *Святий Боже.*

По началі обичнім псалом 50: *Помилуй мя Боже.*

Канон на ісход душі, твореніє Андрея Критскаго.

Другій канон молебєн, ко пресвятій Богородиці, от лица чоловіку душа разділяющу, і немогущу глаголати, ємуже краєграниє: *Ізбави мя Чистая бісов мучительства*, твореніє Іоанна Дамаскина.

По каноні: *Достойно єсть* і молитва:

Владыко Господи Боже Вседержителю, Отче Господа нашего Ісуса Христа ... душу раба твоего (імярек) всякія узи разріши, от всякія клевети свободи, остави прегрішенія єму.

Молитва на ісповіданіє брату, іже дається от отца во образ афесіма сиріч отпуста, хотящу умірати:

Бог нас ради вочеловічивийся і всему міру гріхи носяй, то своєю благодистією і сія вся да приімет, єлика нині пред ним ємоєму рече недостойнству (імярек) да отпустит ти вся і в нинішнім віці і в будущем, неосужена тя пред судищим своїм поставит, сподобити тя хотя живота і подавая всім спасеніє, сий благословен во віки, амінь...

2. Чин похорону монахів.

Торжественний похорон помершого має свій глибокий змісл в самому природньому праві і тому в дохристиянських часах релігійні похорони були знані не тільки ізраїльтянам, але всім поганським народам. Церква просто перейняла деякі частини похоронних звичаїв з дохристиянських ще часів, але очистила їх від поганських елементів та й додала нові обряди. До тих старих елементів належить без сумніву миття тіла, помазання пахощами, обвинення тіла в плащаницю, супроводжування до гробу з запаленими свічками, вкінці вложення до гробу, якого ніхто не смів нарушити, отворити, збезчестити будь яким способом.

Християнський похорон від своїх початків був супроводжений молитвами та псальмами, передусім відправою Божественної Літургії, що в давнину відправлялась на самому таки цвинтарі, як це знаємо з життя святої Моніки, матері святого Августина та з життєписів інших святих, передусім мучеників.

Службу Божу відправляли однак частіше в церкві і так було на похороні святого Амвросія, єпископа Медіолянського, коли похорони відбулись в збудованій ним церкві, при великому здвизі народу. В перших сторіччях мабуть не було яких окремих приписів щодо часу похорону. Але від VIII сторіччя знаходимо вже до-

кументи, що забороняють похорони в деякі більші празники року, і ця заборона і нині існує (82).

Нинішні Требники знають чотири різні роди похоронів, а саме: похорон мирян, похорон дітей до семи років життя, похорон священників та похорон монахів. В книгах немає окремого тексту для похоронів архиєрея, але похороном звичайно веде один з найближчих єпархіяльних архиєреїв або той, кого пішле митрополит або й собор архиєреїв відправляє Божественну Літургію, похоронний чин еложення до гробу.

Тіла умерших архиєреїв чи священників не вмивають водою, а помазують оливою і то не прості миряни, а самі священники. Потім вдягають помершого у чисту одіж його сану та у священну одіж. В праву руку помершого священника та архиєрея вкладають хрест, а на грудях кладуть книгу святих Євангелій. Дияконові дають в руку кадильницю. Лице помершого священника накривають воздухом. При домовині архиєрея ставлять трикірій, дікірій та ріпиди. Домовину архиєрея накривають мантиєю, домовини священників та мирян накривають темної краски, чорної чи темнобагряної.

Похорони диякона відбуваються по чину похорону мирян, бо в священничих похоронах говориться так в молитвах як на стихирах, що покійний був у священничому достоїнстві, що приносив Богові безкровну Жертву.

Окремий похорон є на Святу Пасху, тобто упродовж світлого тижня. Тоді замість похоронних канонів, стихир, молитов співається канон Пасхи.

Лист 106-ий подає чин похорону монаха:

Послідованіє о усопших іноках биваємо.

Єгда же кто от братія інок ізийде ко Господу, понеже не подобаст умиватися тілу єго ... на се уставлений брат іли еклезіярх іли немощним служай обрисует мертвого теплою водою с воггарем.

Потім вдягають його в чисті ризи і дають йому нові сандали і обвивають його мантиєю, підтявши краї мантиї на те, щоб перев'язати три хрести.

Також накривають лице помершого.

І творит священник начало:

Благословен Бог наш.

По началі обичнім тропарі: *Со духи праведних і сктенія Помилуй мя Боже.*

(82) V. ТИЛНОВЕР-ЕISENHOFER L., *цит. твір*, т. I, стор. 463 і далі.

Потом возмут моцї і полагают на одрі і относят во церков поюще трисвятоє.

Полагают же моцї ко западу главою, зряще ко востоку глаголет діякон ектеңію: *Помилуй нас Боже.*

По относенїи же моцей ударяет же параклісіярх во клепало трижды.

Указ: Отходят братія вся в келію усопшаго вземше моцї со одром, сверху же єго полагаємїи іконі Господа нашего Ісуса Христа іли Пречисту Владичицю нашу Богородицю і тако донесут во церков і полагают во паперті противу великих врат і собравшимся всім братіям дадают їм свіща, і вжигают же і над моцми свіща четири, і по уготовленїи всіх, і абїє кадит священник над моцми крестообразно і став глаголет: *Благословен Бог наш.*

По началі обичнім псалом 50 *Помилуй мя Боже.*

Таже начинает пївец: *Благословен єси, Господи, научи нас оправданїем твоїм.* І співають Непорочні.

По сктеңіи *Паки і паки миром Господу помолїмся*, співають Упокой Спасе наш со праведними. Богородичен: От Дїви возсіявїи Христе Боже.

Потїм степенна глас первий: *Внегда скорбіти ми.*

Таже стихири глас первий покаяни: *Кая житїя пища пребивает печали непрїчастна.*

Далї їдут степенні всіх восьми гласів і стихири покаянні також всіх вісьмох гласів.

По сктеңіи: *Паки і паки миром Господу помолїмся:*

Кондак глас восьмий: *Со святыми упокой.*

Блаженна:

Во царствїи твоєм єгда прїйдеши, помяни нас Господи.

Прокїмен: *Блажен путь, в оньже пойдєши, душе.*

Апостол ко Корїнтяном: *Братїе Христос воста от мертвих начаток умершим бисть.*

Євангелїє от Іоанна:

Рече Господь віровавшим к нему Юдеом: аз єсмь хлїб животный. Апостол і євангелїє священникам подано нище на похоронї мїрян.

Якщо є похорон святителя, то читають їнший апостол та євангелїє, а саме:

Апостол ко Корїнтяном: Братїе первий человек от землі перстен, вторий человек Господь є небесе.

Євангелїє от Іоанна: Рече Господь аз єсмь двер, мною аще кто внидет спасется.

По євангелії биває цілованіє, посем стихири глас второй:
Прийдіте посліднєє цілованіє.

І по совершенії цілованія взявше одр со мощми, грядут во гробницу, поюще Святий Боже согласом і полагаєтжеся тіло на землю.

І глаголют діяконства: *Помилуй мя Боже.*

І полагають братія во гробниці поюще: *Покой Спасе наш.* Потім інші стихири.

Таже взявше мощі погребают, поюще тропар глас восьмий:

Земле зинувши прийми, єгоже от тебе созданного.

І взем масло священник от кандила святих, проливає верху мощей, творяй образ креста, глаголя молитву сію:

Помяни Господи Боже наш, єже о вірі і о надєжді усопшаго брата нашего (імярек) яко благ і чоловіколюбец, превосходя гріхи і потребляя неправди.

Таже: *Аллилуя*, трижды.

Таже: *Господня єсть земля і ісполненіє ся*, єдинощ.

І тако затворяється гроб, поючим нам тропар глас третій:

Образом креста твоего, Чоловіколюбче, смерть умертвляється і ад плінися.

Потім стихири самогласні глас шестий.

Трисвятов і по Отче наш: *Со духи праведних.* Єктенія: *Помилуй нас Боже.*

По отпусті - творим 15 метаній о усопшем браті нашем, от всея душа молящеся Богу о душі скончавшагося, влиці будут на гробі сущії глаголют: Вічная пам'ять.

Глаголет молитву разрішенія.

Крім чинів похорону усопших, Требники мають також чини поминків, тобто парастаси або панахиди. Поминки усопших такі ж старі в Церкві, як і християнство. Апостольські Постанови згадують про поминання померших зовсім виразно, а Отці та Учителі Церкви подають теж і змісл та значення молитви за померших. За померших відправляється Божественна Літургія, імена померших священник згадує на кожній Службі Божій, окремі дні в році є посвячені пам'яті умерших.

Лист 121:

Чин како подобаєт піти над коливом во пам'ять умершим іноком, сиріч понафіда.

Глаголет поп: *Благословен Бог наш.*

По началі обичнім псалом 90: *Живий во помоці вишняго.*

Мирна єктенія.

По *Аллилуя*: Іже глупинами мудрости чоловіколюбно вся строяй.
Впрочім цілий порядок теперішнього парастасу.

Канон: Воду прошед, яко сушу.

Крім чину похоронів інока, Київський Евхологіон подає також чин похоронів мірських людей, як теж чин над коливом, тобто по нинішньому чин парастасу в пам'ять умерших.

3. Чин похорону мирян.

Лист 124-ий подає чин похорону мирян:

Чин на погребеніє мірским чоловіком.

Рекущу ісрею: *Благословен Бог наш.*

Начало обичне. Загальні риси чину погребенія мірських людей подібні як у чині погребенія іноків. Немає тільки степенних, але є довгі стихири всіх восьми гласів.

По євангелії: *Прийдіте конечно цілованіє.*

Посем возмут погребателі і несут ко гробу поюще пініє глас шестий: Воістину суєта всяческая житіє сінь і соніє.

І полагають умершого во гробі і глаголют тропар глас шестий: Ізволих аз покой сий во віки віку.

Накінєць молитва разрішенію над гробом умирающих.

КІНЦЕВІ ВИСНОВКИ ТА РЕФЛЕКСІЇ

На початку подані в Евхологоні служби, що належать до т. зв. частної Богослужби, так як вони потрібні в житті християнина. Отже список наш починається від чину, чи радше від молитви « по внегда родити жені отроча ». На жаль, цього першого листка бракує. Можна догадуватись, що на ньому була поміщена молитва за матір, щоб Господь Бог уздоровив її та й підніс з постелі, потім друга молитва з проханням, щоб Господь простив її вольні й невольні гріхи та захоронив від усякого « наїтія невидимих духов от ревности й зависти і от очес призора », і вкінці третя молитва « о прикоснувшихся ей і тамо обрїтающихся ».

В списку маємо вже лист другий і на ньому текст молитви на восьмий день по народженні дитини.

Далі йде текст, глава за главою, як вказує поданий тут в додатку зміст книги. Список є нині добре збережений у Ватиканській бібліотеці, в новій оправі, з відповідним написом в італійській мові, що є коротким описом книги, з під пера невідомого автора. Напис цей і пояснення властиво не багато каже, та все ж бодай дає вказівку, що в бібліотеці є цікавий рукопис. Передаємо дослівно нотатку в італійській мові:

CODICE RUTHENO

Questo codice, che è mancante al principio, ed al fine, ed in vari altri luoghi, rovinato, contiene varie cose sacre, come la Messa di San Basilio, di S. Cirillo, di S. Grigorio ecc. con le loro Rubriche, il rito e le cerimonie, per vestire dei novizi ed ammettere nei monasteri, l'ofizio della settimana santa ed altre orazioni, e rubriche riguardanti il rito dell'ordinazione. Verso il fine vi sono le tavole per conoscere le lettere Dominicali e determinare la Pasqua e perciò si può intitolare *Collectio variarum rerum sacrarum*.

La data del libro non si può sapere, perchè manca: dai caratteri però si può giudicare benissimo, che non è tanto antico, ma piuttosto è recente.

Замітка каже отже, що список не є старий, але радше недавній. Так воно дійсно є, якщо порівнювати його з іншими старими кодексами, що є у Ватикані. Але між нашими українськими списками та взагалі слов'янськими списками Київський Евхологійон має право зайняти одне з почесних місць.

Говоримо весь час, що Евхологійон є київський, мимо цього, що в ньому є виразна згадка, що списаний він на півночі. Але список подає виразно Богослужби київського митрополита і то не тільки в таких чинах, як хіротонія єпископа, але й при інших торжественних Богослужбах, що їх відправляв упродовж року сам митрополит.

Список є багатий на літургічні приписи, рубрики, не тільки в чинах святих Тайн, але й при поданні тексту Богослужб цілого року, з нагоди молебнів, заупокійних служб, благословень. З цього боку він для дослідника літургії дуже цінний.

Літургія, як відомо, має також свої закони, своє право. Це право є дуже цікаве передусім відносно особи самого київського митрополита, як первоієрарха одної з найбільших церковних провінцій, відношення митрополита до князя, до єпископів підлеглих його судовласті, до клиру і вірних у цілій митрополії.

Чини хіротесій та хіротоній, як також інші святительські відправи, займають в Київському Евхологійоні центральне місце. А при цьому в ній поміщені і цінні канонічні матеріяли, що відносяться до судовласті київського митрополита. З цієї то рації книга має для нашої Церкви і практичне значення ще нині, коли Апостольський Престол наново визначив права нашого Верховного Архiepіскопа, на Другому Ватиканському Вселенському Соборі була піднесена справа українського патріархату, і коли в дусі соборових постанов йдеться про обнову так обрядового, як цілого церковного життя.

До канонічних памяток, що є в другій частині рукопису, варто вернутись в окремії студії. Це саме відноситься і до Чинів святих Тайн, тобто до тих відправ, що їх відправляв звичайно священник, а не святитель чи таки сам митрополит.

В нашому Евхологійоні не знаходимо також одного дуже важного святительського чину, а саме посвячення великого Мира у страшний четвер. Тут треба заважити, що тільки дуже рідкісні Евхологійони мають той чин. Святе Миро в давнину діставала Київська митрополія таки з Царгороду, а як зачали в нас посвячувати святе Миро, то й на це були окремі списки для Київського митрополита. Відомо ж, що ніхто з єпископів митрополії Мира не посвячував, а

діставав його від митрополита. Це було в давнину правило.

Хоч Київський Евхологiон, як вказують паперові філіграни, орнаментика, графіка, а, що важніше, поміщена там на листках 449 - 453 «пасхалія зрячая», був написаний найдалі в половині XVI століття, то однак зміст його відповідає обрядовій практиці попередніх століть.

ЗМІСТ КИЇВСЬКОГО ЕВХОЛОГІОНА

Київський Евхологiон XV сторiччя, що щасливим випадком зберiгся в досить ще доброму станi i переховується у Ватиканськiй бiблiотецi, є книгою цiнною, передусiм для дослiдникiв лiтургiї. З нього вибрали ми тут святительськi Служби, передусiм з тої рацiї, що вiн властиво був призначений як книга, Требник, для святителя, мабуть таки для самого Київського митрополита. Iнакше годi пояснити собi, чому мав вiн стiльки служб, уставiв та текстiв молитов, що iх потрiбно тiльки митрополитовi, а не пiдлеглим йому владикам. Для повного зазнайомлення читача подамо тут ще змiст Евхологiона. Це матиме й ту практичну сторiнку, що покаже цiлий образ книжки.

Змiст глав Київського Евхологiона:

Бракує першого листа. На ньому були, по всiй правдоподiбностi, молитви перед хрещенням в день народження дитини.

Глава 3. Молитва на восьмий день по народженнi дитини, коли дають дитинi iм'я. Лист 2, збережений в списку.

Глава 4. Чин над оглашеним. Лист 3, збережений в списку.

Глава 5. Iнший чин та молитва, коли з огляду на недугу треба скорiше охрестити дитину. Лист 11.

Глава 6. З правил святого Iвана Золотоустого про хрещення дiтей. Лист 11.

Глава 7. Чин, як обмити дитину восьмого дня. Лист 11 на об.

Глава 8. Молитва на 40-ий день по народженнi дитини. Лист 12 на об.

Глава 9. Молитва над поганином, що стає оглашеним, тобто голо- ситься до пiдготовки до хрещення. Лист 13 на об.

Глава 10. Чин прийняття до Церкви Божої тих, що приходять з рiзних ересей. Лист 14.

Глава 11. Як мають вiдректися своїх блудiв манiхейцi, що при- ходять до Церкви. Лист 15.

Глава 12. Як i коли вiдправляти чин над оглашеним. Лист 19.

Глава 13. Чин i молитва для прийняття манiхейцiв. Лист 20 на об.

Глава 14. Правила святого Методiя, патрiярха Царгородського, про прийняття рiзних еретикiв до святої Церкви. Лист 21 на об.

- Глава 15. Чин прийняття навернених юдеїв. Лист 25.
- Глава 16. Про мелхіседекіянів, теодотіянів і афінґанів та їх ложні науки. Лист 28 на об.
- Глава 17. Визнання віри, приписане для афінґанів. Лист 29.
- Глава 18. Чин прийняття сараценів. Лист 30 на об.
- Глава 19. Молитва над дітьми, що починають вчитися грамоти. Лист 33 на об.
- Глава 20. Чин заручин та вінчання. Лист 34.
- Глава 21. Молитва на благословення двоєженців. Лист 37 на об.
- Глава 22. Чин на встановлення духовного братерства. Лист 38 на об.
- Глава 23. Чин на прийняття дитини, адоптацію дитини. Лист 40 на об.
- Глава 24. Чин Тайни Сповіді. Лист 41 на об.
- Глава 25. Чин святого Причастя Божественних Тайн. Лист 48 на об.
- Глава 26. Чин святого Причастя тяжко хворим. Лист 62.
- Глава 27. Коли хто приходить до монастиря з бажанням стати братом послушником. Лист 63.
- Глава 28. Чин над затворником. Лист 64.
- Глава 29. На умиття святих Мощів. Лист 66.
- Глава 30. Чин подання води Святих Богоявлень, великої агіязми, як хто не може причаститись Божественних Тайн. Лист 68.
- Глава 31. Чин прийняття новика до монастиря. Лист 69.
- Глава 32. Чин малої схими. Лист 69 на об.
- Глава 33. Чин великої схими або, великого ангельського образу. Лист 71 на об.
- Глава 34. Чин святої Тайни Оливопомазання. Лист 84 на об.
- Глава 35. Чин над умираючими. Лист 101 на об.
- Глава 36. Чин похорону монахів. Лист 106.
- Глава 37. Чин над коливом во пам'ять покійних монахів. Лист 121.
- Глава 38. Чин похорону мирян. Лист 124.
- Глава 39. Чин над коливом во пам'ять покійних мирян. Лист 132.
- Глава 40. Як співати за померших після трапези. Лист 134.
- Глава 41. Божественна Літургія святого Івана Золотоустого.

В списку бракує тексту.

- Глава 42. Божественна Літургія святого Василя Великого. Лист 155.
- Глава 43. Служба Пржедєосвященних Дарів. Лист 165.

- Глава 44. Молитва над вином, принесеним на Божественну Літургію. Лист 171 на об.
- Глава 45. Молитва над коливом на честь Святих. Лист 171 на об.
- Глава 46. Інша молитва на честь Святих. Лист 171 на об.
- Глава 47. Молитва на Господські Празники. Лист 172.
- Глава 48. Вечірні молитви. Лист 172 на об.
- Глава 49. Утренні молитви. Лист 176 на об.
- Глава 50. Відпусти цілого тижня та празників цілого року. Лист 181.
- Глава 51. Молебень з хресним ходом. Лист 183.
- Глава 52. Другий молебень з хресним ходом. Лист 184.
- Глава 53. Поминання патріархів, коли править митрополит, та поминання самого митрополита. Лист 185.
- Глава 54. Чин оснування церкви й заложення хреста. Лист 186.
- Глава 55. Чин посвячення церкви й трапези. Лист 187.
- Глава 56. Спосіб виготовлення Антимінсів. Лист 201 на об.
- Глава 57. Чин посвячення переносних Антимінсів. Лист 202.
- Глава 58. Формула напису на Антимінсах. Там же.
- Глава 59. Чин над зрушеною з місця своєю святою трапезою. Лист 208.
- Глава 60. Інший чин над зрушеною трапезою. Лист 209 на об.
- Глава 61. Чин на очищення церкви оскверненої єретиками. Лист 210 на об.
- Глава 62. Молитва на посвячення свічконосця. Лист 213.
- Глава 63. Молитва на посвячення еклесіярха. Лист 213.
- Глава 64. Чин посвячення четця та співця. Лист 213 на об.
- Глава 65. Посвячення піддиякона. Лист 214.
- Глава 66. Посвячення диякона. Лист 215.
- Глава 67. Чин рукоположення пресвітера. Лист 216 на об.
- Глава 68. Чин поставлення на архимандрита. Лист 219.
- Глава 69. Спосіб вибрання єпископа. Лист 220 на об.
- Глава 70. Наречення єпископа. Лист 222 на об.
- Глава 71. Хіротонія єпископа. Лист 227.
- Глава 72. Митрополича грамота посвяченому священникові. Лист 230.
- Глава 73. Грамота посвяченому єпископові. Лист 230 на об.
- Глава 74. Чин прийняття в монастир духовного брата. Лист 232.
- Глава 75. Служба Нового Року, 1-го серпня. Лист 234 на об.
- Глава 76. Чин винесення Чесного Хреста 14-го вересня. Лист 242.
- Глава 77. Царські Часи в навічере Христового Різдва. Лист 244 на об.
- Глава 78. Царські часи в навічере Богоявлення Господнього. Лист 259.

- Глава 79. Чин великого водосвяття. Лист 273.
- Глава 80. Чин на обмиття святої трапези у Великий четвер. Лист 278.
- Глава 81. Чин миття ніг у Великий четвер. Лист 280.
- Глава 82. Літургія Великого четверга. Лист 284 на об.
- Глава 83. У великий четвер Вечером. Лист 288.
- Глава 84. Царські часи у Велику п'ятницю. Лист 299.
- Глава 85. У Велику п'ятницю похід з Євангелією. Лист 319.
- Глава 86. Чин над оглашеними у Велику п'ятницю. Лист 322.
- Глава 87. Служба Великої суботи. Лист 325.
- Глава 88. Посвячення води для хрещення. Лист 326 на об.
- Глава 89. Чин утрєні Великої суботи. Лист 327 на об.
- Глава 90. Чин надгробного. Лист 336 на об.
- Глава 91. Читання парамей у велику суботу. Лист 338.
- Глава 92. Служба на святу Неділю Пасхи. Лист 339 на об.
- Глава 93. Як співати часи у Світлий тиждень. Лист 342 на об.
- Глава 94. Літургія на Святу Пасху. Лист 343.
- Глава 95. Вечірня на святу Пасху. Лист 344.
- Глава 96. Антифони на Празник П'ятдесятниці. Лист 345.
- Глава 97. Вечірня з коліноприклонними молитвами на Празник П'ятдесятниці. Лист 346 на об.
- Глава 98. Мале водосвяття на 1 серпня. Лист 355.
- Глава 99. Припівки до величаній на Празники Господські, Богородичні та полиелейних святих. Лист 356.
- Глава 100. Служба на Воздвиження Чесного Хреста. Лист 358.
- Глава 101. Служба за недужих. Лист 360.
- Глава 102. Канон молебний до Г.Н.І.Х. в часі пошесних недуг. Лист 369.
- Глава 103. Канон молебний в часі посухи. Лист 371 на об.
- Глава 104. Канон за благораствореніс воздухів. Лист 376 на об.
- Глава 105. Канон за князя і нарід в часі війни. Лист 380 на об.
- Глава 106. Канон до Пресвятої Богородиці на всяку потребу. Твір монаха Ігнатія. Лист 385.
- Глава 107. Інший канон до Пресвятої Богородиці на всяку потребу. Лист 392 на об.
- Глава 108. Молитва єпископа, що входить в якесь місто. Лист 396.
- Глава 109. Молитва на розрішення князів. Лист 397.
- Глава 110. Молитва на розрішення княгинь. Лист 397 на об.
- Глава 111. Молитва за воїнів, що йдуть на війну. Лист 398.
- Глава 112. Молитва над плаваючими по морю. Лист 399.
- Глава 113. Молитва над воєнними кораблями. Лист 399 на об.

- Глава 114. Молитва за подорожніх. Лист 399 на об.
- Глава 115. Молитва на початок посту. Лист 400.
- Глава 116. Молитва за дітей духовних на Празник Христового Різдва. Лист 401.
- Глава 117. Молитва на благословення галузок - вай. Лист 401 на об.
- Глава 118. Молитва на Празник Пасхи за дітей духовних. Лист 401 на об.
- Глава 119. Молитва на благословення страв. Лист 402 на об.
- Глава 120. Молитва на благословення артоса. Лист 402 на об.
- Глава 121. Молитва на роздроблення артоса. Лист 403.
- Глава 122. Молитва на Празник Святих Апостолів Петра й Павла за дітей духовних. Лист 403.
- Глава 123. Молитва за тих, що йдуть орати. Лист 403 на об.
- Глава 124. Молитва за тих, що йдуть сіяти. Лист 403 на об.
- Глава 125. Молитва на благословення жатви. Лист 403 на об.
- Глава 126. Молитва за тих, що приносять першоплоди. Лист 404.
- Глава 127. Молитва за мир. Лист 404.
- Глава 128. Молитва за примирення ворогів. Лист 404.
- Глава 129. Молитва розрішення від клятви-запещенія. Лист 404 на об.
- Глава 130. Молитва на постриження голови. Лист 404 на об.
- Глава 131. Молитва над нововінчаною жінкою. Лист 405.
- Глава 132. Молитва над стадом. Лист 405.
- Глава 133. Молитва на заколення ягняти. Лист 405 на об.
- Глава 134. Молитва на оснування нового дому. Лист 405 на об.
- Глава 135. Молитва на благословення нового дому. Лист 406.
- Глава 136. Молитва на викопання нової криниці. Лист 406.
- Глава 137. Молитва на благословення нового колодязя. Лист 406.
- Глава 138. Як щось нечисте впаде в колодязь. Лист 406 на об..
- Глава 139. Як щось нечисте впаде у посудину вина чи оливи. Лист 407.
- Глава 140. Молитва на очищення оскверненої посудини. Лист 407.
- Глава 141. Молитва на приготування вина чи меду. Лист 408.
- Глава 142. Молитва на звільнення раба. Лист 408.
- Глава 143. Правила святого Анастасія. Лист 408.
- Глава 144. Молитви святого Причастя. Лист 409 на об.
- Глава 145. Молитви над каянниками. Лист 409 на об.
- Глава 146. Молитва прашальна над покійними. Лист 412.
- Глава 147. Аж до глави 177 включно бракує в списку. На тих 30 листах були, мабуть, різні молитви.

- Глава 178. Оповідання про монаха, з Діялогів святого Григорія (бракує початку). Лист 440.
- Глава 179. Устав святого Володимира. Лист 440 на об. Устав Ярослава Мудрого. Лист 443. Устав Василя Димитрівича, 1425. Лист 447.
- Глава 180. Соняшний круг. Лист 447 на об.
- Глава 181. Таблиця пасхалії. Лист 448 на об.
- Глава 182. Круг місяця. Лист 450.
- Глава 183. Місяцеслов, календар цілого року, що починається від січня місяця. Лист 450.
- Глава 184. Коментар на Божественну Літургію святого Івана Золотоустого. Лист 453 на об.
- Глава 185. Монаші покайні канони святого отця Василя. Лист 473.
- Глава 186. Лист Литовського митрополита до Царгородського патріарха. Лист 481.
- Глава 187. Молитви над наверненими юдеями та сарацинами. Лист 485.
- Глава 188. Молитва на благословення церкви. Лист 487.
- Глава 189. Молитва за недужого. Лист 487 на об.
- Глава 190. Параклис до Пресвятої Богородиці. Лист 488.
- Глава 191. Звернення Київського митрополита Кирила та других єпископів (1274) і поучення для священників. Лист 490.
- Глава 192. Таблиця пасхалії на роки 1540 - 1584. Лист 496.
- Глава 193. Лист Єремії, патріарха Царгородського, про різні церковні справи. Лист 500.
- Глава 194. Канон на честь всіх Святих, твір Філотея, патріарха Царгородського. Лист 505 на об.
- Глава 195. Канон за помершого. Лист 511.
- Глава 196. Канон брагодарственный. Лист 513 на об.

Бракує закінчення.

Наступних листків аж до 522-го бракує, за виїмком 520 листа, на якому є фрагмент письма Київського митрополита Фотія. Лист 523 на об. та 525 має текст завіщання, тобто тестаменту, Київського митрополита.

Лист 527 подає молитву єпископа, що входить в місто. Лист 529 та 530 подає благословення воєнної хоругви. Глава 194 подає Канон на честь всіх Святих, але перед тим є ще т.зв. чин горючої купини на горі Синайській. Останні листки в списку бракують. Він кінчиться на 530 листку, тобто має 1060 сторін, але тільки щодо числа, бо в дійсності в списку бракує бодай 50 листків, тобто 100 сторінок. Та все ж, збереглося в досить доброму стані 960 сторін ручного письма.

ПОКАЖЧИК

Агнець - 22, 25, 27, 111, 112, 113.
Агіясма - 81.
Аколіт - 6.
Аксіос - 11, 17, 24, 30, 38, 40, 44.
Амвон - 34.
Аналав - 164.
Ангельський великий образ - 164, 165, 167, 168.
Ангельський малий образ - 159, 160, 161, 162, 163, 164.
Антиміне - 17, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70.
Антифон - 72, 116.
Апостол - 9, 10, 11, 39, 73, 77, 79, 82, 88, 116, 121, 131, 144, 162, 172, 173, 192.
Архидиякон - 8, 16, 35, 56.
Архирей - 42, 43, 44.
Архимандрит - 14, 20, 27, 28, 29, 30, 49, 59.

Богоявлення Господнє - 79, 80, 83.

Василія В. Літургія - 108, 109.
Великий вхід - 112, 147.
Велике водосвяття - 80, 81, 82, 83.
Величання - 116.
Вечірня - 60, 61, 91, 92, 93, 95, 102, 103.
Вінчання - 142, 143, 144, 145, 146.
Волосся постриження - 9, 162, 163.
Водосвяття - 80, 81, 82, 83, 104.
Воздвиження Чесного Хреста - 74, 75, 76.
Вознесення Господнє - 116.
Воскомастих - 61, 62.
Восходниця - 34, 37, 43, 86.

Голуб евхаристійний - 137.
Господи, помилуй - 76, 80, 138, 152.
Грамота свячень - 47.
Губа - 61, 62, 68, 84, 93, 134.

Дверник - 6.
Дискос - 22, 60.
Диякон - 6, 16, 17, 18.
Диякониса - 123.
Достойн - Гл. Аксіос.

Екзорцизм - 6, 121, 130.
Еклезіярх - 8, 161.
Епиклеса - 25.

Євангеліє, книга - 42, 60, 66, 72, 81, 85, 88, 94, 161, 164.
Євангеліє, читання - 77, 79, 82, 87, 88, 89, 90, 91, 103, 114, 121, 131, 144, 162, 172, 173, 178, 192.
Євхаристія - 8, 93, 154, 155, 156, 157, 158.
Єктенія - 17, 23, 50, 51, 73, 76, 97, 166.
Єлици вірні - 10, 12, 13, 14.
Єпископ - 6, 30, 31, 32, 37, 39, 42.

Жезл - 33, 46.
Жертвенник - 64.

Заручини - 141.

Ігумен - 51, 160, 161, 163, 189.
Індіктіон - 71, 72, 73, 74.

Кадило - 33, 56, 89, 101, 111, 145.
Камилавка - 162, 164.
Канон - 178, 179, 190.
Кація - 33.
Кивот - 157.
Клубук - 162.
Книгохоронитель - 43.
Коливо - 193.
Коротка фелонь - 9.
Кукуль - 130, 164, 166.
Кутія - 114.

Лентіон - 87, 138.
Літургія Івана Золотоустого - 67, 105, 106, 107.
Літургія Василя Великого - 108, 109.
Літургія Передосвячених Дарів - 18, 109, 110, 111, 112, 113, 155.
Литія - 57, 102.

Мантия - 34, 39, 161, 163.
Митра - 38, 85.
Митрополит - 8, 30, 32, 35, 37, 39, 57, 78.
Миро - 60, 63, 67, 68, 136.
Миропомазання - 124, 125, 126, 131, 132.
Многолітствіс - 40, 43, 78.
Молебень - 43, 55, 177, 178.
Молитва розрішення - 179, 180, 183, 188.
Монах - 159, 189.
Мощі - 58, 60, 63, 64, 69.

Набедренник - 38, 46.
Навечеріє Різдва Христового - 76.
Навечеріє Богоявлення - 79.
Надгробне - 95.
Новий Рік - 71, 72, 73, 74.

Оглашенні - 95, 96, 97, 119, 121.
Оливопомазання - 158, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174.
Омофор - 20, 34, 96.
Орар - 17, 19, 21, 86.
Орел - 34, 35, 43.
Отпуст - 115, 116, 144.

Панагін - 39.
Панахида - 193, 194.
Паперть - 161.
Параман - 161, 163, 164, 166.
Пасха - 100, 102, 104, 182, 191.
Підрясник - 161.
Піст - 141, 181, 186.
Плащаниця - 91, 93, 94, 95, 98, 100.
Покаяння - 136, 147, 148, 150, 153
Полислей - 116.
Посвячення храму - 58 до 65.
Посвячення читця - 8, 9, 10.
Посвячення піддякона - 6, 8, 11, 13.

Посвячення дякона - 10 до 19.
Посвячення пресвітера - 20 до 27.
Посвячення єпископа - 30 до 65.
Посвячення архимандрита - 27 до 30.
Похорон - 189, 190, 191, 192, 193, 194.
Притвор - 143.
Причастя - 19, 24, 25, 39, 142, 143, 144, 154, 156, 157.
Протопресвітер - 8, 20, 39, 49, 59.
П'ятдесятниця - 103, 104.

Ріпіда - 17, 19, 25.
Рожева вода - 68.
Розрішення - 151, 152.
Ряса - 159, 160, 161.

Саван - 61, 63, 67, 68.
Сандали - 162.
Святий Боже - 39, 41, 65, 75.
Світильник - 63, 132.
Свічконосець - 6, 7, 94.
Символ - віри - 121, 122, 140.
Стихар - 85, 86.
Субота велика - 95.
Схима велика - 164 до 167.
Схима мала - 159, 161, 164.

Трапеза - 62, 63, 70, 75, 83.

Умивання рук - 25.
Умивання ніг - 84, 85, 86.
Умивання трапези - 83, 84.
Утрєня - 88, 97 до 102.

Фелон - 21, 24, 34, 59.

Хіротесія - 5 до 15.
Хіротонія - 16 до 30.

Царські часи - 56, 76 до 80, 90, 91.
Церква - 58, 59, 60, 184.

Чаша - 60, 143, 145.
Чтець - 6 до 10.
Чотки - 164.

Хрест - 58, 59, 74, 75, 93.
Хрестильниця - 81, 120, 121, 123, 130, 133.
Хрещення - 119, 120 до 124, 127 до 131.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
Л. 222 на об. - Чин наречення нововибраного єпископа.....	30-31
Г. 222 в. - Ordo in nominatione episcoporum servandas	
Л. 213 - Чин поставлення свічконосця та єклезіарха.....	46-47
Г. 213 - Ordo in ordinando acolytha et ecclesiarcha	
Л. 230 - Грамота рукоположення священика.....	46-47
Г. 230 - Litterae ordinationis presbyteri	
Л. 201 на об. - Взір Антимінса.....	62-63
Г. 201 в. - Modus faciendi Antimension	
Л. 208 - Чин над трапезою зрушеною з місця її.....	78-79
Г. 208 - Ordo quando mota fuerit mensa sacra	
Л. 280 - Початок першого страсного Євангелія.....	94-95
Г. 280 - Initium Evangelii Passionis D.N.J.C. sec. Ioannem	
Л. 339 на об. - Початок утрєні на св. Неділю Пасхи.....	126-127
Г. 339 в. - Initium Officii in Dominica Resurrectionis	
Л. 36 - Апостол та Євангеліє Чину Вінчання.....	142-143
Г. 36 - Epistula et Evangelium in ordine coronationis nuptiarum	
Л. 92 на об. - Молитва оливопомазання.....	142-143
Г. 92 в. - Oratio extremae unctionis	
Л. 48 на об. - Чин св. Причастя	158-159
Г. 48 в. - Ordo de accipiendam S. Eucharistiam	
Л. 72 на об. - З Чину монашої схими.....	158-159
Г. 72 в. - Ex ordine dandi habitum monachalem	
Л. 523 на об. - Прощальне передсмертне письмо Київ. Митрополита	174-175
Г. 523 в. - Litterae absolutoriae Metropolitae Kioviensis in art. mortis	

ЗМІСТ

	стор.
<i>Бібліографія</i>	I-VIII
<i>Summarium</i>	IX-XVII
Введення	1

ЧИНИ РУКОПОЛОЖЕНЬ

Чини нижчих свячень	5
1. Чин свячення свічконосця	6
2. Чин свячення четця та співця	8
3. Чин свячення піддиякона	11
Чини вищих свячень	16
1. Чин свячення диякона	16
2. Чин рукоположення пресвітера	20
3. Чин поставлення архимандрита	27
4. Чин хіротонії єпископа	30
Митрополіча грамота нововисвяченому священникові та новохіротонізо- ваному єпископові	47
Чин введення нововисвяченого священника в його парохію	49
Чин прийняття в братство	51

АРХИЄРЕЙСЬКІ БОГОСЛУЖБИ ТА СВЯЧЕННЯ

Святительський молебень з літією	55
Архирейське свячення церкви та антимінсів	58
1. Оснування й посвячення церкви	58
2. Антимінси та їх свячення	65
Богослужби на великі празники цілого року	71
1. Архирейська Богослужба на новий рік	71
2. Архирейський чин винесення Чесного Хреста	74
3. Царські часи в навечеріє празника Христового Різдва	76
4. Царські часи в навечеріє празника Богоявлення Господнього	79
5. Велике йорданське водосвяття	80
6. Чин обмивання святої трапези	83
7. Чин умивання ніг	84

	стор.
8. Утрєня святих і спасительних страстей Господа нашого Ісуса Христа	88
9. Царські часи Великої п'ятниці	90
10. Велика вечірня святої п'ятниці	91
11. Чин над оглашеними у Велику п'ятницю та Божественна Літургія у Велику суботу	95
12. Утрєня Великої суботи	97
13. Утрєня в святу і велику неділю Пасхи	100
14. Вечірня у світлу неділю Пасхи вечером	202
15. Вечірня з коліноприклонними молитвами на Празник П'ятдесятниці	103
16. Свячення води в день 1 серпня	104
Служіння Божественних Літургій святого Івана Золотоустого та святого Василя Великого і Служби наперед освячених дарів	105
Додатки до Божественних Літургій	114

ЧИНИ СВЯТИХ ТАЙН

1. Хрещення й миропомазання	119
2. Заручини та вінчання	141
3. Тайна Покаяння	147
4. Пресвята Евхаристія	154
5. Постриження в монашество	159
6. Тайна Оливопомазання	163

ЧИНИ БЛАГОСЛОВЛЕНЬ

Святительські благословення і молитви на всяку потребу	177
Чини похоронів	189
1. Чин розлуки душі від тіла	189
2. Чин похорону монахів	190
3. Чин похорону мирян	194
Кінцеві висновки та рефлексії	195
Зміст Київського Евхологіона	201
Покажчик	204
Список ілюстрацій	206

